

**T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

**DOKTORA TEZİ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT DOKTORA PROGRAMI**

**KIRSAL KALKINMANIN BELİRLEYİCİLERİ OLARAK EKİLEBİLİR ARAZİLER
VE GIDA ÜRETİMİ ENDEKSİ İLİŞKİSİ: TÜRKİYE – AVRUPA BİRLİĞİ
ÜLKELERİ ANALİZİ**

HÜSEYİN KARAHAN

**Danışman
Prof. Dr. C. ERDEM HEPAKTAN**

MANİSA – 2025

TAAHHÜTNAME

Bu tezin Manisa Celal Bayar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalında akademik ve etik kurallara uygun olarak yazıldığını ve kullanılan tüm literatür bilgilerinin referans gösterilerek tezde yer aldığını, tamamen kendi çalışmam olduğunu, her alıntıya kaynak gösterdiğimi, tezin yazımında akademik ve etik kurallara aykırı herhangi bir yapay zeka ve program kullanmadığımı beyan ederim.

Hüseyin KARAHAHAN

İmza

Ekonometrik analiz için Stata 15 programı kullanılmaktadır.

ÖZET

Doktora Tezi

Hüseyin KARAHAN

Manisa Celal Bayar Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

İktisat Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. C. Erdem HEPAKTAN

KIRSAL KALKINMANIN BELİRLEYİCİLERİ OLARAK EKİLEBİLİR ARAZİLER VE GIDA ÜRETİMİ ENDEKSİ İLİŞKİSİ: TÜRKİYE – AVRUPA BİRLİĞİ ÜLKELERİ ANALİZİ

Yurtdışındaki ekonomi kuruluşlarının ve yurtiçindeki kamu kurumlarının kırsal kalkınma hakkında yeni paradigmlar ortaya çıkardıkları için kırsal kalkınmaya yönelik beklentilerin giderek arttığı görülmektedir. Kırsal kalkınma kavramını etkileyen unsurların fazlalığı nedeniyle bütüncül kırsal kalkınma planlarına ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca, kırsal alanlara yönelik teşviklerde finansal desteklere ihtiyaç duyulmaktadır. Avrupa Birliği, üye ülkelere ve aday ülkelere kırsal kalkınma bazında finansal destekler sağlamaktadır. Türkiye, Avrupa Birliği'nin kırsal destek sağladığı ülkelere biridir. Türkiye, tekil olarak çiftçilere veya firmalara kırsal kalkınma destekleri sağladığı gibi, Avrupa Birliği ile de çiftçilere veya firmalara yönelik kırsal kalkınma destekleri sağlamaktadır. Bu nedenle, Avrupa Birliği'nin sağladığı destekler ülkelerin kırsal katma değeri açısından büyük önem taşımaktadır.

Literatürdeki kırsal kalkınma çalışmaları çoğunlukla yabancı ağırlıklı olmakla birlikte son yıllarda Türkiye'de de kırsal kalkınma ile ilgili akademik çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmada ise, Türkiye ve 27 Avrupa Birliği ülkesinde kırsal katma değer, gıda üretim endeksi ve ekilebilir araziler arasında ilişki olup olmadığı test edilmektedir. Çalışmadaki veriler, 2004 – 2022 yıllık verileri kapsamaktadır. $N > T$ olduğu için yatay kesit bağımlılığı testinde Friedman Sıra Korelasyonu testi uygulanmıştır. Çıkan sonuca göre, modelde yatay kesit bağımlılığı bulunmadığı ortaya çıkmaktadır. Modelde yatay kesit bağımlılığı olmadığı için birinci

kuşak panel birim kök testleri olarak Breitung, Harris Tzavalis, Fisher ADF ve PP birim kök testleri uygulanıp değişkenlerin birinci fark seviyesinde durağan oldukları belirlenmiştir. Çalışmada, yatay kesit bağımlılığı olmadığı için Westerlund Eşbütünleşme Testi uygulanırken değişkenlerin arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmaktadır. Yapılan homojenlik testi sonucunda, panellerin homojen olduğu ortaya çıkmaktadır. Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisi (GMM) (Generalized Method of Moments) sonuçlarına göre, kırsal katma değer birinci gecikmesi ve gıda üretim endeksinin birinci gecikmesi kırsal katma değeri etkilemektedir. Kırsal katma değeri birinci gecikmesi ve gıda üretim endeksinin birinci gecikmesi gıda üretim endeksini etkilediği ortaya çıkmaktadır. Varyans Ayrıştırması sonucuna göre, kırsal katma değeri değişkenine ait öngörü hata varyansının % 95'i kendisine ait şoklardan meydana gelirken, % 4'ü gıda üretim endeksinden ve % 1'i ekilebilir arazilerden kaynaklanan şoklardan meydana gelmektedir. Etki – tepki fonksiyonu sonucuna göre, kırsal katma değeri değişkenine verilen şokun ekilebilir araziler ve gıda üretim endeksi üzerindeki etkisi, 5 yıl içinde sona ermektedir. Özdeğer İstikrar Koşuluna göre, tüm özdeğerler birden küçük ve birim çember içerisinde yer aldığından panel VAR'ın istikrar koşullarını sağladığı görülmektedir. Granger Nedensellik testi sonucuna göre, kırsal katma değeri ile gıda üretim endeksi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Dinamik sabit etkiler tahmincisi sonuçlarına göre, değişkenler arasında kısa ve uzun dönemli ilişki olduğu ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırsal Kalkınma, Kırsal Katma Değeri, Gıda Üretimi Endeksi, Ekilebilir Araziler, Avrupa Birliği, Türkiye

2025, 189 Sayfa

ABSTRACT

PhD Thesis

Hüseyin KARAHAAN

Manisa Celal Bayar University

Graduate School of Education

Department of Economy

Supervisor:

Prof. Dr. C. Erdem HEPAKTAN

THE RELATIONSHIP BETWEEN ARABLE LAND AND FOOD PRODUCTION INDEX AS DETERMINANTS OF RURAL DEVELOPMENT: TURKEY – EUROPEAN UNION COUNTRIES ANALYSIS

As economic organizations abroad and public institutions at home have created new paradigms about rural development, it is seen that expectations for rural development are gradually increasing. Due to the large number of factors affecting the concept of rural development, there is a need for holistic rural development plans. In addition, there is a need for financial support in incentives for rural areas. The EU provides financial support to member and candidate countries on the basis of rural development. Turkey is one of the countries to which the EU provides rural support. Turkey provides rural development subsidies to individual farmers or firms as well as rural development subsidies to farmers or firms with the EU. Therefore, the support provided by the EU is of great importance for the rural value added of countries.

Although rural development studies in the literature are mostly foreign-based, academic studies on rural development have been conducted in Turkey in recent years. This study tests whether there is a relationship between rural value added, food production index and arable land in Turkey and 27 EU countries. The data in the study covers annual data for 2004 - 2022. Since $N > T$, Friedman Rank Correlation test was applied to test for horizontal cross-section dependence. According to the result, there

is no horizontal cross-section dependence in the model. Since there is no horizontal cross-section dependence in the model, Breitung, Harris Tzavalis, Fisher ADF and PP unit root tests are applied as first generation panel unit root tests and it is revealed that the variables are stationary at the first difference level. Since there is no horizontal cross-section dependence in the study, Westerlund Cointegration Test is applied and there is a cointegration relationship between the variables. The homogeneity test reveals that the panels are homogeneous. According to the results of the GMM estimator, lag 1 of rural value added and lag 1 of food production index affect rural value added. Lag 1 of rural value added and lag 1 of food production index affect food production index. According to the results of Variance Decomposition, 95 percent of the forecast error variance of the rural value added variable is due to shocks of its own, while 4 percent is due to shocks to the food production index and 1 percent is due to shocks to arable land. According to the impulse-response function result, the shocks to the rural value added variable on arable land and food production index end within 5 years. According to the Eigenvalue Stability Condition, since all eigenvalues are less than one and within the unit circle, it is seen that the panel VAR meets the stability conditions. According to the Granger Causality test, there is a bidirectional causality relationship between rural value added and food production index. According to the results of the dynamic fixed effects estimator, there is a short and long-run relationship between the variables.

Keywords: Rural Development, Rural Value Added, Food Production Index, Arable Land, European Union, Turkey

2025, 189 pages

TEŞEKKÜR METNİ

Çalışmanın her aşamasında bana destek olan, bilgi ve deneyimleri ile yol gösteren danışman hocam Sayın Prof. Dr. C. ERDEM HEPAKTAN'a ve Prof. Dr. MELİH ÖZÇALIK'a, öğrenim hayatım boyunca beni maddi ve manevi olarak destekleyen ve hep yanımda olan aileme ve tez sürecinde bana destek olan Arş. Gör. Dr. Betül SARI AKSAKAL ve Dr. Öğr. Üyesi Elif Tuğçe BOZDUMAN'a çok teşekkür ederim.

Hüseyin KARAHAN
Manisa 2025

İçindekiler Tablosu

ÖZET.....	II
ABSTRACT	IV
TABLOLAR LİSTESİ	XI
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	XIII
GRAFİKLER LİSTESİ	XIV
KISALTMALAR LİSTESİ.....	XV
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	4
EKONOMİK KALKINMA İLE KIRSAL KALKINMA MODELLERİ.....	4
1.1. EKONOMİK KALKINMA KAVRAMI VE MODELLERİ.....	4
1.1.1. Ekonomik Kalkınma Kavramı	4
1.1.2. Ekonomik Kalkınma Modelleri.....	6
1.1.2.1. Harrod Domar Modeli	7
1.1.2.2. Rodan Modeli	9
1.1.2.3. Lucas Modeli	10
1.1.2.4. David Ricardo Modeli	11
1.1.2.5. Rostow Modeli	13
1.1.2.6. Nurkse Modeli	14
1.1.2.7. Hirschman Modeli	16
1.1.2.8. Gerschenkron Modeli	17
1.1.3. Ekonomik Kalkınmanın Finansmanı.....	19
1.1.4. Ekonomik Kalkınmanın Ülkelere Yararları	19
1.1.4.1. Milenyum Kalkınma Hedefleri.....	20
1.1.4.2. Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri	22
1.1.5. Ekonomik Kalkınmadan Kırsal Kalkınmaya Geçiş Süreci	25
1.2. KIRSAL KALKINMA KAVRAMI VE KIRSAL KALKINMA MODELLERİ	27

1.2.1. Kırsal Kalkınma Kavramı.....	27
1.2.2. Kırsal Kalkınma Modelleri	32
1.2.2.1. Kaldor Modeli.....	33
1.2.2.2. Jorgenson Modeli	34
1.2.2.3. Kelley, Williamson ve Cheetham (KWC) Modeli	34
1.2.2.4. Harris Todaro Göç Modeli	35
1.2.2.5. Çevresel Kuznets Ters U Modeli.....	36
1.2.2.6. Lewis Modeli	38
1.2.3. Kırsal Kalkınmanın Temel Bileşenleri.....	39
1.2.3.1. Kırsal Turizm.....	39
1.2.3.2. Kırsal Altyapı	44
1.2.3.3. Kırsal Kalkınma Sübvansiyonları.....	45
İKİNCİ BÖLÜM	47
TÜRKİYE VE AVRUPA BİRLİĞİ ÜLKELERİNDE KIRSAL KALKINMA UYGULAMALARI	47
2.1. TÜRKİYEDE KIRSAL KALKINMA MODELLERİ VE PROJELERİ	47
2.1.1. Türkiye’de Uygulanan Kırsal Kalkınma Modelleri	48
2.1.1.1. Köy Kümesi Modeli.....	48
2.1.1.2. Merkez – Köy Modeli	48
2.1.1.3. Köy – Kent Modeli	49
2.1.1.4. Toplum Kalkınması Modeli.....	50
2.1.2. Türkiye’de Uygulanan Kırsal Kalkınma Projeleri	51
2.1.2.1. Köy Altyapısının Desteklenmesi Projesi (KÖYDES)	51
2.1.2.2. Belediyelerin Altyapısını Destekleme Projesi (BELDES)	52
2.1.2.3. Sosyal Destek Programı Projesi (SODES)	52
2.2. TÜRKİYEDE KIRSAL KALKINMANIN GELİŞİMİ.....	53
2.2.1. Türkiye’de Kalkınma Fikri	55

2.2.2. 1923 – 1950 Döneminde Cumhuriyet’in Kuruluşunda Kırsal Kalkınma Süreci.....	57
2.2.3. 1950 – 1980 Döneminde Çok Partili Hayata Geçiş Sonrası Kırsal Kalkınma Süreci	60
2.2.4. 1980 – 2000 Döneminde 24 Ocak Kararları ve GAP Döneminde Kırsal Kalkınma Süreci	62
2.2.5. 2000 Yılından Sonra Kırsal Kalkınma Süreci	65
2.3. AB’NİN KIRSAL KALKINMA UYGULAMALARI.....	69
2.4. AB’NİN ADAY ÜLKELERE MALİ DESTEKLERİ	76
2.4.1. SAPARD (Tarım ve Kırsal Kalkınma İçin Özel Katılım Programı)	77
2.4.2. EAFRD (Kırsal Kalkınma İçin Avrupa Tarım Fonu)	77
2.4.3. IPARD (Katılım Öncesi Yardım Aracı - Kırsal Kalkınma).....	80
2.4.3.1. IPARD 1	82
2.4.3.2. IPARD 2.....	83
2.4.3.3. IPARD 3	86
2.5. TÜRKİYE İLE AVRUPA BİRLİĞİ ÜLKELERİNİN TARIMSAL OLANAKLARININ KARŞILAŞTIRILMASI.....	86
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	90
PANEL VAR ANALİZİ İLE KIRSAL KALKINMANIN BELİRLEYİCİLERİ	90
3.1. KIRSAL KALKINMANIN BELİRLEYİCİLERİ	90
3.1.1. Enflasyon	90
3.1.2. Gıda İhracatı	92
3.1.3. Gıda İthalatı	94
3.1.4. Toplam Nüfusta Kırsal Nüfusun Yüzdelik Payı.....	96
3.1.5. Toplam İstihdam içinde Kırılgan İstihdam Payı.....	97
3.1.6. Toplam İstihdam içinde Tarım İstihdamı Payı.....	100

3.1.7. Toplam Alan İçinde Ekilebilir Araziler.....	102
3.1.8. Gıda Üretim Endeksi	103
3.1.9. Kırsal Katma Değer	104
3.2. LİTERATÜR TARAMASI.....	105
3.3. EKONOMETRİK ANALİZ.....	115
3.3.1. Veri Seti ve Tanımlayıcı İstatistikler.....	115
3.3.2. Yatay Kesit Bağımlılığını Dikkate Alan Panel Testleri	116
3.3.3. Panel Birim Kök Testleri	117
3.3.4. Birinci Kuşak Westerlund Eşbütünleşme Testi	118
3.3.5. Panellerin Heterojenlik ve Homojenlik Testi	119
3.3.6. Homojen Panel VAR Modeli için Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisi (GMM)	119
3.3.7. Varyans Ayrıştırması.....	121
3.3.8. Etki – Tepki Fonksiyonları ve Özdeğer İstikrar Koşulu.....	122
3.3.9. Homojen Paneller için Granger Nedensellik Testi ve Homojen Panel Hata Düzeltme Dinamik Sabit Etkiler (DSE) Tahmincisi.....	123
3.4. AMPİRİK BULGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	125
SONUÇ	129
KAYNAKÇA	135

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1	Kalkınmanın Öğeleri.....	6
Tablo 2	Hirschman Modelinde Sektörel Ayrım.....	16
Tablo 3	Kırsal Kalkınmada Çeşitli Yıllarda Anahtar Kavramlar	28
Tablo 4	OECD Ülkelerinde Yeni Kırsal Kalkınma Paradigmaları	31
Tablo 5	Kalkınma Ajanslarının Faaliyet Alanı ve Düzey 2 Bölgeleri ...	42
Tablo 6	İllerde Uygulanan SODES Projeleri	53
Tablo 7	Türkiye’de Tarım ve Kırsal Kalkınmanın Kronolojik Gelişimi.	54-55
Tablo 8	Türkiye’de Uygulanan Bölgesel Kalkınma Projelerinin Kapsamı	56-57
Tablo 9	Türkiye’de 1924-1938 Döneminde Tarımsal Üretim	58
Tablo 10	1960 – 1980 Döneminde Hükümet Programlarında Tarım ve Çiftçi Örgütlenmesine Yönelik Politikalar	60
Tablo 11	Türkiye’de GSYİH’da Sektörel Payların Yıllara Göre Dağılımı (%)	62
Tablo 12	GAP Bölgesi ile Türkiye Verilerinin Karşılaştırılması	64
Tablo 13	Tarımsal Desteklemelerin GSYİH’den ve Bütçeden Aldığı Pay	65
Tablo 14	2008 – 2017 Döneminde Tarım Sektöründe İstihdam	66
Tablo 15	Tarım Sektöründe Dış Ticaret Verileri	67
Tablo 16	Almeria Alpujarra’da Turizm Gelişimine Yönelik Zorluklar ve Çözümler	70-71
Tablo 17	AB Üye Devletlerinde LEADER + Topluluk Girişimleri	75
Tablo 18	EAFRD Tahsisi ve Kullanımı (Milyar Euro)	80
Tablo 19	IPA 1 Döneminde (2007-2013) AB Mali Yardımının Aday Ülkelere Mali Desteği	82
Tablo 20	IPARD 1 ve IPARD 2 Desteklerine göre AB Katkısının Gösterge Niteliğindeki Tahsisi	83
Tablo 21	IPARD 2 için AB ve Ulusal Katkı Miktarları (Euro)	84
Tablo 22	IPARD 2 Programı Kapsamında Desteklenecek Sektörler ve Destek Bütçesi (2014-2020)	85
Tablo 23	2015 Yılında AB’de ve Türkiye’de Toplam Nüfus ve Kırsal Nüfus Karşılaştırılması	87
Tablo 24	Tarım Sektöründe Çalışan Başına Tarıma Sağlanan Katma Değer	88
Tablo 25	AB ile Türkiye Toplam Tarım Alanları Kapsamında Organik Tarım Alanları	89
Tablo 26	AB Tarımsal İhracatının Ürün Kategorilerindeki Değişiklikler (Milyon Euro)	93
Tablo 27	Türkiye’de 2023-2024 Döneminin İlk 6 Ayında Tarımsal İhracat(Bin Dolar)	93
Tablo 28	AB Gıda İthalatı – En Fazla İthalat Yapılan Ürün Kategorileri (Milyon Euro)	94
Tablo 29	Türkiye’de 2023 ve 2024 Yıllarının İlk 6 Ayında Tarımsal İthalat (Bin Dolar)	95
Tablo 30	Türkiye’de Kırılgan İstihdam Grupları	99
Tablo 31	Kırsal Katma Değerin Ayrıntılı Tanım Özetleri	104
Tablo 32	Literatür Taraması	105-114

Tablo 33	Veri Seti ve Kaynakları	116
Tablo 34	Verilerin Tanımlayıcı İstatistikleri	116
Tablo 35	Pesaran CD ve Friedman Sıra Korelasyon Testi	117
Tablo 36	Breitung, HT, Fisher ADF ve Fisher PP Panel Birim Kök Testleri	118
Tablo 37	Birinci Kuşak Westerlund Eşbütünleşme Testi	118
Tablo 38	Homojenlik Testi	119
Tablo 39	Gecikme Uzunluğu Kriterinin Belirlenmesi	119
Tablo 40	GMM Tahmincisi	120
Tablo 41	Varyans Ayrıştırması	121
Tablo 42	Homojen Paneller için Granger Nedensellik Testi	124
Tablo 43	Homojen Paneller için Dinamik Sabit Etkiler Tahmincisi	125

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1	Kırsır Döngünün Talep Yönü	14
Şekil 2	Kırsır Döngünün Arz Yönü	15
Şekil 3	Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri.....	23
Şekil 4	Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin Sınıflandırılması	24
Şekil 5	Kırsal Alanların İşlevselliği ve Kırsal Ekonominin Çeşitlendirilmesi Arasındaki İlişki	26
Şekil 6	AB Tarım ve Kırsal Kalkınma Genel Müdürlüğü Bileşenleri	72
Şekil 7	Sürdürülebilir Kırsal Kalkınma Boyutlarının EAFRD'ye Yansıması	79
Şekil 8	Etki Tepki Fonksiyonları	122
Şekil 9	Özdeğer İstikrar Koşulu	123
Şekil 10	Değişkenlerin Nedensellik İlişkileri.....	124

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1	Çevresel Kuznets Eğrisi	37
Grafik 2	Lewis' in İki Sektörlü Büyüme Modeli	38
Grafik 3	Türkiye'de Kırsal Nüfus ve Kentsel Nüfus Karşılaştırılması.....	96
Grafik 4	AB'de Kırsal Nüfus ve Kentsel Nüfus Karşılaştırılması	97
Grafik 5	Türkiye'de Toplam İstihdam İçinde 15+ Tarımsal İstihdam Payı (Bin Kişi)	100
Grafik 6	AB'de ve Türkiye'de Tarım Sektöründe Tarım Sektöründe İstihdam Edilenler (1991-2009).....	101
Grafik 7	AB ve Türkiye'de Toplam Alanda Ekilebilir Arazilerin Payı	103

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	Avrupa Birliği (European Union)
ABTKKG	AB Tarım ve Kırsal Kalkınma Genel Müdürlüğü (EU Directorate General for Agriculture and Rural Development)
ADF	Augmented Dickey Fuller Birim Kök Testi
ARGE	Araştırma - Geliştirme
ARIP	Tarımsal Reform Uygulama Projesi (Agricultural Reform Implementation Project)
ATGF	Avrupa Tarımsal Garanti Fonu (European Agricultural Guarantee Fund)
BELDES	Belediyelerin Altyapısını Destekleme Projesi
BM	Birleşmiş Milletler (United Nations)
BMDTÖ	Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü (United Nations World Tourism Organization)
BRICS-T	Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika, Türkiye
CIPS	Yatay Kesit Genişletilmiş İm, Pesaran ve Shin Panel Birim Kök Testi (Cross Sectionally Augmented IPS)
ÇATAK	Tarımsal Alanların Çevresel Alanlarla Korunması
ÇKE	Çevresel Kuznets Eğrisi (Environmental Kuznets Curve)
DIS	Doğrudan Gelir Desteği Sistemi (Directly Income Support System)
DOLS	Dinamik Olağan En Küçük Kareler Yöntemi (Dynamic Ordinary Least Squares)
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DSE	Dinamik Sabit Etkiler Tahmincisi (Dynamic Fixed Effects Estimator)
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü (World Trade Organization)
EAFRD	Kırsal Kalkınma için Avrupa Tarım Fonu (European Agricultural Fund for Rural Development)
ENRD	Kırsal Kalkınma İçin Avrupa Ağı (The European Network for Rural Development)

FAO	Birleşmiş Milletlerin Gıda ve Tarım Organizasyonu (Food and Agriculture Organization of the United Nations)
FMOLS	Tam Düzeltilmiş En Küçük Kareler Yöntemi (Full Modified Ordinary Least Squares)
GAP	Güneydoğu Anadolu Projesi
GMM	Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisi (Generalized Method of Moments)
GNT	Granger Nedensellik Testi
GSYİH	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
HT	Harris Tzavalis Birim Kök Testi
IFAD	Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu (International Fund for Agricultural Development)
IMF	Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund)
IPA	Katılım Öncesi Yardım Aracı (Instrument for Pre-Accession)
IPS	Im Pesaran Shin Birim Kök Testi
IPARD	Katılım Öncesi Kırsal Kalkınma Yardım Aracı (Instrument for Pre-Accession Rural Development)
KHGB	Köylere Hizmet Götürme Birlikleri
KPSS	Kwiatkowski, Philips, Schmidt ve Shin Birim Kök Testi
KÖYDES	Köy Altyapısının Desteklenmesi Projesi
KWC	Kelley, Williamson ve Cheetham Modeli
LEADER	Kırsal Ekonominin Kalkındırılması için Faaliyetler Arasındaki Bağlantılar (Link Between Actions for the Development of the Rural Economy)
LLC	Levin Lin Chu Birim Kök Testi
MKH	Milenyum Kalkınma Hedefleri (Millenium Development Goals)
OECD	Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (Organisation for Economic Cooperation and Development)
OLS	Olağan En Küçük Kareler (Ordinary Least Square)
OTP	Ortak Tarım Politikası (Common Agricultural Policy)
PMG	Havuzlanmış Ortalama Grup Tahmincisi (Pooled Mean Group Estimator)
PP	Philips Perron Birim Kök Testi
RDISP	Kırsal Kalkınma Yatırımları Destekleme Programı

RMARD	Romanya Tarım ve Kırsal Kalkınma Bakanlığı (Romania Ministry of Agriculture and Rural Development)
SAPARD	Tarım ve Kırsal Kalkınma için Özel Katılım Programı (Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development)
SBB	Strateji Bütçe Başkanlığı
SÇO	Sermaye Çıktı Oranı
SIDA	İsveç Uluslararası Kalkınma ve İşbirliği Ajansı (<i>Styrelsen för internationellt utvecklingssamarbete</i>)
SKH	Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (Sustainable Development Goals)
SODES	Sosyal Destek Programı
STK	Sivil Toplum Kurumları
TFV	Toplam Faktör Verimliliği (Total Factor Productivity)
TKDK	Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu
UN	Birleşmiş Milletler (United Nations)
VAR	Vector Auto Regressive
YKKP	Yeni Kırsal Kalkınma Paradigması (New Rural Development Paradigm)
YKP	Yatay Kesit Bağımlılığı Testi
YPK	Yüksek Planlama Kurulu
YEG	Yerel Eylem Grubu

GİRİŞ

Çalışmada kırsal kalkınma konusunun seçilme nedeni, Türkiye'nin ve Avrupa Birliği'nin kırsal kalkınmayı tarımsal üretim bakımından ve diğer alt faaliyetlerdeki olanaklarını açıklayarak, proje desteklerine ve faaliyetlerine değinerek kamu otoritelerine ve yatırımcılara çeşitli öneriler sunulmasıdır. Ayrıca, literatür taramasından da yola çıkılarak kırsal katma değer, ekilebilir araziler payı ve gıda üretim endeksi değişkenlerinde karar kılınmıştır. Dahası, kırsal kalkınma konusunun spesifik bir alan olması ve ekonometrik analiz bakımından çok az sayıda çalışma olması nedeniyle literatüre katkı sağlamak istenmektedir.

Çalışmanın amacı, Avrupa Birliğinde ve Türkiye'de Panel VAR analizi ile kırsal katma değer, ekilebilir araziler payı ve gıda üretim endeksi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisini olup olmadığını belirleyip kırsal kalkınmanın önündeki fırsatlar, tehditler ve önerilere yer vermeyi amaçlamaktadır. Panel VAR analizinin kullanılma nedeni, literatür taramasındaki çalışmaların büyük çoğunluğu panel ARDL modeline göre yapıldığından dolayı ulaşılan ekonometrik bulgulara göre Panel VAR analizi tercih edilmektedir.

Kırsal kalkınmanın önemi, kırsal bölgelerde istihdam edilenlerin hayat standartlarının yükselmesi, hem kırsal bölgelerin sürdürülebilirliğini etkilediği gibi, hem de büyükşehirlerinde sürdürülebilirliğini etkilemektedir. Ayrıca, kırsal kalkınmanın ülkelerde ileride oluşabilecek salgınlara karşı kırılganlığını da etkileyeceği düşünülmektedir. Buna göre, kırsal sektörlerden elde edilen büyümenin toplam büyüme içindeki payının sürdürülebilir olması büyük önem taşımaktadır. Ayrıca, kırsal kalkınmanın oldukça farklı alt dallarının olması (Agro turizm, kırsal turizm, Milli Parklar, gıda üretimi, kooperatifler vb.) ve bu alt dallara yönelik yatırımların kalkınma ajansları ve diğer kurumlar tarafından desteklenmesi oldukça önemli olmaktadır. Ancak, kırsal bölgelerdeki toprak dağılımının adaletsiz olması, kırsal alanlarda istihdamın azalması, tarımsal desteklerin enflasyon karşısında düşük kalması, şehirlere nazaran yetersiz altyapı ve üstyapı çalışmaları nedeniyle kırsal kesimdeki nüfus kentsel bölgelere göç etmektedir. Şehirlerde giderek artan nüfus sebebiyle daha fazla tarımsal ürün tüketimi olduğu için tarımsal ürün üretiminde de artış olması gerekirken azalmalar ortaya çıkmaktadır. Diğer gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de ekilebilir araziler azalmaktadır. Bu durumda, Türkiye diğer

ülkelere tarımsal ürünler açısından bağımlı hale gelmektedir. Buna göre, gıda enflasyonu ortaya çıkarak enflasyonun giderek arttırdığı görülmektedir. Tarımsal üretim veya kırsal kalkınma enflasyonla mücadelede büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle, kırsal kalkınma kavramları ve paradigmaları Türkiye için büyük önem taşımaktadır. Salgın döneminde ülkelerin gıda tüketimi için dış alemdaki dış ticaret hacmi azaldığı için, ülkelerin kendi sınırları içerisinde gıda üretiminin önemi giderek artmıştır. Ayrıca, salgın döneminden sonraki süreçte ortaya çıkmasından endişelenilen gıda kıtlığı nedeniyle Avrupa Birliği (AB) ülkeleri ve Uzakdoğu ülkeleri tarımsal ürünleri gelecek adına stoklamaya başladılar. Buna göre, gelecekte ülke başına daha az tarımsal ürünler düşeceği için gelecekte tarımsal ürünlerin önemi daha çok hissedileceği öngörülmektedir. AB'nin aday ülkelere ve üye ülkelere sağladığı kırsal kalkınmaya yönelik finansal destekler büyük önem taşımaktadır. Ayrıca, Türkiye'de AB finansal destekleri haricinde kendi bünyesinde oluşturduğu kırsal kalkınma projeleri ile de kalkınmanın düşük olduğu bölgelerde kırsal kalkınma bağlamında olumlu yönde gelişmelerin olabileceği düşünülmektedir.

Çalışmanın ekonometrik yöntemi, bağımlı değişken (kırsal katma değer) ve bağımsız değişkenleri (gıda üretim endeksi ve ekilebilir araziler) literatür taramasıyla ilişkilendirilerek hazırlanmaktadır. Çalışmanın 2004 – 2022 döneminde yapılmasının nedeni, 2004 yılında Türkiye'nin OTP' ye uyum sağlamak amacıyla faaliyete geçtiği yıl olmasıdır. Çalışmanın verileri Türkiye ve 27 AB ülkesini kapsamaktadır. Veriler N(Birim) 28 ve T(Zaman) 18 olarak belirlenmektedir. Ekonometrik modelde panel VAR modelinin yer alma nedeni, değişkenlerin arasında çift yönlü nedensellik bağının olmasıdır.

Çalışmanın ekonometrik analizinde, $N > T$ olduğu için, Pesaran CD Testi ve Friedman Sıra Korelasyonu testi uygulandı. Çıkan sonuca göre, yatay kesit bağımlılığı olmadığı için birinci kuşak panel birim kök testleri uygulandı. Panel birim kök testlerinde birinci farkta durağan oldukları ortaya çıktı. Buna göre, Westerlund Eşbütünleşme testinde, değişkenler eşbütünleşik bir ilişkiye sahip olmaktadır. Homojenlik testi sonucuna göre, panellerin homojen olduğu ortaya çıkmaktadır. GMM Tahmincisinde ve Varyans Ayırıştırmasında, değişkenlerden kaynaklanan şokların büyük çoğunluğu kendisinin neden olduğu ortaya çıkmaktadır. Homojen paneller için Granger Nedensellik testinde, değişkenlerden kırsal katma değer ile gıda üretim endeksi arasında çift yönlü nedensellik bağı bulunmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde, ekonomik kalkınma kavramı ve modelleri (Harrod Domar, Rodan, Lucas, David Ricardo, Rostow, Nurkse, Hirschman ve Gerschenkron modelleri), ekonomik kalkınmanın ülkelere yararları (Milenyum Kalkınma Hedefleri ve Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri), kırsal kalkınma kavramı, kırsal kalkınma modelleri (Kaldor, Jorgenson, Kelley, Williamson ve Cheetham, Harris Todaro, Çevresel Kuznets ve Lewis modelleri) ve kırsal kalkınmanın temel bileşenlerine (Kırsal Turizm, Kırsal Altyapı ve Kırsal Kalkınma Sübvansiyonları) değinilmektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Türkiye’de kırsal kalkınma modelleri (Köy Kümesi, Merkez – Köy, Köy – Kent Modeli ve Toplum Kalkınması Modelleri), Türkiye’de kırsal kalkınma projeleri (Köy Altyapısının Desteklenmesi (KÖYDES), Belediyelerin Altyapısını Destekleme Projesi (BELDES), Sosyal Destek Programı Projesi (SODES), AB kırsal kalkınma uygulamaları, AB’nin aday ülkelere mali destekleri ve Türkiye ile AB ülkelerinin tarımsal olanaklarının karşılaştırılması olarak ayrılmaktadır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, kırsal kalkınmanın belirleyicileri, literatür taraması, Panel VAR ekonometri analizi ve çıktı sonuçlarının ampirik yorumları bulunmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK KALKINMA İLE KIRSAL KALKINMA MODELLERİ

Çalışmanın birinci bölümünde ilk olarak, ekonomik kalkınma kavramı açıklanırken, sonra ekonomik kalkınma modelleri ve ekonomik kalkınma finansmanına değinilirken, daha sonra, ekonomik kalkınmanın finansmanı, ekonomik kalkınmanın ülkelere yararları ve ekonomik kalkınmadan kırsal kalkınmaya geçiş süreci ifade edilmektedir.

1.1. EKONOMİK KALKINMA KAVRAMI VE MODELLERİ

Bu çalışmada kırsal kalkınma kavramına değinebilmek için ilk olarak ekonomik kalkınma kavramının açıklanması gerekmektedir. Ekonomik kalkınma kavramı açıklandıktan sonra ekonomi kalkınma modellerine, ekonomik kalkınma finansmanı ve ekonomik kalkınmanın ülkelere olan faydalarından bahsedilecektir.

1.1.1. Ekonomik Kalkınma Kavramı

Kalkınma, yoksulluğun azalması ve refah artışı olarak tanımlanırken, kalkınmanın unsurları, kişi başına düşen milli gelirin yükselmesi, üretim faktörlerinin verimliliğinin artması olarak ortaya çıkmaktadır (Yetişen ve Türkoğlu, 2016: 69).

Genel olarak ekonomistler, bir ülkenin kalkınmasını saptayabilmek için ilgili ülkenin kişi başına düşen gelir düzeyindeki artışını, önemli bir ölçüt olarak dikkate alırken, kalkınma kavramı, toplum için sadece ekonomi boyutuyla değil, aynı zamanda kendi içinde sosyal ve politik boyutları da barındırmaktadır (Cypher, 2014: 36). Birçok ülkede kalkınma süreci, ekosistemi, enerji kullanımını ve kentleşmeyi olumsuz bir şekilde etkilemektedir. Bu yüzden, politika yapıcılar ülkenin ekosistemini korumaya yardımcı olabilecek ekonomi politikaları üretmektedir (Charfeddine & Mrabet, 2017: 138).

Hızlı büyüeyebilen gelişmekte olan ekonomiler, üretim faktörleri bakımından diğer ülkelere nazaran daha cazip hale gelmektedir. Bu üretim faktörlerinden olan girişimciler, yenilikçi girişimlerden kazanım elde etmek için bu tür canlı ekonomilere yönelirken, ayrıca, girişimciler hızlı büyüeyebilen gelişmekte olan ekonomilerin kalkınmasını sağlamaktadır. (Coulibaly vd., 2018: 275).

Ekonomik kalkınma; belirli bir süreçte üretim faktörleri birimlerinin verimliliğindeki artışın olduğu bir kavramdır. Bu kavram; belirli bir zaman, üretim faktörleri, kişi başına düşen gelir ve nüfus ile ilgili bir durumu ifade etmektedir (Zengin, vd., 2014: 98-99). Gelirin eşit dağıtılması, ortaya çıkan üretimle üreten kesimi teşvik etmek, kurumları modernize etmek, eğitimi geliştirmek, sağlık hizmetlerini halkın çoğunluğuna sunmak ve refahı sağlamak vb. hedefler kalkınmanın temel amaçları olarak belirlenmektedir. Buna göre, kalkınmanın sağlandığı gelişmiş ülkelerde yurttaşlar sosyo kültürel bakımdan ve ekonomi açısından daha çok refah sağlanmasını talep etmektedir. (Özden ve Erbay, 2017: 352).

Kalkınma iktisatçıları, sanayi sektöründeki büyümeyi kalkınmanın ana faktörü olarak görüyor, kalkınma iktisatçıları kalkınmanın yapısal dönüşümünü, Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH)'daki tarım sektörünün payına nazaran sanayi sektörünün payının daha yüksek olmasına bağlamaktadır. Ayrıca, sanayi sektöründeki kalkınma sadece fiziksel yatırımı değil, aynı zamanda beşeri sermaye açısından da büyük önem taşımaktadır. Japonya'nın kalkınması, beşeri sermayenin öneminin kanıtı olmaktadır (Wilson, 2021: 49-50).

Ekonomik kalkınma, Uluslararası Ekonomik Kalkınma Konseyi tarafından farklı amaçlarla şöyle açıklanır: Bu amaçlar genel olarak, istihdam ve zenginlik yaratma, yaşam kalitesinin artırılması ve ekonomik büyümenin itici gücüdür. Ayrıca, kalkınma ve çevre kavramları, kalkınmanın çevre üzerinde yarattığı etkilerle birlikte bu iki kavram bir bütün haline gelmektedir (Cinnioğlu, 2015: 2).

Ekonomik kalkınma ve ekonomik büyüme kıyaslamasına bakılacak olursa, basit bir şekilde ekonomik büyüme ölçülürken, ekonomik kalkınma büyümeye nazaran bütün erkekler ve kadınlar için ortak bir kavramdır. Ekonomik kalkınma, araştırma ve geliştirme, yenilikçilik ve girişimciliğe dayanmaktadır. Ekonomik kalkınma, daha geniş bir perspektif ile büyümenin ekonomi kavramına denir. Ekonomik büyüme, makro ekonominin konjonktürüne ve piyasa gücüne bağımlıyken, ekonomik kalkınma, kurumlar, sosyal sermaye, işgücü sermaye hareketliliği ve gelir ve servet eşitliği kavramlarına bağlı olarak ilişkilendirilmektedir (Feldman vd., 2016: 6-7).

Kalkınma öğeleri de Tablo 1’de gösterilmiştir:

Tablo 1: Kalkınmanın Öğeleri

Kurumlardan Beklenenler	Bireyden Beklenenler
Kurumsal yönetim	Daha iyi mal ve hizmet edinme
Mantıklı ekonomik politikaların faaliyete geçirilmesi	Eğitimde fırsat eşitliği
Alınan siyasi kararlarda halkın katılımının artması	Daha adil sağlık sistemi
Denetim faaliyetlerinin etkin olması	Kırsal alandaki altyapı çalışmalarının iyileştirilmesi
Vergi yükünde adaletin sağlanması	Kişi başına düşen gelir seviyesinin artması
Gelir dağılımında daha adil düzenlemeler	Bireyin hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınması

Kaynak: Gürak, 2016: 238-239

Tablo 1’de görüldüğü üzere, gelişmiş ülkelerde gelişmekte olan ülkelere nazaran kalkınma açısından daha ileride olmalarının nedeni, yukarıdaki maddelerin çoğunlukla uygulanmasıdır, Ancak, Çin kalkınmanın öğeleri bakımından bir istisna olabilir (Gürak, 2016: 239).

1.1.2. Ekonomik Kalkınma Modelleri

Ekonomik Kalkınma Modelleri kendi içinde yediye ayrılır: bu modeller Harrod Domar, Rodon, Lucas, David Ricardo, Rostow, Nurkse ve Hirschman modelleri olarak ayrılmaktadır.

1.1.2.1. Harrod Domar Modeli

Harrod Domar büyüme modeli, ülkedeki tasarruf oranının bir ülkedeki büyüme oranını nasıl etkilediğini açıklamaktadır. Ayrıca, yüksek tasarruf oranlarının ekonomik büyümenin itici gücü olduğunu ifade etmektedir (Prabagar, 2016: 35). Yatırımın Kapasite Etkisi (Arz Tarafı), Bir ekonominin ulusal gelirindeki yükselme, sermayede artışın sermaye birimi tarafından üretilen ulusal çıktının çarpılması ile ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, yatırımın talep etkisi (Talep Tarafı), dengeyi sağlamak ve sürdürmek için, toplam talep, sermaye birikiminin ürettiği artan kapasiteyi faaliyete geçinceye kadar yükseltmelidir (Mukhtar, 2019: 51-53).

Harrod Domar Modeli aşağıdaki önermelere sahiptir:

Tasarruf, milli gelirin önemli bir parçasıdır.

$$S = sY \quad (1)$$

Gelirin tasarrufa ayrılan oranı

$$(0 < s < 1)$$

Sermaye Çıktı Oranı (SÇO), sermaye stokunun çıktı/gelire oranı olarak açıklanır, yani:

$$K/Y = k \quad (2)$$

$$\Delta K/\Delta Y = k$$

$$k \Delta Y = \Delta K$$

$$k \Delta Y = I \quad (3)$$

($I = \Delta K$) Yatırım sermaye stoğundaki değişimdir.

Ekonomideki kapasite fazlalığı yoktur. Yani:

$$I = S$$

$$k \Delta Y = Sy \quad (4)$$

$$\Delta Y/Y = s/k \quad (5)$$

Çıktının büyüme oranı, sermaye çıktı oranı ile tasarruf oranı ortaklaşa olarak belirlenir. Böylece, ekonomik büyümenin tasarruf büyüme oranı ve sermaye çıktı oranının fonksiyonu olduğu ortaya çıkar. Yani:

$$G = f(s, k)$$

(6)

(Adhikari, 2018: 38).

Harrod Domar Modeli, büyüme sürecinin dengeli bir şekilde sürdürülebilmesi için büyümenin ne kadarlık kısmından vazgeçilmesi ve ne kadar daha fazla yatırım harcaması olması gerektiği üzerine kurulan bir modeldir (Bal ve Çuhadar, 2021: 581).

Harrod, tasarrufları planlanan ve gerçekleşen olmak üzere ikiye ayırır. Buna göre, planlanan tasarruflar ile gerçekleşen tasarruflar denk bir şekilde yükselerek denk bir şekilde yatırım ve kapasite artışı sağlamaktadır. Harrod' un varsayımlarına benzer şekilde Domar, tasarruf ve yatırım denkleğinin altını çizerek, tüketim ve tasarruflardaki artış sebebiyle, yatırımların da gelir ve kapasite arttırıcı etkisi sayesinde iktisadi büyümeyi ortaya çıkarmaktadır (Sümer, 2015: 283).

Yatırımların toplam talep üzerindeki etkisine değinen Harrod Domar, yatırımların oluşmasını sağlayan harcamaların ekonomideki arzı ve talebi de arttırabileceğini ifade etmektedir. Dahası, teknolojik gelişmenin ve emeğın üretime katkısının olmadığını belirtmektedir (Erdem ve Sezgin, 2018: 318).

Keynesyen ekonomi akımı kapsamında, Harrod ve Domar büyümedeki problemleri belirlediler. Ayrıca, ekonomide kalıcı büyümenin sağlanması için, gereken toplam talebin sürdürülebilir hale gelmesine yönelik talep yaklaşımını belirtmektedir. Neo Klasik iktisatçılar, ekonomik dalgalanmada ve büyümeyi kötü etkileyen ana etmeni, sermaye birikimi olarak göstermektedir. Ayrıca Harrod Domar'a göre, tasarruf yatırım talebine denk olsa bile, sermayenin azalan getiri sorunu devam etmektedir (Boianovsky, 2017: 479).

Gelişmiş ülkelerin gelişmekte olan ülkelere yaptığı yardımlar, sadece yatırımı yükseltmekle sınırlı kalmayıp, az gelişmiş bir ülkenin içinde bulunduğu kısır döngüyü kırmak için çok önemli bir argüman olmaktadır. Ayrıca, gelişmiş ülkeler yatırımı ekonomik büyümenin bir itici gücü olarak tanımlamaktadırlar (Lehmann & Gross, 2021: 190-191).

1.1.2.2. Rodan Modeli

Rosenstein Rodan, çeşitli kurumlardan aldığı destekle, 1943'te Doğu Avrupa'nın sanayileşme sorunları üzerine, aslında gelecek kalkınma söyleminin şartlarını belirleyen bir makale ortaya çıkardı, bu makalede, Avrupa'nın Doğu bölgesinde üretimde Adam Smith'in görüşü yerine, Rosenstein Rodan, tarımsal verimliliği gizli işsizliğin çok olduğu aşırı tarımsal nüfusu azaltmanın tek yolunun, tarımsal nüfusun fazlalığını sanayi ve hizmet sektörüne kaydırması gerektiğini belirtti, son olarak, makalede, sanayi sektörünün ayakta kalabilmesi için zaman içinde yoğunlaşan yatırımların nasıl faaliyete geçeceğini belirtti, Bu fikir, iktisat literatüründe yaygın olarak “ büyük itiş ” olgusu olarak karşımıza çıkmaktadır (Alacevich, 2018: 4-5-6).

Rosenstein Rodan, gelişmekte olan ekonominin kendi kendine kalkınan bir ekonomi olması için, büyük yatırımların başlaması gerekmekte olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, büyük sermaye harcamalarının da sürece dahil olduğu bu büyük itiş sonrasında oluşacak yatırımlar sadece kamu sektörüyle değil, aynı zamanda özel sektörün çabasıyla da gerçekleşir. Dahası, sanayileşme odaklı büyüme, özel sektör ile kamu sektörünün eşanlı olarak gerçekleştireceği kalkınma planlarıyla mümkün olmaktadır (Meyer, Johnson & Sterchi, 2016: 22).

Rodan'ın ortaya koyduğu Büyük İtiş Teorisinde, kalkınmanın karşısındaki engellerden bahsedilmektedir, yetersiz tasarruf ve talep bunlardan bazılarıdır. Gelişmekte olan ülkelerdeki emeğin emek yoğun bölgeden sermaye yoğun bölgelere geçince bölgesel olarak kalkınma gerçekleşmektedir. Ayrıca, Rodan, gelişmiş ülkelerdeki tasarrufların tasarruf açığı olan ülkelere gönderilerek bölgesel kalkınma için büyük itiş yaparak sürdürülebilir kalkınma sürecini tetikleyebileceğini savunmaktadır (Çelik ve Çetiner, 2019: 123 - 124).

Rosenstein Rodan’a göre, yapılacak yatırımlar sektörlerin kapasitesiyle alakalıdır. Buna göre, emek fazlasına nazaran sermaye fazlasının olduğu yerlere emeğin göç etmesi daha makuldür. Ayrıca, aynı durum sermaye içinde geçerlidir. Birçok sektörde eşanlı olarak yapılacak yatırımların düzenlemesini hükümetlerin yapması gerektiğini savunan Rosenstein Rodan, yapılan bu yatırımların tamamlayıcı bir tarafı olması gerektiğini vurgular. Büyük altyapı yatırımlarıyla birlikte Sanayileşmede bir sınır söz konusudur. Bu sınır aşıldıktan sonra, yatırım kararları tamamen piyasanın inisiyatifindedir. Son olarak, “büyük itiş” (big push) kavramıyla ekonomi kısır döngüden kurtularak refaha ulaşacaktır (Gönel, 2016: 53-54).

Rosenstein Rodan, sektörler arasındaki tüketime vurgu yaparken, Hirschman ise üretim bağlantılarına vurgu yapmaktadır (Kucera & Jiang, 2019: 191).

Birinci Dünya savaşından sonra, Dünya Bankası (DB)’nin ve Rosenstein Rodan’ın Büyük İtiş kavramıyla ekonomik kalkınma ve kırsal kalkınma konusunda İtalya’da yapılan kalkınma planı sayesinde AB’de bölgesel kalkınma olgusu açısından büyük ivme yakalandı (Lorenzini, 2017: 444-445).

1.1.2.3. Lucas Modeli

Lucas’a göre beşeri sermaye, işgücünün uzmanlaşmak için ulaştığı bilgi, beceri ve kendisine yaptığı yatırımların toplamıdır (Soylu, Çakmak & Okur 2018: 97). Lucas’ın modelinde diğer modellerden farklı olarak, çeşitli ülkelerde insan sermayesinin ve doğal kaynakların ekonomik büyümeye etkisi belirlenmektedir (Popkova, 2018: 3).

Lucas ekonomik kalkınma teorisinde, beşeri sermayenin ekonomilerin ana etkeni olduğunu belirtirken, içsel ekonomi büyüme modelini aşağıdaki şekilde ifade eder:

$$Y = AK^{\alpha} (uhL)^{\beta} h_0^r$$

Formülde Y çıktı, A teknik seviyedir ve değişmediği varsayılır, K beşeri sermayedir, u çalışılan zaman, h beşeri sermaye düzeyidir, L işgücüdür, uL efektif işgücüdür, h₀ beşeri sermayenin dışsal etkisidir (Xu ve Li, 2020: 4).

Lucas modeli sonuçlarına göre,

- Kapalı ekonominin mevcut olduğu durumda, zengin ülke ile yoksul ülke denk bir şekilde büyüseler bile, yoksul ülkenin yoksulluğu devam etmektedir.
- Ülkelerin gelir dağılımında eşitlik sağlanmaktadır.
- Beşeri sermayenin nitelikli olduğu ülkelerde sıradan yetenekteki kişiler bile verimli hale geldiği için, fakir ülkelerden zengin ülkelere doğru göç söz konusu olmaktadır.
- Beşeri sermayenin göç etmesi sonucunda, yoksul ülkeler giderek daha fazla yoksullaşırken, zengin ülkelerde ekonominin durgunluğa girmesi önlenir (Üzümcü, 2015: 297).

Beşeri sermaye ile büyüme arasındaki ilişkiyi ilk kez ifade eden Lucas, teknoloji ve az işçi ile daha verimli üretim yapılarak, büyümenin artış sağladığını ortaya çıkarmaktadır (Erdoğan ve Canbay, 2016: 36).

Lucas, ülkelerin beşeri sermaye birikimlerine önem verdiği için, bireylerin nitelikli eğitimi büyük önem taşımaktadır. Nitelikli eğitim alan insan gücü, ülkedeki kalkınma açısından oldukça önemlidir. Asya Kaplanlarının yakaladığı kalkınmada, beşeri sermayenin rolü büyük olduğundan dolayı, Lucas Modeline dikkat çekilmektedir (Dağlı ve Ezanoğlu, 2021: 444).

Yapılan eğitim yatırımları, beşeri sermayeyi olumlu yönde etkilediği için kalkınma sağlanmaktadır. Lucas'a göre, yeni teknolojiler sermaye birikimiyle birlikte Araştırma Geliştirme (AR-GE)'nin sürdürülebilirliğini sağlamaktadır. Ayrıca, yüksek teknoloji vasıtasıyla üretilen ürünlerde beşeri sermayedeki bilgi birikimi daha yüksek olmaktadır (Köse, Gölpek ve Erkilic, 2022: 493).

1.1.2.4. David Ricardo Modeli

1817 yılında David Ricardo, büyümedeki artışın diğer ülkelerin çeşitli sektörlerinde mutlak avantajı olmadan, bir ülkenin verimli bir şekilde üretim yapabilmesine ve ilgili ülkenin ticaretine bağlı olduğunu ifade etmektedir (Daniels vd., 2019). David Ricardo, ekonomik kalkınmada rekabet kavramını benimseyip, rekabeti piyasa fiyatlamasının ön koşulu olarak savunmaktadır. Ricardo modeline göre, piyasada fiyatların rekabeti, arz ve talebin etkisi altında oluşmaktadır (Kviatko, Rudenko & Mykolenko, 2018: 49).

David Ricardo'nun modeline göre, bir ülkenin kıt kaynaklarla karşılaştırmalı maliyetleri ve belli bir alanda uzmanlaşma seviyesi bulunması gerekmektedir. Ayrıca, bir ülkenin dış ticaretindeki büyümeyi, karşılaştırmalı maliyetlere dayalı uluslararası uzmanlaşmayla ifade etmektedir (Gündoğdu, 2022: 67).

Ricardo, büyümeyi rant ve ücret kavramlarıyla anlatmaktadır. Buna göre, büyüme sonrasında meydana gelen istihdam artışı, nüfusu da arttırmaktadır. Nüfus artışı sonrası, gıda maddelerine olan talep artışı, verimli ve verimsiz toprakların tarımsal üretimde kullanılmasından dolayı, tarımsal üretimde dalgalanmalara neden olmaktadır (Akyıldız, 2022: 1172). Ricardo'nun büyüme modelinde, Azalan Verimler Kanunu tarım sektörüne uyarlandığında, her ilave topraktan elde edilen ürün verimi öncekine göre daha az olmaktadır. İşçilerin karnını doyurmak için gerekli olan ve ücreti belirleyen mısır azalır ve mısır üretiminin maliyeti artmaktadır (Mert, 2017: 140).

Ekonomistlerden Adam Smith ve David Ricardo, doğal kaynakların kalkınma üzerinde olumlu etkisi olduğunu ifade ederler. Brunschweiler (2008)'a göre, bol olan doğal kaynakların ekonomik kalkınma üzerinde önemli bir etkisi bulunmaktadır. Mehrara (2009) ise, petrol gelirlerinin büyüme ile pozitif bir ilişkisi bulunmaktadır. Zagozina (2014), Ayrıca tarım sektöründeki ihracat, madenler ve yakıt ihracatı gibi doğal kaynakların çeşitli ülkelerde ekonomik kalkınmaya katkısı bulunmaktadır (Nawaz, Lahiani & Roubaud, 2019: 7).

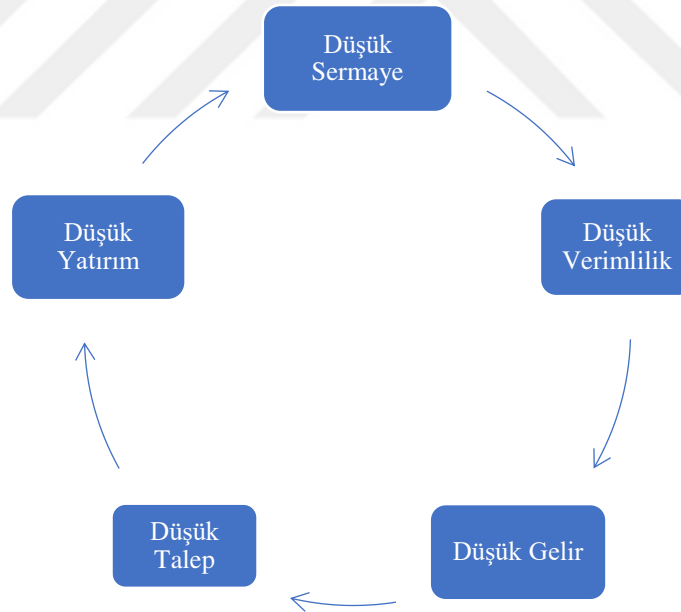
1.1.2.5. Rostow Modeli

Rostow, ekonomik büyüme aşamaları teorisini oluştururken, ülkelerin gelişimine değinmektedir. Ayrıca, ülkelerin kalkınmasını etkileyen birçok ekonomik faktörü barındıran beş aşamayı ortaya çıkarmıştır: Bu aşamalar, ilk olarak Geleneksel Toplum, ikinci olarak Harekete Geçmek için Ön Koşullar, üçüncü olarak Harekete geçmek (Take Off), dördüncü olarak Olgunluğa Geçiş, beşinci olarak Kitle Tüketim Çağı olarak ayrılmaktadır (Ihnatenko, vd., 2019: 297). Ayrıca, Rostow ekonomik kalkınmanın temelinde ekonomik, sosyal ve siyasal alanlarda köklü değişikliklerin olduğunu ifade etmektedir (Seth, 2018 & Jain and Koch, 2020). Tarımsal yapı, geleneksel toplum aşamasında baskındır. Ekonomi durgun yapıda olduğu için, düşük gelir düzeyi ve düşük tasarruf düzeyi bulunmaktadır. Kalkınmaya hazırlık aşamasında, teknik keşiflerin üretime kazandırılmasıyla kalkınmada süreklilik sağlanırken, tasarruflarda artış meydana gelmektedir. Kalkınma döneminde, devlet sosyal açıdan refah devleti seviyesine ulaşmaktadır. Olgunluk döneminde, toplum bazında refah, boş zaman ve güvenlik olguları ortaya çıkmaktadır. Son aşama olan kitle tüketim aşamasında, hizmetler sektörü ve dayanıklı tüketim mallarını ortaya çıkaran sektörler ekonomi açısından oldukça önemlidir. Buna göre, refah devletleri, dayanıklı tüketim malları ve dış politikada üstünlük sağlama gibi amaçları benimsemektedir (Tur ve Doğan, 2017: 200-201).

Rostow modeline yönelik bazı eleştiriler bulunmaktadır. İlk eleştiri, olgulara bütünüleyici olarak bakılmasıdır. İkinci eleştiri ise, sadece batılı ülkelerin gelişmiş olduğunu belirtirken, batılı olmayan ülkelerin gelişmekte olan ülkeler olduğunu belirterek modele sadece tek taraflı olarak batılı ülkeler açısından kalkınmaya değinmektedir (İpek, 2022: 2309).

1.1.2.6. Nurkse Modeli

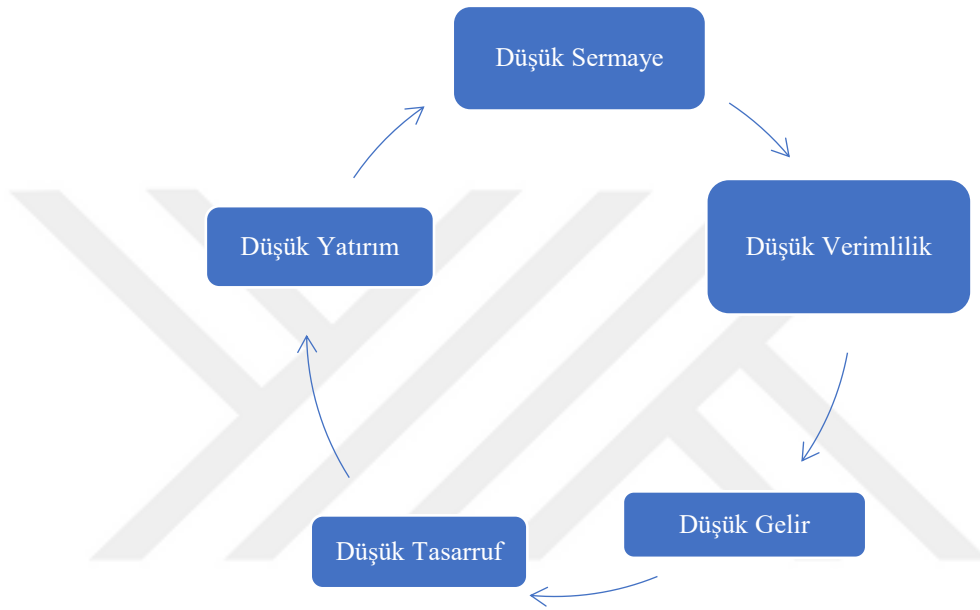
Nurkse, yapılan yatırımlar sayesinde girişimlerin uygulanabilir hale gelebileceğini savunmaktadır. Buna göre, gelişmekte olan ülkelerin sektörlerin birlikte büyüyebilmesi için yatırımların eşanlı olması gerektiğini ifade etmektedir. Nurkse' ün modeli için iki olgudan bahseder: Bu olgular yoksulluk kısır döngüsü ve dengeli kalkınmadan oluşmaktadır. Nurkse Yoksulluk Kısır Döngüsünde, yurtiçindeki pazarın hacmiyle yatırım yapma güdüsünün ciddi şekilde sınırlandığını savunmaktadır. Yurtiçindeki pazar hacmi, genel verimlilik seviyesine bağlıdır. Hane halkındaki satın alma gücünün sadece üretime bağlı olmayıp, aynı zamanda bu hacme bağımlı olabileceği sonucuna ulaşılmaktadır. Nurkse' ün dengeli kalkınma kavramında, gelişmekte olan ülkelerin ilerleyebilmesi için, öncelikle hammadde arzı ve satışı yerine sanayileşmeyi önemsemesi gerektiği ifade edilmektedir. Nurkse' e göre, gelişmekte olan ülkelerin resesyondan kurtarılması için, bilinçli bir şekilde merkezi bir yönlendirme ve kolektif girişim yoluyla organize olması gerekir (Mukoka, 2022: 103).

Şekil 1: Kısır Döngü'nün Talep Yönü

Kaynak: Hendra, 2010

Nurkse, yoksulluğu ikiye ayırmaktadır: Biri talepten, diğeri ise arzdan kaynaklanmaktadır. Talepten kaynaklanan kısır döngü Şekil 1’de ifade edilmektedir. Kazanç oranının azalması talebin azalmasına neden olacağı için; yatırım oranı da azalmış olacaktır. Yatırım oranının azalması düşük veya verimsiz sermayeye neden olmaktadır. Verimliliğin düşmesi, kazancın düşmesine sebep olmaktadır (Yuliani, vd., 2021: 664).

Şekil 2: Kısır Döngü’nün Arz Yönü

Kaynak: Hendra, 2010

Şekil 2’de Kısır Döngünün Arz Yönü gösterilmektedir. Düşük arz, insanların tasarruf yeteneklerinin azalmasına neden olmaktadır. Tasarruf yeteneklerinin azalması, sermayenin azalmasına ve yatırımın azalması da verimlilik oranını azaltmaktadır (Yuliani vd., 2021: 664).

1.1.2.7. Hirschman Modeli

Dengesiz büyüme modelinde Hirschman, belli şartlar altında dengesizliğin gelişmeyi sağladığını ve çeşitli sektörlerde sıradışı büyümelere yol açarak ekonomiye dinamizm kazandırdığını iddia etmektedir (Akyol ve Gül, 2021: 1724). Buna göre, üretim yapısı çeşitli bağlantılarla farklı sektörlerle bağlanırken, bu bağlantılar farklı sektörler arasındaki arz-talep ilişkilerini ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca, toplam bağlantı katsayısı vasıtasıyla öncelik verilecek sektörler belirlenmektedir (Boğa, 2019: 361). Sonuç olarak, en etkin sektör tespit edilerek, ölçek ekonomisinden maksimum fayda sağlanmaktadır (Erbay ve Özden, 2013: 58).

Hirschman'ın kalkınma modelinde, ileri ve geri bağlantı etkileri öncelikli sektörlerin belirlenmesinde kullanılırken, ayrıca öncelikli yatırımların belirlenmesinde önemli etkisi bulunmaktadır. Hirschman, modelinde, ileri geri bağlantı etkilerini dört kategoriye ayırmaktadır (Pehlivanoğlu ve İnce, 2020: 175).

Tablo 2: Hirschman Modelinde Sektörel Ayrım

Kategori 1	İleri ve geri bağlantılarının her ikisinin de verimli olduğu sektörler bulunur. Hem girdi tedarikini ve ara malı temin ettiği sektörleri önemli ölçüde etkiler.
Kategori 2	Geri bağlantısının etkisinin yüksek ve ileri bağlantısının etkisinin düşük olduğu sektörler bulunur. Doğal kaynakların değerlendirilmesinde etkili olan sektörleri temsil eder.
Kategori 3	Bu kategoride ileri bağlantı etkisi yüksek geri bağlantı etkisi düşük olan sektörler bulunur. Ara malı arzı yapan sektörler, girdiye yönelik talebi olan sektörlerin üretimini artırır.
Kategori 4	İleri ve geri bağlantı etkilerinin her ikisinin düşük olduğu sektörlerdir. Diğer sektörler üzerinde etkisi olmamakla birlikte katma değer oluşturarak ülke ekonomisine katkıda bulunmaktadır.

Kaynak: Özdemir ve Mercan, 2012: 118

Hirschman, dengesiz büyüme teorisinde gelişmekte olan ülkeleri analiz ettiğinde, bu ülkelerin bütün sektörleri kapsayan eşanlı bir kalkınmayı sağlayacak beşeri ve teknik sermayeleri olmadığını fark etmektedir. Ayrıca Hirschman, bu tarz ülkeler kendi kaynaklarına sahip olmamanın yanında, sahip olsalar bile bu kaynaklardan etkin bir biçimde yararlanamayacaklarını düşünmektedir. Ayrıca, Hirschman'a göre, gelişmekte olan ülkeler dengesiz büyümektedir (Pehlivanoğlu ve İnce, 2020: 175).

1.1.2.8. Gerschenkron Modeli

Ülkelerin kendi aralarında ekonomi ve teknoloji bakımından çok farklı gelişmişlik düzeyleri bulunmaktadır. Ülkelerin içinde bulundukları ekonomik ve sosyal kapasiteleri büyüme ve yakalama hususunda büyük önem taşımaktadır. Ekonomik ve sosyal kapasite faktörleri, ticaret kalıplarının değiştiği ve teknolojik gelişmelerin büyük önem taşıdığı günümüzde büyük önem arz etmektedir (Califano & Gasperin, 2019: 153).

Başarılı yakalama hipotezini gerçekleştiren ülkelerin aksine, daha düşük gelire ve daha büyük teknolojik açılara sahip gelişen ekonomilerin çoğu hala yüksek büyüme hızına ulaşamadığı görülmektedir. Yakalama hipotezinde başarılı olan ülkelerin eskiden, büyümede istikrarsızlıkları mevcuttur. Buna göre, ülkelerin yakalama hipotezinde başarılı olabilmesi için çeşitli koşulların sağlanması gerekmektedir (Liu, Shen & Zhang, 2017: 13).

Yakalama döngüsü modelinde, özellikle aşağıdaki denkleme göre, başarılı ekonomik yakalama faktörleri iki kısma ayrılabilir:

$$\frac{A_{Ct}}{A_{Ct}} = f\left(\frac{A_{Ft} - A_{Ct}}{A_{Ft}}\right) = \gamma \left(1 - \frac{A_{Ct}}{A_{Ft}}\right)$$

Teknoloji açığı, $(1 - \frac{A_{Ct}}{A_{Ft}})$ olarak belirtilmektedir. Gelişmiş ekonomilerle Toplam Faktör Verimliliği (TFV) farkı ne kadar büyükse, sonradan gelenlerin teknolojiyi taklit yoluyla elde edebilecekleri TFV büyüme oranı o denli yüksek olacak ve sonradan gelenler gelişmiş ekonomileri o kadar hızlı yakalayacakları öngörülmektedir. Ancak, teknoloji açığı sonradan gelenlerin kendileri tarafından değiştirilemez ve bu nedenle nesnel bir olgudur. Teknolojik yetişmenin hızı/verimliliği γ parametresi ile ifade edilmektedir. $\gamma > 0$ olduğu sürece, ekonomi mutlaka yakalar. $\gamma \leq 0$ olması durumunda, ekonomi teknolojiye hiçbir büyüme yaşanmadığı için diğer ülkelere yetişemez. Aslında γ , teknolojinin pratik uygulamalarının verimliliği ve tüm üretim sisteminin unsurlarının yeni teknolojinin gerekliliklerine göre, yeniden tahsisi olarak görülebilir ve bu nedenle ekonominin teknolojiyi benimseme ve taklit etme yeteneğini göstermektedir. Geç kalanlar için arayış kapatmanın zorlukları sadece yeni teknolojilerin elde edilmesinde (teknoloji açığı tarafından belirlenir) değil, aynı zamanda yeni teknolojilerin geniş çapta uygulanması için teşviklerin sağlanmasında da yatmaktadır (Liu, Shen & Zhang, 2017: 13-14).

Tarımın kalkınma sürecinde özellikle yakalama sürecindeki rolü ile ilgili üç olgu ortaya çıkmaktadır: ilk olgu, tarımın rolünün son derece tartışmaya açık olmasıdır: piyasa güçlerinin daha geniş kalkınma amaçları için ‘doğru’ sonuçları üretmeyebileceğini ve dolayısıyla hükümet müdahalelerine ihtiyacın olduğu ortaya çıkmaktadır. Piyasa güçleri ile hükümet müdahaleleri arasındaki gerilim, ekonomi ve politika dünyasında temel bir bölünmeye neden olmaktadır. İkinci olgu, konunun milyarlarca bireyin refahı bakımından önem taşımasıdır. Tarımsal verimlilikteki hızlı büyüme yoluyla yoksulluğun azalmasını sağlamak, 1950’lerden bu yana Doğu ve Güneydoğu Asya’daki en büyük başarı öykülerinden biridir. Fakat, Güney Asya Sahra Altı Afrika’da yoksulluktan çıkış yolu aynı ölçüde gerçekleşmedi. Buna göre, bu durumun nedenini anlamak, çoğu kalkınma ajansının gündeminin en üst sıralarında yer almaktadır. Üçüncü olgu, modern mikro temelli ekonomik analizin bu meselelerin anlaşılmasına yardımcı olma olma neredeyse ilgisizliği de uzun süredir devam etmektedir. Modern ampirik metotları tanımlama stratejileri üzerindeki ısrarı ile politika yapıcılarının düzenli olarak uğraşmak zorunda oldukları dağınık gerçek dünya sorunları arasındaki ayrışma daha da çıkılmaz bir hale gelmektedir (Timmer, 2016: 76).

Yakalama ve teknolojik sıçrama üzerine daha önceki çalışmalarda, yakalamakta olan ülkeler için “fırsat pencerelerinin” ortaya çıkması tartışılmaktadır. Bu “pencere” ’de büyük teknolojik geçişler sırasında, geçişin erken bir aşamasında giriş maliyetinin daha düşük olduğu belirtilir. Ancak, takipçi ülkeler giriş kısıtlamasını aşabilmek adına teknolojik kabiliyetler yaratmalıdır. Takipçi ülkelerdeki firmalar, tarımsal teknolojiyi yakalamada önemli rol oynayan yerinde bilgi tabanı ile açık bir avantaja sahip olmaktadır. Örneğin, pamuk ürünü için bilimsel ve teknolojik bilgi yaratmaya yönelik ilk giriş maliyetleri, yerel firmaların dışarıdan edinilen bilgiyi veya teknolojiyi özümsemesi ve uyarlayabilmesi için gösterdikleri çabalar sayesinde önemli bir ölçüde azaltılmaktadır. Ayrıca, bilimsel ve yerinde olmak üzere iki tür bilginin tamamlayıcılığı, iş birlikleri yoluyla güçlendirilmektedir. Bu özellikler, tarımdaki inovasyon ile tarımda inovasyonun olmadığı yerlerdeki farkı gözler önüne sermektedir (Thutupalli & Lizuka, 2016: 16).

1.1.3. Ekonomik Kalkınmanın Finansmanı

Hane halkının tasarruflarını etkileyen birden çok etken vardır. Bu etkenlerden ilki, gelir düzeyidir. Hane halkının geliri arttıkça tasarrufları artarken, geliri azaldıkça tasarruf eğilimi azalacaktır. Hane halkının tasarruflarını etkileyen etkenlerden ikincisi, ülkelerin gelişmişlik düzeyidir. Gelişmekte olan ülkelerde tasarruf eğilimi düşükken, gelişmiş ülkelerde tasarruf eğilimi daha yüksek olmaktadır (Özyücel, 2021: 18).

Vergilendirmenin ana amacı, üretimi teşvik ederek ve gelir dağılımını düzenlemektir. Buna göre, vergi kalkınmanın önemli bir aracıdır. Vergilerden adil bir gelir dağılımını sağlaması beklenmektedir. Kalkınmanın tanzim edilmesinde, vergi çeşitleri ve vergi grupları çok önemlidir. Vergilendirme gelişmiş ülkelerde daha çok gelirlere dayanmaktadır. Kamu çalışanları, tarımla uğraşan kişiler, taşınmaz menkul sahiplerinin tasarruf eğilimi az olduğu için gönüllü tasarrufta bulunmazlar. Bu nedenle, gelişmekte olan ülkelerde vergi sistemi etkisiz olmaktadır (Berber, 2019: 355-356).

Maliye politikasının ana hedeflerinden olan kalkınma finansmanında kullanılan borçların etkin kullanılmasıyla kalkınmada iyi gelişmeler ortaya çıkmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde, tasarrufların yetersizliğine bağlı olarak yatırımlar için gerekli olan sermayenin yetmemesi nedeniyle dış borç alımları hayati önem taşımaktadır. Gelişmiş ülkelerde, ekonomik kalkınmada beşeri uzmanlaşma kapasitesinin gelişmesine yönelik borçlanıldığından dolayı, borç döngüsü daha sürdürülebilir olmaktadır (Arslan, 2022: 138).

1.1.4. Ekonomik Kalkınmanın Ülkelere Yararları

Ekonomik kalkınma, herhangi bir ülkede ikamet eden kişilerin yaşam şartlarını iyileştirmede ve refah içinde yaşamalarını sağlamada oldukça etkilidir. Buna göre, çeşitli uluslararası kurumlar gelişmekte olan ülkelerin kalkınabilmesi için kısa vadeli veya orta vadeli planlar ve hedefler hazırlar. Bu hedefler kendi içinde “Milenyum Kalkınma Hedefleri” ve “Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri” olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

1.1.4.1.Milenyum Kalkınma Hedefleri

Milenyum Kalkınma Hedefleri, toplumda cinsiyet eşitliği, eğitim ve çevresel sürdürülebilirliği teşvik ederken, yoksulluk, açlık, hastalık, barınma yoksulluğu ve dışlanma vb. birçok açıdan aşırı fakirliği ele almak için dünyanın zamana bağlı ve sayısallaştırılmış hedefleridir. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ve Birleşmiş Milletler (BM-United Nations) Milenyum Bildirgesinde taahhüt edildiği üzere gezegendeki her insanın sağlık, eğitim, barınma ve güvenlik haklarını içinde barındırmaktadır (Sachs vd., 2019: 1).

BM Genel Kurulu 2000 yılında yapılan toplantısında, 147 devlet ve hükümet yetkilisinin bir arada olduğu New York'ta toplanarak Binyıl zirvesi gerçekleşmiştir. Zirve sonucuna göre, ulusların ortak sorunlarının çözümü için dayanışmayı öngören Milenyum Deklarasyonu kabul edilmiştir. Milenyum Deklarasyonu, çevre ve dezavantajlı grupların muhafaza edilmesi, insan hakları, barış, güvenlik ve kalkınma konularını kapsamaktadır. Bu deklarasyon, birbiriyle bağlantılı olan kalkınma hedeflerini uluslararası bir zeminde ifade etmektedir (SPO-UN, 2005: 10).

Milenyum Kalkınma Hedefleri (MKH-Millennium Development Goals):

- Amaç 1: Aşırı fakirliğin ortadan kaldırılması

Hedef 1: Bir günde 1 dolardan az alan kişilerin oranını yarı yarıya azaltmak (1990 – 2015)

Hedef 2: Yiyecek sıkıntısı çeken insanların oranını yarıya indirmek (1990 – 2015)

- Amaç 2: İlköğretim eğitiminde evrensel olarak standart kaliteyi yakalamak

Hedef 3: 1990 yılından 2015 yılına kadar tüm çocukların ilköğretim eğitimini tamamlamalarını sağlamak

- Amaç 3: Toplumda cinsiyet eşitliğini sağlamak ve kadınları güçlendirmek

Hedef 4: En geç 2015 yılına kadar ilk ve orta öğretimde cinsiyet eşitsizliğinin ortadan kaldırılması

- Amaç 4: Çocuk ölümlerinin azaltılması

Hedef 5: Beş yaş altı ölüm oranının üçte iki oranında azaltılması (1990'dan 2015'e)

- Amaç 5: Anne sağlığını iyileştirmek

Hedef 6: Anne ölüm oranının dörtte üç oranında azaltılması

- Amaç 6: HIV/AIDS, sıtma vb. hastalıklarla mücadele etme

Hedef 7: 2015 yılına kadar cinsel yolla bulaşan hastalıkların yayılmasının durdurulması ve sürecin tersine çevrilmesi

Hedef 8: 2015 yılına kadar sıtma ve diğer önemli hastalıkların görülme sıklığının durdurulması ve tersine çevrilmeye başlanması

- Amaç 7: Çevresel sürdürülebilirliğin dikkate alınması

Hedef 9: Sürdürülebilir kalkınma ilkelerinin çeşitli ülkelerin politikalarında ve programlarında uygulanması ve çeşitli ülkelerde çevresel kaynakların kaybının tersine çevrilmesi

Hedef 10: 2015 yılına kadar güvenli içme suyuna sürdürülebilir erişimi olmayan insanların oranını yarıya indirmek

Hedef 11: 2020 yılına kadar en az 100 milyon gecekondü sakinin refaha kavuşması

- Amaç 8: Kalkınma için evrensel ortaklıklar geliştirmek

Hedef 12: Açık, kurallara dayalı, öngörülebilir, ayrımcı olmayan ticaret ve finans sistemi

Hedef 13: Gelişmekte olan ülkelerin ihtiyaçlarının karşılanması: kotasız ihracat, borçların azaltılması, yoksulluğu azaltma

Hedef 14: Denize kıyısı olmayan gelişmekte olan ülkelerin ve küçük ada devletlerinin ihtiyaçlarının karşılanması

Hedef 15: Ülkelerin borçlarının uzun vadede sürdürülebilirliğinin sağlanmasına yönelik tedbirlerin alınması

Hedef 16: Gençlerin istihdamı için üretken istihdam stratejileri geliştirmek

Hedef 17: Uygun fiyatlı temel ilaçlara erişim sağlamak

Hedef 18: Yeni bilgi ve iletişim teknolojilerinin faydalarından yararlanılmasını sağlamak

Kaynak: Millennium development goals and targets. United Nations Statistics Division. Millennium indicators database <http://millenniumindicators.un.org>

MKH biri olan açlığın azaltılması ve gıda güvenliğinin teşviki amaçlarına ulaşılabilmesi için, kalkınma politikasında bir değişikliğin olması gereklidir. Ayrıca, değişikliklerin hukuki temellere dayanması ve kültürel çeşitliliğe dikkat edilmesi gerekmektedir. Bu hedeflerin gerçekleşmesi için, öncelikle küçük çiftçilerin desteklenmesi ve yerel tarım bilgilerinin istikrara kavuşması ve gıda güvenliği için tarım sektöründeki bireylerin taleplerinin dikkate alınması gerekmektedir (McMichael ve Schneider, 2011: 135).

1.1.4.2. Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri

BM New York'ta düzenlenen Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesinde 2030 yılına kadar sürdürülebilir kalkınma gündemi faaliyete geçti. Buna göre, BM 2015-2030 döneminde sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleşmesi adına uluslararası işbirliği için küresel göstergelerle bağlantılı yeni göstergeler tavsiye ederek, Şekil 3'te gösterilen 17 yeni Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH - Sustainable Development Goals) bulunmaktadır (Wu, vd., 2018: 1).

Sürdürülebilir Kalkınma İçin KÜRESEL AMAÇLAR

Şekil 3: Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri

Kaynak: Wikipedia Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları,

https://tr.wikipedia.org/wiki/S%C3%BCrd%C3%BCr%C3%BClebilir_Kalk%C4%B1nma_Ama%C3%A7lar%C4%B1

SKH, aslında 2000 yılında kabul edilen ve üye devletlerin öncülüğünde, oluşturulan MKH'nin devamı niteliğindedir. SKH, MKH'nin ulaştığı deneyimleri ve ulaştığı sonuçları ileriye taşıyarak ve kentleşme konusunda yeni zorlukları ele alarak sürdürmektedir (UN, 2013).

17 SKH üç kategoriye (Sosyal, Ekonomik, Çevresel) ayrılmaktadır. Birbiriyle ilişkili sürdürülebilir kalkınma hedefleri insani ihtiyaçlarının farklı bakış açılarına göre, örneğin kendini gerçekleştirme ihtiyaçları, psikolojik ihtiyaçlar ve temel ihtiyaçlar vb. olarak sınıflandırılmış şekilde Şekil 4'te gösterilmektedir (Wikipedia, 2017).

Şekil 4: Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin Sınıflandırılması

Kaynak: SkdTürkiye, 2018 <https://www.skdturkiye.org/en/blog/dunya-limit-asimi-gunu-1-agustos-surdurulebilir-kalkinma-hedefleri-ile-bunu-degistirebiliriz>

Bu çalışma kapsamında tarım ve ekonomi konularını içeren SKH'ye değinilmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde tarım sektörü çok önemli bir sektördür. Ancak, tarım sektörü çok ciddi zorluklarla karşılaşmaktadır. Bu zorlukların nedeni genel anlamda iki maddede toplanabilir:

- Dünyanın nüfusu çok hızlı bir şekilde yükselmektedir ve tarımsal üretim hızla nüfusu artan dünyayı beslemek zorundadır.
- Tarım sektörü, su kıtlığı, toprakların kuraklaşması, tarımsal arazi üretimi ve iklim değişikliği vb. olumsuz etkileri yüzünden kısıtlanmış ve bozulmuştur (Wu, vd, 2018: 5).

Tarım sektöründeki bilgi ve iletişim teknolojileri sayesinde, üretkenliği ve sürdürülebilirliği potansiyel olarak arttırılabilmektedir. Son dönemlerde, tarım için akıllı tarım uygulamaları ile gıda sürdürülebilirliğinde çok önemli bir ivme yakalanmaktadır (Awuor vd, 2013: 1-6). Örneğin, güç kaynağı dağıtımından, sulama vanalarının ve anahtarlarının çalışmasının izlenmesine ve uzaktan alan kontrolüne kadar tarımda kablosuz sensörlerin kullanılması, tarım ürünlerinin verimini etkin olarak yükseltir (Singh, vd, 2015: 1-6).

Ekonomi, çevre ve toplum etkileşimi göz önüne alındığında, kırsal kalkınmanın büyük önem taşıdığı görülmektedir. Sürdürülebilir kalkınmanın izlenebilmesi için gereken göstergeler Gerçek İlerleme Göstergesi, Sürdürülebilirlik Barometresi ve Sürdürülebilir Toplum Endeksi olarak ayrılmaktadır. GSYH’da ulusal harcamalar öncelikli iken, Gerçek İlerleme Göstergesinde, sağlık, güvenlik, gelir eşitsizliği, suç ve çevresel bozulma gibi etmenler öncelikli olmaktadır. Sürdürülebilirlik barometresi, fiziksel bir araç olmasıyla beraber, farklı toplumların göstergelerini karşılaştırmaktadır. Bu barometre ekosistem refahı ve insan refahını çok önemsemektedir. Ayrıca, sürdürülebilir kalkınma açısından ekosistem refahı ve insan refahı büyük önem taşımaktadır. Sürdürülebilir Toplum Endeksi, insan, ekosistem ve ekonomik refahın birleşimini ifade eden bir endekstir. İnsan refahı kategorilendirildiğinde temel ihtiyaçların, sağlığın ve toplumsal kalkınmanın olduğu görülürken, bu kategorilerin göstergeleri olarak gıda ve sağlık güvencesi, eğitim, gelir dağılımı ve havanın temizliği olarak ayrılmaktadır. Organik tarım, GSYH ve kamu borcu vb. göstergelerde ekonomik refahı temsil etmektedir (Bekmez ve Nakipoğlu Özsoy, 2014: 217-218).

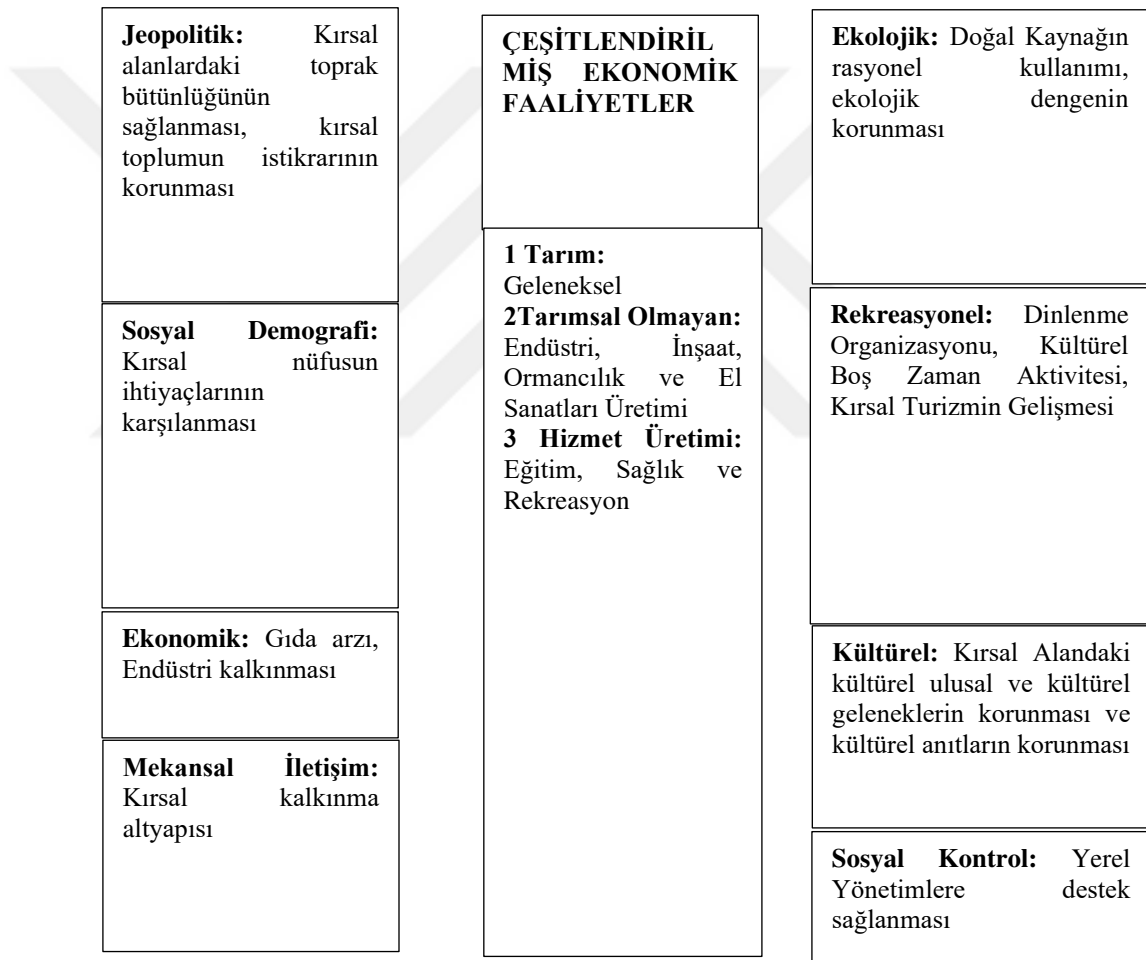
1.1.5. Ekonomik Kalkınmadan Kırsal Kalkınmaya Geçiş Süreci

Kırsal kalkınma, ekonominin yeniden yapılandırılmasıyla ortaya çıkar. Kırsal kalkınmanın ortaya çıktığı dönemde, firmalar dikey bütünleşmenin olduğu modelleri terk ederek daha esnek örgütlenme biçimlerini özümsemektedir (Piore & Sabel, 1984, Harrison, 1994).

Kırsal kalkınma tarım sektöründe yeni bir kalkınma modeli olarak ortaya çıkmıştır. 1990’lı yıllarda sanayileşmeye dönük güçlü eğilim ve uzmanlaşma, tarım sektörünün gelişmesini azaltan önemli etkenler olarak kabul edilmektedir. Kırsal alanlardaki çiftlik sayısının azalması ve istihdam olanaklarındaki sert düşüşle ortaya

çıkan kırsal göç, kırsal kalkınmanın ortaya çıkmasını hızlandırmaktadır (der Ploeg vd., 2017: 392).

Kırsal alanlar birçok ülke için büyük önem taşımaktadır. Buna göre, kırsal nüfusun gıda üretmesi, doğal mirasın sürdürülebilirliğiyle ilişkilidir. Son dönemde, kırsal kalkınma kaydedilen gelişmeye rağmen, kırsal alanlardaki tarımsal üretimde ciddi sorunlar (çevresel ve sosyo ekonomik sorunlar) ile yüzleşmektedir. Bu durumun başlıca nedeni, tarım sektörünün ekonomileri destekleyen bir sektör olması ve tarım endüstrisinin etkin bir şekilde gelişmesinin ülkelere gıda güvenliğini sağlamaktadır (Merenkova, Agibalov & Ludkov, 2019: 1).

Şekil 5: Kırsal Alanların İşlevselliği ve Kırsal Ekonominin Çeşitlendirilmesi Arasındaki İlişki

Kaynak: Merenkova, Agibalov & Lubkov, 2019: 4

Çeşitli kırsal kalkınma modellerinin oluşmasına yönelik yaklaşımları nedenselleştirirken, aşağıdaki hususlar büyük önem taşımaktadır:

1. Mevcut durumda kırsal alanların kalkınması, kırsal alanda yaşayanlar için ana istihdam ve gelir kaynağı olamayacağı, kaynak yaratmadığı için tarım sektörünün tek işlevi olamaz.
2. Kırsal alandaki beşeri sermaye, işgücü sürdürülebilirliğini sağladığı gibi, sosyal hizmetler sisteminde yeni ekonomik faaliyet türlerinin geliştirilmesi için önemli bir çeşitlilik potansiyeli mevcuttur (Merenkova ve Zakupnev, 2018: 566-569).

1.2. KIRSAL KALKINMA KAVRAMI VE KIRSAL KALKINMA MODELLERİ

Bu başlıkta kırsal kalkınma kavramına, kırsal kalkınmadaki teorik modelleri ve çalışmanın uygulama kısmında kullanılacak kırsal kalkınmanın bileşenlerine yer verilmektedir.

1.2.1. Kırsal Kalkınma Kavramı

Kırsal kalkınma, ekonomik, sosyal ve kültürel değişimlerle ulaşılan kalkınma sayesinde kırsal alandaki topluluk adına uzun vadeli bir refahın sağlandığı bir olgudur (Kuşat, 2014: 69). Bir diğer yönüyle, kırsal kalkınma, kırsal alanda ikamet eden bireylerin refahı veya yaşam kalitesini geliştirme sürecini ifade etmektedir. Buna göre, kırsal kalkınmanın sağlanması için bir kalkınma yaklaşımına ve kamu politikasına ihtiyaç vardır (TCRG, 2015). Kırsal alanda kırsal kalkınmanın oluşması için gereken grup hizmetleri iki gruba ayrılır: Birinci grup hizmetleri içinde enerji, sağlık, eğitim, ulaştırma, tarım, içme suyu, atık depolama, haberleşme vb. altyapı grup hizmetlerini içinde barındırır. İkinci grup hizmetleri arasında ise, sosyal güvenlik, sosyal yardım, vergi, turizm ve konut vb. grup hizmetlerini barındırmaktadır. Bu grup hizmetleri merkezi yönetim ve mahalli idarelerin bütçeleri çerçevesinde gerçekleştirilmektedir (TCRG, 2015). Kırsal alanlar giderek artsalar bile, tarım sektörü dışındaki etmenler tarafından yön verilmesi muhtemel olsa da birçok kırsal alan (özellikle kırsal nüfusu giderek azalan veya tarıma bağımlı olan nüfusun) ekonomik ve sosyal sürdürülebilirlikle ilgili olarak çeşitli zorluklarla karşılaşmaktadır. Kırsal alanlar, tarım sektörüne bağımlı hale gelmektedir. Tarım sektörü aynı zamanda tüketiciler ve ihracat yapan firmalar için ham işlenmiş ürünler bakımından büyük önem arz etmektedir.

Yapısal sorunlar tarım sektörünün rekabetini ve verimliliğini sınırlamaktadır (Lika, 2021: 580).

Kırsal kalkınma geniş anlamda, kırsal alanlarda yürütülen bir kalkınma programı olarak tanımlanmaktadır. Ancak, 1970’li yıllarda kırsal kalkınma öncelik olarak bitkisel üretimi arttırmayı amaçlayan sadece tarımsal kalkınma kavramını savunmaktadır. Kalkınmanın amacını, verimliliği ve ekonomik fazlalığı artırma çabası olarak tanımlayan ekonomik büyüme teorilerinin, kırsal kalkınmanın kavramsallaştırılmasını büyük ölçüde etkilediği görülmektedir. Kırsal geçim kaynaklarının çeşitlendirilmesi, kırsal kalkınma kavramında değişikliklere yol açmaktadır. 1980’li yıllarda kırsal kalkınma, kırsal alanlarda ikamet eden yoksulların refahını yükseltmeye odaklanmaktadır. Günümüzde, kırsal kalkınma, gelir ve üretkenlik ile yetinmeyip, aynı zamanda özellikle sağlık, eğitim, fiziksel altyapı ve çevreyi geliştirmeyi hedeflemektedir (Sutiyo & Maharjan, 2017: 17).

Tablo 3: Kırsal Kalkınmada Çeşitli Yıllarda Anahtar Kavramlar

1950’li Yıllar	1960’lı Yıllar	1970’lı Yıllar	1980’li Yıllar	1990’lı Yıllar	2000’li Yıllar
Toplum Kalkınması					
	Küçük Tarım İşletmelerinde Gelişme				
		Kırsal Kalkınmanın Entegre Olması			
			Pazarın Serbestleşmesi		
				Katılımcılık	
					Katılımcı Kırsal Stratejik Planlama

Kaynak: Baydaş ve Bayat, 2016: 51

Tablo 3’te, 1990’lı yıllarda kırsal kalkınmanın tarımın büyüme ve yoksulluğun azalmasındaki rolü ekonomik teorilerden bağımsız olarak değerlendirilmektedir. Buna göre, kırsal toplumun politika ve uygulamalardaki ani değişikliklere hassas olması ve bu durumu klasik ekonomi teorileri tek başına açıklayamamaktadır (Baydaş ve Bayat, 2016: 51).

Kırsal kalkınma için gereken değişimin sağlanması için 10 maddeye dikkat edilmesi gerekmektedir:

A) Kırsal alanda yaşayan nüfusun yüksek kaliteli kamu hizmetlerine ulaşması gerekmektedir. Buna göre:

1. Kırsal alanlarda yaşam kalitesini geliştiren altyapı hizmetleri desteklenmeli,
2. Kırsal alanlara çağdaş hizmetler yapılmalı,
3. Konutların yapımında belirli kıstasların olması,
4. Kırsal alanlarda ulaşım sorunları minimuma indirilmeli.

B) Kırsal alanda sürdürülebilir istihdam imkanı sağlayan bir çalışma yapılması gerekmektedir. Buna göre:

5. Kırsal alanlarda ekonominin hacmini arttıracak tedbirler alınmalı,
6. Tarım sektöründe özgün bir perspektif benimsenmelidir.

C) Çevrenin sürdürülebilirliği sağlanmalıdır.

7. Kırsal alanlara özgü korumacılık programı oluşturulmalı,
8. Herkesin hemfikir olduğu bir kırsal bölge oluşturulmalıdır.

D) Kendi kendini güçlendirebilen bir kırsal alan modeli oluşmalıdır. Buna göre:

9. Ülkede kentten kırsala göç olmalı

10. Kırsal alanlara yönelik düşünce mekanizması sağlanmalıdır (Gallent vd., 2008).

Kırsal kalkınma, tarım sektörüne dinamizm kazandırmak değil, modern bir ekonomide diğer sektörlerle senkronize bir şekilde büyüyerek tarımsal verimliliğini yükseltmesini ifade etmektedir. Buna göre, kültürel varlıklar, kaynak varlıkları, teknolojiye ve kurumlardaki dönüşümler arasındaki karşılıklı ilişkiyi ifade etmektedir (Baldanov, vd., 2020: 8-9).

Kırsal kalkınma, kırsal alanda ikamet edenlerin ekonomik ve sosyal refahında yükselmeyi hedeflediği sürece denir. Ayrıca, kırsal kalkınma kırsal alanlarda yaşayanların refah düzeylerinin artmasını, kentsel alanlardaki gibi fiziksel altyapının yaratılmasını ve tarımsal ürünlerden daha fazla verim elde edilmesini hedeflemektedir (Özyurt, 2020: 259). Kırsal kalkınmanın ortaya çıkan yeni yaklaşımları, kamu kurumlarını harekete geçirmesi, sadece arazi sahiplerinin refahını yükseltmekle kalmayıp, kırsal alanların dışında ikamet eden vatandaşların refahını arttırması ve ekonomik, sosyal ve ekolojik gelişimlerinin senkronizasyonu sonucunda giderek karmaşıklaşan hedeflere ve projelere dönüşmeyi ifade etmektedir (Dikovic, 2021: 261).

Kırsal kalkınmadaki bazı kazanımlara rağmen, tarımla ilgili önyargılı politikalar ve yeterli olmayan yatırımlar sebebiyle birçok ülkede tarım sektörü tam anlamıyla potansiyeline ulaşamamaktadır. Tarım sektöründeki potansiyelin hayata geçirilmesi için yeni fırsatlar bulunmakla birlikte, özellikle tarım sektöründeki küçük çiftçiye baz alan bir tarımsal büyümenin ortaya çıkmasında yeni zorluklar ortaya çıkmaktadır (World Bank, 2008: 14).

Diğer yandan, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD-Organisation for Economic Cooperation and Development) tarafından ortaya çıkarılan Yeni Kırsal Kalkınma Paradigması (YKKP-New Rural Development Paradigm), 21. Yy.'da gelişmekte olan ülkeler için kırsal kalkınma politikalarının oluşmasındaki stratejilere yönelik bir perspektif oluşturmaktadır (OECD, 2016: 23).

Kalkınma ajansları ve hükümetlerle birlikte 1970'lerden günümüze çeşitli kalkınma projelerini onayladılar. Bu kalkınma projeleri genellikle kırsal kalkınma projeleri olmaktadır. Kırsal kalkınma kavramı, gelişmekte olan ülkelerde gelir dağılımındaki eşitsizliği azaltmak için tercih edilmektedir. Bu durumun nedeni, kırsal kalkınmanın kırsal kalkınmadan önceki kalkınma yaklaşımlarının kırsal kesimdeki insanların refahını yükseltmediği için kullanılmasıdır. Kırsal kalkınma projelerini ve programlarını oluşturan, yürüten, uygulayan ve sonuca ulaştıran kalkınma ajanslarıdır. Ayrıca, 1970'lerden itibaren kalkınma ajansları daha fazla verimlilik ve sürdürülebilirlik için çaba gösterdiler. 1979 ve 1981 yılında Gıda ve Tarım Örgütü (FAO-Food and Agriculture Organization of the United Nations) ve İsveç Uluslararası Kalkınma İşbirliği Kurumu (SIDA-Styrelsen för Internationellt

Utvecklingssamarbete) kırsal kalkınma hususunda kalkınma ajanslarıyla işbirliği yaptılar (El-Gack, 2013: 101-102).

Ekolojik girişimcilik kavramı, tarım sektöründeki kilit aktörlerin uzmanlaşma ve kalite oluşturma stratejileriyle kırsal kalkınmada sürdürülebilirliğin sağlanmasını hedeflemektedir. Buna göre, ekolojik girişimcilik ile kırsal kalkınma ortak stratejilere ve hedeflere sahip olmaktadır. Ayrıca, ekolojik girişimcilik çağdaş tarım stratejilerini anlamaya veya açıklamaya yönelik her türlü girişimle ilgili olmaktadır (Stenbacka, 2017: 117).

Tablo 4: OECD Ülkelerinde Yeni Kırsal Kalkınma Paradigmaları

	Eski Paradigma	Yeni Paradigma
Hedefler	Denkleştirme ve hak kazanım yaklaşımı, tarımsal gelire Odaklanma, Tarımsal rekabet gücü	Kırsal alanların rekabet gücü, yerel varlıkların değerlendirilmesi, kullanılmayan kaynaklardan faydalanılması
Ana Hedef Sektörü	Sektör bazlı	Kırsal ekonomilerdeki farklı sektörler (örn. Kırsal turizm, üretim, bilgi ve iletişim teknolojileri endüstrisi)
Ana Araçlar	Tarım sektörüne sağlanan sübvansiyonlar	Tarım sektöründen ziyade düşük gelirli kırsal nüfusa yönelik yatırımlar ve transferler
Kilit Aktörler	Ulusal Hükümetler, çiftçiler	Tüm hükümet düzeyleri (uluslararası, ulusal, bölgesel ve yerel), çeşitli yerel paydaşlar (kamu, özel sektör, Sivil Toplum Kuruluşları (STK))

Kaynak: OECD, 2016: 23

Kırsal kalkınmanın günümüzdeki amacı, belli bir bölgedeki kaynakların en optimal bir şekilde değerlendirilmesini benimsemektir. Kırsal kalkınma, ekonomide sadece tarım sektörüyle sınırlı kalmayıp çeşitli sektörleri geliştirmeyi hedeflemektedir. Ayrıca, kırsal kalkınmanın nicelik ve nitelik boyutu vardır; nicelik boyutu refah ve gelir artışı olarak ifade edilirken, nitelik boyutu sosyal refahın gerçekleştirilmesi ve istihdam olanaklarının arttırılmasını sağlamaktır (Kiminami & Kiminami, 2017: 539).

Sözleşmeli çiftçilik kavramı, küçük çiftçilerin verim artışına ve üretimlerini daha kazançlı ürünlere ve pazarlara yönelmelerine yardımcı olabilecek bir kavram olarak kabul edilebilir. Fakat, sözleşmeli çiftçilik kırsal kalkınma gibi çok kapsamlı bir kavram için ve geniş bölgelerde faaliyet gösteren küçük çiftçiler için yeterli olmayabilir. Sözleşmeli çiftçilik daha çok yüksek katma değerli tarım ürünlerinin ihracatı için tercih edilmektedir. Sözleşmeli çiftçilik, çiftçiler ile tarım firmaları arasında tarımsal ürünlerin üretimi ve tedariki için vadeli anlaşmaya denir. Yapılan anlaşmada ürün fiyatı önceden belirlenir. Ayrıca bu anlaşma, örneğin üretim kredisi ve teknik danışmanlık sağlanmasıyla alıcının üretim desteğini sağlamasını içermektedir. Sonuç olarak, sözleşmeli çiftçilik kavramının temelinde: çiftçinin alıcı tarafından belirlenen kalite standartlarında belirli bir tarım ürünü sağlama taahhüdü, şirketin çiftçinin üretimini desteklemesi ve emtiayı satın alma taahhüdünün faaliyete geçmesidir (Brugger, 2018: 54-55).

Araştırmacılar ve politikacılar, kırsal kalkınmanın gelişmesinde devletin, piyasaların ve toplumun uygun rolünü tartışmaktadır. Birçok kırsal kalkınma politikası tarım, ormancılık, madencilik ve diğer maden çıkarma endüstrilerine bağımlı hale getirilmektedir. Birçok kırsal bölge toplum temelli kalkınma stratejilerini benimsediği halde, bu stratejilerin etkin olması için gereken kaynaklar çoğunlukla yetersiz kalmaktadır. Toplum temelli kırsal kalkınma yaklaşımına dayanan, ancak aynı zamanda piyasa odaklı olan ve kırsal kesimin refahını arttırmak için kamu kaynaklarını kullanan kırsal kalkınma programları ve projelerinin oluşturulmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Küreselleşmenin dile getirdiği birçok olgunun aksine, devletin kırsal kalkınma politikaları kırsal topluluklara kaynak sağlanmasında hala önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Ayrıca, toplum temelli kalkınma teknolojik bilgi ve verilere ihtiyaç duymaktadır (Green & Zinda, 2013: 18).

1.2.2. Kırsal Kalkınma Modelleri

Kırsal kalkınma modelleri kendi içinde Kaldor Modeli, Jorgenson Modeli, Kelley, Williamson ve Cheetham Modeli, Harris Todaro Göç Modeli, Kuznets Ters U Modeli ve Lewis Modeli olarak ayrılmaktadır.

1.2.2.1. Kaldor Modeli

Kaldor, ekonomilerdeki kalkınmayı tetikleyen ana unsurun sanayi sektörü olduğunu ifade eder. Kaldor bu durumu çeşitli unsurlara bağlamaktadır. İlk unsur, sanayi üretimindeki yükselmenin çalışan kişilerin niteliklerinin yükselmesiyle alakalıdır. İkinci unsur ise, verimlilikteki toplam artışın sanayi sektörünü olumlu yönde etkilerken, diğer sektörleri olumsuz yönde etkilemesidir (Özyücel, 2021: 41-42). Buna göre, bir ülkenin diğer ülkelerle arasındaki ekonomik farklılığın, bir ülkenin imalat sektöründeki verimliliğinde ne kadar iyi olduğunu göstermesine bağlıdır (Chandra & Sandilands, 2021: 317).

Kaldor, ihracatı yükseltmenin kalkınmayı en çok etkileyen faktörlerden biri olduğunu belirtmektedir; buna göre, ihracatın niteliğinin artması için, uluslararası alanda uzmanlaşmış bir kurumsal organizasyonla dış alemi özendirici dışsallıklar ortaya çıkmaktadır (Amao, vd., 2021: 48).

Kaldor'a göre, sanayi sektöründeki verimliliğin kalkınmaya olan etkisi hizmet ve tarım sektöründeki verimliliğin kalkınmaya olan etkisine göre daha yüksek bir etkiye sahip olmaktadır (Giovanini ve Arend, 2017: 191-192).

İngiltere'de, tarım sektörünün ülkenin istihdamında çok düşük bir paya sahip olması ve tarım sektöründeki işgücünün sanayi sektörüne geçmesiyle elde edilen verimlilikteki yükselmenin azalmasına neden olmaktadır. Buna göre, imalat üretimi İngiltere'de, sanayi istihdamına geçtiğinde, düşük verimli tarımsal istihdamın bulunduğu Fransa, Almanya ve İtalya gibi ülkelere nazaran daha yavaş büyüdüğü ortaya çıkmaktadır (King, 2017: 754). Kaldor' un iki hipotezi bulunmaktadır, buna göre, Kaldor' un ilk hipotezi, sanayi sektöründeki büyüme ne kadar hızlı olursa, GSYH eşanlı olarak yükselmektedir. Sanayi sektöründeki büyümenin ekonomik büyüme yarattığı bu kazanıma üretim hipotezi adı verilir. İkinci hipotez ise Verdoorn Hipotezidir (Tekgül, 2019: 135-136).

Verdoorn Kanunu'na göre, imalatla ölçeğe göre artan getiriler mevcuttur: buna göre, verimlilik artışı üretimdeki büyüme oranını pozitif olarak etkilediği sonucuna ulaşılmaktadır. Bu nedenle, olgunlaşmamış kıta ekonomileri, diğer gelişmiş ülkelere göre daha hızlı üretkenlik artışına sahiptirler (King, 2017: 754).

1.2.2.2. Jorgenson Modeli

Jorgenson modeli, yatırımı sermayeye dönüştürme süreci olarak ifade edilir. Ayrıca, kar maksimizasyonunu hedefleyen bir firmanın davranışından yola çıkılarak makro ekonomi yatırım modelini meydana getirdi. Fisher'in görüşlerini benimseyen Jorgenson, rasyonel ve kar maksimizasyonu yapan yatırımcıların yatırım getirisinin bugünkü değerini oluşturup ve yatırımlarının marjinal faydaları ile marjinal maliyetlerini denkleştireceğini belirtmektedir. Bu modelde yatırımların marjinal faydası sermayenin marjinal verimliliğidir. Modelde statik beklentiler, anlık sermaye stokunun ayarlanması, ayarlama maliyetlerinin bulunmaması ve tamamen tersine çevrilebilir yatırım kararları gibi varsayımları bulunmaktadır (Baddeley, 2017: 64).

Jorgenson statik beklentiler varsayarken, yatırımcılar yatırım kararlarını faaliyete geçirdiklerinde gelecek ile ilgili bir beklentisi ortaya çıkar. Jorgenson modelinin en önemli aksaklıklarından biri, sermaye stokunun ayarlanması vakit alırsa, modelde zaman içindeki yatırım oranı tanımsız olmaktadır (Baddeley, 2017: 65).

1.2.2.3. Kelley, Williamson ve Cheetham (KWC) Modeli

Kelly, Williamson ve Cheetham (KWC) modeli, tarım sektöründe istihdam kaybından söz etmektedir. Tarım sektöründeki istihdam kaybı mekanizmasının "işgücü itme – işgücü çekme" olgusuna dayanan teorisi şu şekilde ifade edilir: Engel yasasından hareketle, tarım sektöründeki teknolojik ilerlemenin işgücü kaynaklarını serbest bırakması işgücü itme ile açıklanırken, sanayi sektöründeki teknolojinin ilerlemesiyle beraber işgücünü tarım sektöründen çekmesiyle işgücünü çekme olgusu gerçekleşmektedir (Kusz, 2015: 187).

KWC Modeli, sanayi ve tarım sektörleri olmak üzere iki sektörden oluşmaktadır. Tarım ve sanayi sektörlerinin ortak olan üretim fonksiyonları sermaye ve işgücü olmaktadır, arazi ise tarım sektörünün üretim fonksiyonlarında yer alırken, sanayi sektörünün üretim fonksiyonunda yer almaz. Modelde hem kısa vadeli dengesizliklere hem de ihracatta ani yükselmelerin tasarruf, ulusal ve uluslararası göç üzerindeki dinamik etkileri bulunmaktadır (Thomas, 1987: 98-99).

KWC Neoklasik modelde, tarım sektörü ve sanayi sektörü olduğu durumda, emek marjinal iken, nüfus artışı tarımsal katma değer olgusuna göre daha az sıkıntılı durum ortaya çıkarır. Bu sıkıntılı durum, KWC (1972) modelinde bir ölçüde düşmektedir, çünkü nüfus dışındaki büyüme olması sermaye birikimini olumlu yönde etkilemektedir. Sonuç olarak, diğer kalkınma modellerine nazaran bu model, nüfus artışlarının getirdiği sonuçlara daha iyimser açıdan bakmaktadır (Kelley, 1988: 1695-1696).

1.2.2.4. Harris Todaro Göç Modeli

Harris Todaro modelinde, kentlere olan aşırı göç olgusu gözler önüne serilmektedir. Göç modelinde, kırsal alanlardan kentsel alanlara göç edenlerin, beklenti içinde oldukları kentsel alandaki ücretle ile kırsal alandaki ücret arasındaki farka dayanarak kentlere daha iyi çalışma koşulları için göç ettiklerini ve kentsel alandaki güvencesi ve ücreti daha yüksek çalışma koşullarında bile kentsel alanlarda “kuyruk” oluşturduğu varsayılmaktadır. Buna göre, daha fazla gecekondü ortaya çıkmaya başlamaktadır. Harris Todaro uygulanması zor olan iki politika önerisinde bulunmaktadır. Bu politikalar sırasıyla, kentsel alanlarda çalışanlara karşılıksız ücret desteğinin sağlanması ve kırsal kesimdeki nüfusa yönelik göçün kısıtlanmasıdır (Panwar & Mishra, 2017: 3).

Harris Todaro modelinde, kentsel alandaki istihdam artışı, göç nedeniyle kentsel alandaki işsizliği de arttıracak varsayımına dayanmaktadır. Buna göre, Harris Todaro kırsal alan ve kentsel alan arasındaki bağlantıya detaylı bir şekilde değindi.

Modelin temel önermeleri şunlardır:

- Kentsel ve kırsal alandaki marjinal emek ürünleri kentsel ve kırsal alandaki istihdam düzeyinin azalan bir fonksiyonları iken, kırsal üretim fonksiyonunda arazi ve sermaye sabitken, kentsel üretim fonksiyonu sabit sermayede bulunduğu için emeğin marjinal kazancı düşmektedir.
- Kırsal ve kentsel alanlardaki üreticiler, marjinal ürün ve reel ücreti eşitleyen rekabetçi bir şekilde hareket etmektedir. Ancak, nominal kentsel alandaki ücret, asgari ücrete eşit ya da ondan büyük olacak şekilde belirlenmektedir.

- Marjinal düzeyde kentsel reel ücret kırsal reel ücreti aştığı sürece kırsal alandan kentsel alana göç devam eder (Mohanty, 2014).

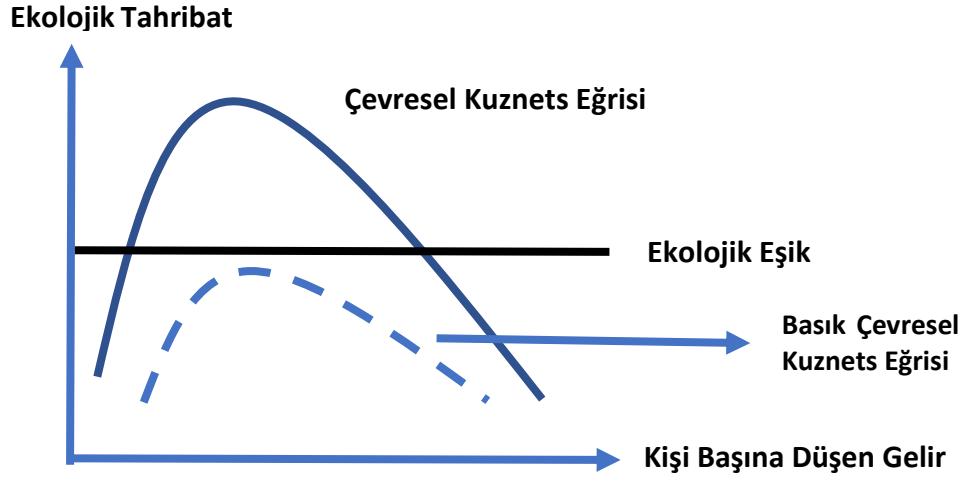
Model, aşağıdaki şekilde özetlenebilmektedir:

- İç göç, ekonomik fayda ve maliyetler düşünüldükten sonra başlarken, psikolojik etkenlerin de bu kararda belli bir ölçüde etkili olduğu bilinmektedir.
- İç göçün kararı, beklenen kazançlar gerçek kazançlara göre daha çok önemsenmektedir.
- Kentteki istihdam olasılığı kentteki işsizlik oranı ile ters orantılı olduğu bilinmektedir.
- Kentteki yüksek işsizlik, kırsal alan ile kentsel alan arasındaki fırsat eşitsizliğine bağlıdır (Panwar & Mishra, 2017: 4).

1.2.2.5. Çevresel Kuznets Ters U Modeli

Büyüme ve kalkınma iktisatçıları, çevresel sorunlar arttığında ekonomideki sürdürülebilir üretim hususunda şüpheye düştüler (Kaika & Zervas, 2013). Buna göre, ekonomistlerle çevrecilerin fikirleri birbiriyle çatışmaya başladı. Bu çatışma neticesinde, Çevresel Kuznets Eğrisi (ÇKE-Environmental Kuznets Curve) kavramı ortaya çıktı. ÇKE' de, ilk aşamada ekolojik tahribatın yükseldiği ortaya çıkarken, belli bir ekonomik büyümeden sonra ekolojik tahribatın düştüğünü ortaya koymaktadır. Gelir ve ekolojik tahribat arasındaki ilişkiyi gösteren grafik ters U şeklinde bir eğri olduğu görülmektedir. Sonuç olarak bu eğri, Kuznets Eğrisine olan benzerliği nedeniyle ÇKE olarak belirtilmektedir (Dinda 2004, Panayotou 1993).

Grafik 1: Çevresel Kuznets Eğrisi

Kaynak: Kuznets, 1955: 8

ÇKE kavramı, büyüme nedeniyle ortaya çıkan sorunların, ÇKE'nin geçerli olması halinde çeşitli ekonomilerde yeterli ölçüde büyüme ile üstesinden gelinebileceği ortaya çıktı. Çevreciler büyümenin beraberinde getirdiği yüksek enerji talebiyle ekolojik tahribatın oluştuğunu ifade ederken, iktisatçılar başlangıçta çevre kirliliğinin yüksek olsa da ilerleyen süreçte büyümeyle beraber çevre kirliliğinde azalma olacağını varsaymaktadır (Özdemir ve Özokçu, 2017: 640).

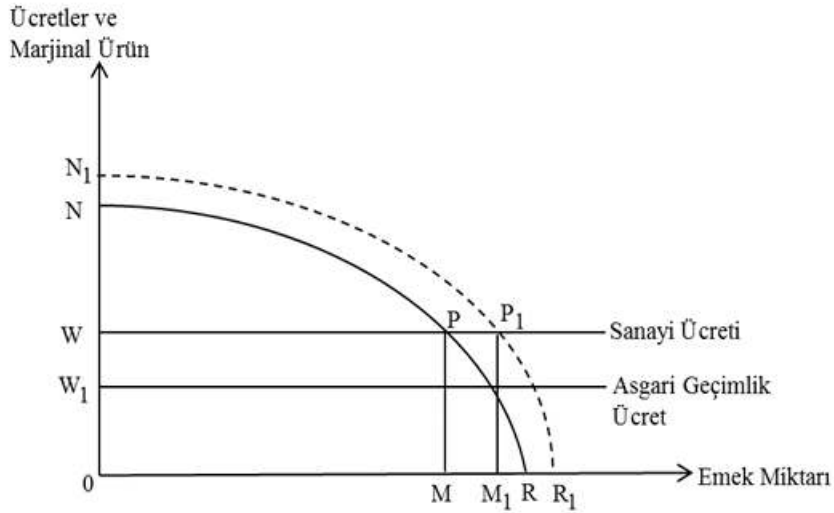
Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler büyümeyi düşük enerji kullanımıyla gerçekleştirdiğinde önlerinde birkaç seçenek oluşmaktadır. Bu seçenekler; 1) hizmet sektörü gelirlerinde ani artış, 2) kirliliğe sebep olan malların ithal edilmesi 3) yurtdışında kirliliğin kontrol altına alınması 4) enerji verimliliğindeki yükselme olarak ayrılmaktadır. İlk iki seçenek enerji talebinde azalmaya neden olmaktadır. Üçüncü seçenekte ise, kirliliğin kontrol altına alınması için gereken faaliyetlerin yapılması enerjiye yönelik talebin artmasına neden olmaktadır. Son maddede ise, enerji verimliliğinin yükselmesi ile enerji talebi ve enerji bazlı kirlilikte azalma görülmektedir (Manga ve Cengiz, 2020: 741 – 742).

1.2.2.6. Lewis Modeli

Gelişmekte olan bir ülkede tarım ve sanayi sektörü olmak üzere iki kesim bulunmaktadır. Modelde kırsal kesimi temsil eden tarım sektöründe kalabalık nüfus bulunmaktadır. Buna göre tarım sektöründe sınırı olmayan bir işgücü mevcuttur. Bundan dolayı, kırsal kesimde işgücünün marjinal verimi azdır. Marjinal verimi çok düşük olan gizli işsizler tarım sektöründe istihdam edilmektedir. Bu tür bir ekonomide, tarım sektöründeki gizli işsizlerin sanayi sektöründe istihdam edilmesi tarım sektöründe üretimin verimli olmasını sağlamaktadır (Azgün, 2021: 185).

Sınırlı sermaye ve sınırsız emek arzının olduğu Değişken Oranlar Yasasında, emeğin marjinal verimliliği sıfıra indirgenmiş olmalıdır. Ayrıca, emek ücretsiz olmamaktadır (Bakırtaş, 2020: 98).

Grafik 2: Lewis' in İki Sektörlü Büyüme Modeli

Kaynak: Nişancı vd., 2017: 341.

Grafik 2’de, tarım sektöründeki ücretler (W_1) sanayi sektöründeki ücretlere kıyasla daha düşük olmaktadır. Çünkü, kırsal yaşam maliyeti kentsel yaşama göre daha az olduğu bilinmektedir. Buna göre, kentteki sanayi alanlarında çalışan kişiye kentteki yaşamını idame ettirebilmesi için kırsal alana göre daha yüksek ücretlerin sunulması gerekmektedir. Fakat, bu ücretlerin yukarıya veya aşağıya doğru hareket etmemesi gerekmektedir. Çünkü, sanayi ücreti yukarıya doğru hareket ederse kırsal alandan kentsel alana doğru göç olurken, sanayi ücreti aşağıya doğru kayarsa kentsel alandan kırsal alanlara göçün olması beklenmektedir. Grafik 2’ye göre, kazanılan emeği toplam ürünü ($ONPM$), emeğe karşılık olarak yapılan ücret ödemeleri ($OWPM$) ile kapitalist artığı (WNP) olarak gösterilmektedir. Kapitalist artık yeniden yaratıldığında, emeğin toplam çıktısı yeniden artışa geçmektedir. Yeni yatırımlarla birlikte emeğin verimliliğindeki artışla, marjinal ürün eğrisi NR ’de sağa doğru kayarak N_1R_1 şeklini almaktadır. Yeni durumda istihdam düzeyi OM ’den OM_1 ’e doğru kaymaktadır. Nihai olarak toplam çıktı $ON_1P_1M_1$ düzeyine ulaşırken, bu hasıla da emeğe ücret olarak yapılan ödemeler (OWP_1M_1) ile kapitalist artığı da (WN_1P_1) olarak belirlenmektedir (Nişancı vd., 2017: 341).

1.2.3. Kırsal Kalkınmanın Temel Bileşenleri

Kırsal kalkınmanın temel bileşenleri, Kırsal Turizm, Kırsal Altyapı ve Kırsal Kalkınma Sübvansiyonları olarak ayrılmaktadır.

1.2.3.1. Kırsal Turizm

Kırsal turizm, kırsal alanlarda kırsal yaşamı ve kültürü gösteren bir turizm kavramıdır. Kırsal turizm kavramıyla, yerel topluma ekonomik ve sosyal açıdan fayda sağlamanın yanı sıra, turistler de yeni bir deneyim edinmiş olurlar. Kırsal turizm çok çeşitliliğe sahiptir. Bunlar sırasıyla, çiftlik tarım turizmi, kültür turizmi, doğa turizmi, macera turizmi ve ekoturizmdir. Kırsal turizmin belirli özellikleri de bulunmaktadır: deneyime dayanır, seyrek nüfuslu yerlerdir, ağırlıklı olarak doğal ortamlardadır, mevsimsellik ve yerel etkinliklerle iç içedir ayrıca kültür, miras ve geleneklerin muhafaza edilmesine de bağlı olmaktadır (Fang & Fang, 2020: 106).

Kırsal turizm ilkeleri, yararlanma, kalkınma, tasarım, kırsal ekonomi, koruma ve pazarlama olarak sınıflandırılmaktadır. Yararlanma, kırsal alanların özelliklerine, tarihine ve vahşi yaşam varlıklarına dayalı faaliyetler yapılarak kırsal alanlardan turistlerin faydalanmasını sağlamaktadır. Kalkınma, tarihi evlere yeni kullanım alanlarının yapılması, çiftliklere yeni kullanım alanları yapılması ve kırsal alanlara ulaşım için yeni olanakların artırılması olarak belirtilmektedir. Tasarım, yeni turizm planlarının olması, kırsal turistik alanlarının belirlenmesi ve yönetimi peyzaja uygun olmalı ve peyzaj geliştirilmelidir. Kırsal ekonomide, kırsal turizm için yapılan yatırımlar ekonomiyi desteklemeli ancak yoğun kalabalık, erozyon ve doğal kaynakların aşırı tüketimi nedeniyle turizm kaynaklarının tahrip olmaması ve turizm ziyaretlerinin en yoğun olduğu dönemlerin atıl kalmaması için coğrafi olarak geniş bir alana yayılması gerekmektedir. Koruma, kırsal alanlardaki turizmden yararlananların turizmdeki bitki örtüsü ve tarihi yerlerin korumasını ifade etmektedir. Pazarlama, turizm endüstrisinin tanıtım, bilgilendirme ve pazarlama girişimlerinde, insanların kırsal alanlara yönelik anlayış değiştirerek takdir ve kullanım duygusuna ulaşmalarını sağlamaktadır (Özdemir Yılmaz, 2016: 125).

Türkiye’de kırsal kalkınma ajansları, bölgesel kalkınmayı desteklemek için kurulan özerk kurumları ifade eder. Kalkınma ajansları projeleri direkt uygulamayıp, projeleri gerçekleştirenler arasında bağlantıyı sağlamaktadır. Kalkınma ajanslarının temel amacı, 2. Düzey bölgelerde kırsal turizm potansiyeline yardımcı olunmasıdır. Kalkınma ajansı, kırsal turizm potansiyeline yardımcı olabilmek için çeşitli turizm kolları hususunda mali destek programları sağlamaktadır (Baldıran, 2021: 27).

Yenilikçi ve spesifik bir amaç bağlamında toplanmış kişilerin birbirlerini destekleyerek sürdürülebilir yaşam için geleneksel yaşamın öğrenilmesi gerektiği ifade edilen bu kavrama ekoköy denmektedir. Ekoköy kavramı açısından aşağıdaki unsurlar belirtilmektedir:

- Sonucu değil, dinamik bir süreci ifade ederken, geleceği içinde gelişmesini korumaktadır.
- Dış alemden gelen herhangi bir katkı bulunmamaktadır, küçük topluluklar dayanışma halinde sorunlarını çözmektedir.
- Sadece ekolojiye kavramına bağlı kalmayıp ayrıca, kültürel mirası ve sosyal dokunun güçlenmesini önemsemektedir.
- Zengin ve orta gelir düzeyindeki kişilerin ayrılmış bir yaşam tarzı olmayıp, yaşam tarzlarının basit hale getirilmesini çabalamaktadır (Ciğerci ve Öğlek, 2021: 1033).

Eko köyler ile kırsal turizm arasında ortak özellikleri, çevresel ve kültürel mirasın korunması ve geleneksel yaşamı destekleyerek emeğin yoğun olduğu faaliyetlerin yapılması olarak belirtilmektedir. Eko köylerdeki kırsal turizm faaliyetleri, eko köy inşası, organik tarım, ekoturizm ve agro turizmin yapılması ve eğitim faaliyetlerinin yapılması olarak belirtilmektedir (Ciğerci ve Öğlek, 2021: 1033-1034).

Tablo 5: Kalkınma Ajanslarının Faaliyet Alanı ve Düzey 2 Bölgeleri

Sıra No	TR2 Düzeyi	Kalkınma Ajansı	Kapsanan İller
1	TR10	İstanbul Kalkınma Ajansı	İstanbul
2	TR21	Trakya Kalkınma Ajansı	Edirne, Kırklareli, Tekirdağ
3	TR22	Güney Marmara Kalkınma Ajansı	Aydın, Denizli, Muğla
4	TR31	İzmir Kalkınma Ajansı	İzmir
5	TR32	Güney Ege Kalkınma Ajansı	Aydın, Denizli, Muğla
6	TR33	Zafer Kalkınma Ajansı	Afyonkarahisar, Kütahya, Manisa, Uşak
7	TR41	Bursa, Eskişehir, Bilecik Kalkınma Ajansı	Bilecik, Bursa, Eskişehir
8	TR42	Doğu Marmara Kalkınma Ajansı	Bolu, Düzce, Kocaeli, Sakarya, Yalova
9	TR51	Ankara Kalkınma Ajansı	Ankara
10	TR52	Mevlana Kalkınma Ajansı	Karaman, Konya
11	TR61	Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı	Antalya, Burdur, Isparta
12	TR62	Çukurova Kalkınma Ajansı	Adana, Mersin
13	TR63	Doğu Akdeniz Kalkınma Ajansı	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye
14	TR71	Ahiler Kalkınma Ajansı	Aksaray, Kırıkkale, Kırşehir, Niğde, Nevşehir
15	TR72	Orta Anadolu Kalkınma Ajansı	Kayseri, Sivas, Yozgat
16	TR81	Batı Karadeniz Kalkınma Ajansı	Bartın, Karabük, Zonguldak
17	TR82	Kuzey Anadolu Kalkınma Ajansı	Çankırı, Kastamonu, Sinop
18	TR83	Orta Karadeniz Kalkınma Ajansı	Amasya, Çorum, Samsun, Tokat
19	TR90	Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansı	Artvin, Giresun, Gümüşhane, Ordu, Rize, Trabzon
20	TRA1	Kuzeydoğu Anadolu Kalkınma Ajansı	Bayburt, Erzincan, Erzurum
21	TRA2	Serhat Kalkınma Ajansı	Ağrı, Ardahan, Iğdır, Kars
22	TRB1	Fırat Kalkınma Ajansı	Bingöl, Elazığ, Malatya, Tunceli
23	TRB2	Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı	Bitlis, Hakkari, Muş, Van
24	TRC1	İpekyolu Kalkınma Ajansı	Adıyaman, Gaziantep, Kilis
25	TRC2	Karacadağ Kalkınma Ajansı	Diyarbakır, Şanlıurfa
26	TRC3	Dicle Kalkınma Ajansı	Batman, Mardin, Şırnak, Siirt

Kaynak: (Baldıran, 2021: 28).

Tablo 5'in sonuçlarına göre, kalkınma ajansları bölgesel kalkınma ile ilgili çağrı ilanları yayınlarak kırsal kalkınma, kırsal turizm vb. kavramları bölgesel kalkınmanın bünyesinde barındırmaktadır (Baldıran, 2021: 28).

Turistlerin boş zamanlarının artması ve gelirlerinin artması, deniz-kum-güneş anlayışı haricinde turizm kavramında yeni kavramlara ihtiyaç duyulmasına neden olmaktadır. Buna göre, turizme kırsal turizm kavramı dahil edilmektedir. Ayrıca, kentsel alanlar ile kırsal alanlar arasındaki refah farkı, bu refah farkının giderek artması kırsal kalkınma ve kırsal turizm kavramlarının güncel kalmasına neden olmaktadır (Akyol, 2012: 80).

Kırsal turizm, tarım turizmini kapsamakla birlikte, ekoturizm, diğer doğa turizm türlerini veya doğrudan tarımla ilgisi olmasa da kültür turizmini de içerdiğini ileri sürenler olduğu bilinmektedir. Kırsal turizm kavramı, yerel halka önceliği verirken, yerel halkın refahını arttırmak bakımından çok önemlidir (Kaymaz ve Birinci, 2018: 119).

Tarım sektörünün AB'deki Akdeniz ülkelerinin kırsal bölgelerinde güçlü olmasının nedeni, sosyal, çevresel, ekonomik ve kültürel oluşumlarını belirlemiş olmasıdır. Kırsal turizm ve tarımsal ihracat ürünleri ülkelerin milli gelirlerine istikrarlı bir şekilde katkıda bulunmakta ve Akdeniz biyolojik çeşitliliğinin sürdürülebilirliğini sağlamasında kritik bir öneme sahip olmaktadır (EU, 2012).

Kırsal alanlarda ekonomik faaliyetler oldukça sınırlıdır. Buna göre, tarım alanlarında son yıllarda istihdam sağlamak için kırsal turizm ön planda yer almaktadır (Vılı, Nela & Ana, 2012: 107).

Bramwell (1994), sürdürülebilir kırsal turizm için kırsal alanda ikamet edenlerin kırsal turizmin bütün aşamalarına katılması gerekmektedir. BM Dünya Turizm Örgütü (BMDTÖ-United Nations World Tourism Organization) 2020 yılında, SKH' nin bazılarından olan kırsal turizm, kırsal kalkınmayı özendirme, cinsiyet dengliği, istihdam, ekonomik büyüme ve sürdürülebilir kentler hedeflerini gerçekleştirmeyi amaçlayan ortaklarla ilgili sorunların çözülmesini sağlama yetkinliği bulunmaktadır. Bu yüzden BMDTÖ, 2020 yılını "Kırsal Turizm ve Kırsal Kalkınma Yılı" olarak gösterdi ve bu temadan olumlu yönde beklentilere sahip olmaktadır (Singhania, Swain & George, 2022: 16).

“Gıda üretimiyle yetinmeyip ayrıca kırsal alanlardaki tarihi yapıların sürdürülebilir olması, bitki örtüsünü muhafaza etmek, kırsal alanda istihdamın oluşması, kırsal alanların sürdürülebilirliğinin sağlanması” işlevsel kırsal alanı ifade ederken, kırsal turizmin giderek daha fazla dikkat çektiği bu dönemde turizm alanlarına olan talep artmaktadır. Çok işlevli olan tarım alanlarında üretim ve tüketim eşanlı olarak gelişirken, önceden görmezlikten gelinen turizm alanlarını sağlayan bir kamu varlığı olarak kabul edilmektedir. Sonuç olarak, kırsal turizm kırsal kalkınmanın çok önemli bir bileşeni olarak ifade edilmektedir (McAreavey & McDonagh, 2011: 176).

Kitle turizminin ortaya çıkardığı sıkıntılar nedeniyle, hız kazanan çevre odaklı turizm anlayışı kırsal alanlarda ivme kazanmaktadır. Birçok turizme kaynak olan milli parklar kırsal kalkınma için oldukça önemli olmaktadır. Ekolojiye zarar vermediği sürece, kırsal turizmi de destekleyebilecek milli parklar giderek önem kazanmaktadır (Dinçer, Çifçi ve Atsız, 2015: 118-119).

1.2.3.2. Kırsal Altyapı

Kırsal altyapı, çiftçilerin gelişmiş tohum, gübre erişimi ve teknolojinin sağladığı artan üretim nedeniyle ticari çıktılar sağlayan pazarlara erişimini kolaylaştırmak için büyük önem taşımaktadır. Kırsal kalkınmayı sağlayan altyapı, her türlü hava koşuluna uygun karayollarını, demiryollarını ve limanları, güvenilir ulaşım tesislerini, depolama tesislerini ve kırsal elektrifikasyonunu kapsamaktadır. Kırsal altyapı, yol ağları, elektrik, iletişim ve ulaşım tesislerine yapılan büyük ölçekli kamu yatırımlarıyla gelişmektedir (Ray & Antle, 2020: 112). İyi altyapı hizmeti alabilen kentsel alanlar ile yeterli altyapı hizmeti alamayan kırsal alanlar arasındaki dijital uçurum giderek büyümektedir. Bu duruma “kırsal alanı cezalandırma” denebilir; ayrıca kırsal alanlarda ikamet eden insanlar kentsel alanlardan uzak kaldıkları için bedel ödemektedir. Bu nedenle, birçok sektör ve sosyal gruplar kötü etkilenmektedir (Salemink, Strijker & Bosworth, 2017: 360).

Kırsal alanda altyapı projeleri genellikle kırsal alanda ikamet edenlerin kaynaklara ulaşma ihtiyacını gidermek, kırsal alandaki problemleri çözmek, genel kırsal çevreyi pozitif yönde değiştirmek ve kırsal toplumların hedeflerine ulaşmak için gerçekleştirilmektedir. Ancak, bu altyapı projelerindeki herhangi bir aksaklık yerel halk için çok ciddi ekonomik problemlere neden olmaktadır. Altyapı projelerinin kırsal hayattaki önemi, kırsal bölgelerdeki toplumun kalkınması için gerekli adımların atılması gerekmektedir (Hussain, Maqbool, Hussain & Ashfaq, 2022: 1).

Zayıf kırsal altyapı ve pazarlara olan erişim zorluğu, kırsal kalkınma ve kırsal istihdamın önündeki engellerden biridir. Yeni pazarlara ulaşımı sağlamak, kırsal alanların üretim kapasitesini arttırmak ve ulaşım maliyetlerini azaltmak için kırsal alanlardaki ulaşımaya yatırım yapmanın çok mühim olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır (Rodriguez Pose & Hardy, 2015: 23).

Kırsal alanlar kentsel alanlardan önemli ölçüde farklı altyapı sorunlarıyla karşı karşıya olduğu için, standartlaşan seri üretim teknolojisinin azalan maliyetlerin faydalarından da istifade edilebilir; örneğin, ucuz Android akıllı telefonların yaygınlaşması internete erişimde yardımcı olabilir. Yeterli olmayan altyapı hizmeti alan bazı kırsal bölgelere, ticari ve geleneksel olmayan yaklaşımları bütünleştiren hibrit yöntemlerle hizmet verilebilir (Nandi vd., 2016: 108).

1.2.3.3. Kırsal Kalkınma Sübvansiyonları

Tarımsal girdi sübvansiyonları, girdiler (gübre, tohum ve sulama vb.) bakımından maliyet düşürücü destekleri ifade etmektedir. Tarımsal girdilere yönelik sübvansiyonlarla tarım üretimindeki artış veya tarımsal ihracattaki artışla kırsal alandaki kalkınma sorunlarına çözüm olabilmektedir (Tan, 2019: 730).

Türkiye’de kırsal kalkınma politikaları 2000’li yıllardan sonra değişim yaşayarak yeni bir bakış açısıyla faaliyete geçirilmiş, kırsal kesimde tarım sanayi ortaklığını geliştirmeye dönük projeye dayalı kırsal kalkınma modeli ağırlık kazanmaktadır. Bu modelin ana amacı, tarımsal sübvansiyonlarına bakış açısının değişmesi, tarımsal destek araçlarındaki çeşitlerin artması, tarım sektörüne verilen çok yönlülük, bölgesel politikalara kurumsallaşmanın gelmesi ile AB uyum sürecinin olumlu etkileri olarak ifade edilmektedir. Buna göre, kırsal kalkınmayla alakalı Dokuzuncu Kalkınma Planı döneminde (2007 – 2013) Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi ve kırsal kalkınma planı adında ilk kez politika belgeleri ortaya çıkmaktadır (Tan, Semerci ve Yüceer, 2020: 38).

AB ve AB’ye aday ülkelerde tarımsal ve kırsal kalkınma sübvansiyonu sistemleri, genellikle Ortak Tarım ve Kırsal Politikalar olgularından hareket edilerek yapılmaktadır. Buna göre, Avrupa Birliği hükümetleri tarım sektörüne daha çok önem vermektedir. Tarım sektöründeki sübvansiyonlar diğer sektörlerle göre daha fazladır. Ortak Tarım Politikası (OTP-Common Agricultural Policy) kapsamındaki sübvansiyonların tarım sektörü üzerinde önemli bir etkisi bulunmaktadır (Bareith & Csonka, 2022: 21). Buna göre, bu sübvansiyonların üreticilere yönelik direkt ödemeler ve bölgesel kalkınmayı desteklemesi oldukça önemlidir. Bu nedenle, kırsal kalkınma sübvansiyonlarının kırsal alanlardaki müteşebbis ve çiftçilere desteği kırsal kalkınmanın sürdürülebilirliği açısından büyük önem taşımaktadır (Horvath & Peto, 2017: 99).

Çalışmanın birinci bölümünde, çalışmanın başlığına göre giriş mahiyetinde olarak ekonomik kalkınma modellerine, kırsal kalkınma modellerine ve kırsal kalkınmanın temel bileşenlerine değinilmektedir. Çalışmanın ikinci bölümünde, Türkiye’de kırsal kalkınma modellerine ve projelerine, Türkiye’de kırsal kalkınmanın gelişimine, AB’nin kırsal kalkınma uygulamaları, AB’nin aday ülkelere mali desteklerine ve Türkiye ve AB’de tarımsal olanakların karşılaştırılması şeklinde devam etmesi gerekmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE VE AVRUPA BİRLİĞİ ÜLKELERİNDE KIRSAL KALKINMA UYGULAMALARI

Çalışmanın ikinci bölümünde Türkiye’de kırsal kalkınma adına uygulanan kırsal kalkınma modelleri ve projelerine değinilirken, ayrıca, Türkiye’de kırsal kalkınmanın gelişimi, AB’nin kırsal kalkınma uygulamaları ve AB’nin ülkelere mali destekleri başlıkları açıklanmaktadır.

2.1. TÜRKİYEDE KIRSAL KALKINMA MODELLERİ VE PROJELERİ

Çalışmanın bu kısmında Türkiye’de kırsal kalkınma için uygulanan modelleri ve projeleri açıklanmaktadır. Kırsal kalkınma modelleri, kendi içinde köy kümesi modeli, merkez-köy modeli, köy-kent modeli ve toplum kalkınması modeli olarak ayrılmaktadır.

Türkiye’de kırsal kalkınmaya ihtiyaç olmasının nedeni, salgın veya savaş gibi olağanüstü durumlarda dış aleme olan tarımsal ürünlerin bazında ticari bağımlılığın azaltılması için kırsal kalkınmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca, kırsal kalkınma gıda güvenliğinin sağlanması, gıda enflasyonunun azalması, tarımsal dış ticaret hacminin artışı ve kırsal katma değerin artışı için büyük önem taşımaktadır. Türkiye’de kırsal kalkınmanın önündeki engeller ise, tarım sektöründeki gelirin düşüklüğü nedeniyle iç göçün olması, kırsal kalkınma projelerinde verimli bir planlama yapılamaması kırsal kalkınma sürecini kötü etkilemektedir.

Türkiye’de Uygulanan Kırsal Kalkınma Projeleri kendi içinde KÖYDES, BELDES ve SODES olarak ayrılmaktadır.

2.1.1. Türkiye’de Uygulanan Kırsal Kalkınma Modelleri

Türkiye’nin gelişmiş ülkelerdeki gibi yasayla belirlenen bir tarım politikası bulunmamaktadır. İktidara gelen her hükümet kendince belirlediği parti programına göre hareket etmektedir. Bazı durumlarda aynı hükümet bünyesinde farklı bakanların tarım sektörüyle ilgili farklı programları uyguladıkları görülmektedir. Kalkınma planlarıyla tarım sektöründe temel hedefler belirlenmektedir. Bu hedefler:

- Verimli bir tarımsal örgütlenmeyle birlikte tarım sektöründeki üretim verimliliğinin artması
- Hane halkının beslenme seviyesini geliştirmek
- Tarım ürünlerinin arz ve fiyat açısından istikrarını yakalamak
- Tarıma yönelik endüstrinin hammadde ihtiyacının yurtiçinden sağlanması ve tarım ürünlerinin ihracatını arttırmak
- Tarım sektöründeki işsizliğin önlenmesi
- Verimli tarım alanlarının korunması olarak belirlenmektedir.

Kalkınma planlarında bu hedeflerin nasıl gerçekleşeceği konusunda bir açıklama bulunmamaktadır. Bu hedefler gelişmiş ülkelerin benimsediği hedefler olarak belirtilmektedir (Özsoylu, 2016: 129-130).

2.1.1.1. Köy Kümesi Modeli

Türkiye’de kırsal yerleşimlerdeki kırsal kalkınmanın sorunları, kırsal yerleşim alanlarının ekonomisinde gelişim sağlanamaması, dağınık yerleşimlerin çok fazla sayıda olması, şehirlere yapılan göçün yüksek olması ve kırsal yerleşim alanlarına ulaşımın kolay olmaması olarak ayrılmaktadır. Buna göre, kırsal yerleşimlerin kalkınabilmesi için, yukarıdaki sorunlar sadece yerinde istihdam olgusuyla önlenebilmektedir. Ayrıca, kırsal yerleşmelerin planlı yönetim ve finansmanın eşanlı hareket etmesine köy kümesi modeli denir (Özcan ve Akci, 2016: 4).

2.1.1.2. Merkez – Köy Modeli

Çeşitli köyler arasında altyapı yatırımlarının ulaşımı ve kırsal kalkınmanın sağlanması açısından bir köyün merkez köy olarak belirlenmesine merkez – köy modeli denir. Merkez – Köy modelinin ortaya çıkış nedeni, dağınık olan köy yerleşimlerinin altyapıyı sekteye uğratması ve kırsal kalkınmanın sağlanamamasıdır (Yenigül, 2017: 21).

Türkiye’de 1970’ li yıllarda uygulanan kalkınma planlarında yer alan kırsal kalkınma modellerinden olan merkez köy modelinde, kırsal alanlara yapılacak olan altyapı yatırımlarının önceden belirlenen merkez köylerde veya şehirlerde yer alan kırsal kalkınma adına faaliyetlerde bulunan kamu kurumları vasıtasıyla, çevrelerindeki köylere yönelik altyapı yatırımlarının hızlı bir şekilde ulaştırılması hedeflenmektedir (Baykal, 2018: 243).

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planında (1973 – 1978), merkez köylerin amaçları şu şekilde belirtilmiştir:

- Tarım sektörüyle geçinen kişilerin ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaçları bütüncül bir şekilde karşılanması
- Kırsal alanların bütçelerini verimli bir şekilde kullanılması
- Kırsal kalkınmayı sağlayacak teknolojilerin kırsal alanlara ulaşımı ve uzmanlaşmanın sağlanması
- Merkez köyler vasıtasıyla tarımsal verimi arttırmak
- Tarım sektöründen geçimini sağlayan nüfusun ekonomiye yönelik katma değerini geliştirmek (Uçar, Çeken ve Ökten, 2017: 65).

Sonuç olarak, merkez – köy modeli, sadece altyapı hizmetlerini sağlama işleviyle sınırlandırılmamalıdır. Üretim, örgütlenme ve endüstrileşme açısından toplumsal ve ekonomik değişme boyutlarını kapsamamaktadır. Buna göre, bu modele bütüncül olarak yaklaşılmadığından dolayı, ilgili modelde istenen sonuçlar elde edilememektedir (Ertan ve Akkoyunlu Ertan, 2019: 176).

2.1.1.3. Köy – Kent Modeli

Kırsal yerleşimlerde kırsal kalkınmaya ulaşmayı sağlamak için ortaya çıkarılan bu kavram, kırsal alanların kentleşme ve sanayileşme kavramına entegre olmasını hedeflemektedir. Köy-Kent kavramının bir diğer tanımı ise, kırsal yerleşimlerde ikamet eden vatandaşların altyapı, ekonomik ve sosyal gereksinimlerini karşılamalarını sağlayan kırsal yerleşimlere denir. Köy-Kent kavramının amaçları, köylere getirilen altyapı hizmetlerinde etkinlik sağlanmak, sınai tesislerin kırsal alanlara yayılması, metropollerde kentleşmeyi ve kırsal kalkınmayı yeniden ele almak olarak belirlenmektedir (Adak, 2022: 99).

Dördüncü Beş yıllık Kalkınma Planında, köy kent modeli merkez köy modelinin yerine geçmektedir. 1980’li yıllarda, merkez köyler belirlenerek diğer kırsal yerleşimlere merkez köyler vasıtasıyla altyapı hizmetleri verilmektedir. Kırsal yerleşimlerin dağınık olması köylere gerçekleşmesi gereken altyapı hizmetlerinin eşanlı olarak yapılmasını güçleştirirken, aynı zamanda, kırsal yerleşim alanlarındaki refahı geliştirmek için uygulanacak olan yatırımları sınırlayarak yatırımların etkinliğini azaltmaktadır (Yenigül, 2016: 45).

Köy kent modeli, geçmiş yıllardaki deneyimleri ve uygulamadaki aksaklıkların ardından, 2000 yılının Eylül ayında tarihinde ilk olarak Ordu/Mesudiye ilçesine bağlı Çavdar köyünde uygulandı. Uygulanması üç aşamada öngörülen projede, birinci aşamada, altyapı hizmetlerinin uygulanması planlanmaktadır. İkinci aşamada, eğitim, sağlık ve sosyal hizmetlerinin altyapı çalışması ve üçüncü aşamada ekonomik ve kırsal kalkınmaya yönelik hizmetlerin gerçekleştirilmesi öngörülmektedir (Baydaş ve Bayat, 2016: 95).

2.1.1.4. Toplum Kalkınması Modeli

Toplum Kalkınması modeli, kırsal alanlarda ikamet eden kişilerin bulundukları bölgenin gelişmesinde pay sahibi olmaları, kırsal alanlardaki planlamaların çok yönlü olması ve tarım alanlarında yeni tekniklerden faydalanma, toprağın verimli kullanımı ve köy–kent farklılıklarının giderilmesi olarak ifade edilmektedir (Mamur Işıkcı, 2017: 176).

1960’lı yıllardaki ilk kalkınma planında Türkiye’deki nüfusun % 65’inin tarım sektöründe çalıştığı düşünüldüğünde, planda yer alan hedeflerin büyük çoğunluğu tarım sektörüne hitap etmektedir. İlgili planda tarım sektöründeki çalışanların toplumdaki refahı düşük kişiler olduğu için, toplumun kırsal alandaki yönetimde aktif olarak yer alması, toplum kalkınması modelinin altyapı ve üstyapı hizmetlerini etkin bir şekilde kullanarak kırsal alanlara refah gelebileceği düşünülmektedir. Ayrıca, toplum kalkınması modeli, kırsal alanlarda sadece tarımla ilgilenmeyip, aynı zamanda eğitim ve sağlık ile de ilgilenmektedir (Yüksel, 2022: 759).

2.1.2. Türkiye’de Uygulanan Kırsal Kalkınma Projeleri

Kırsal kalkınma projeleri, kaliteli ve yenilikçi üretimin özendirildiği ve üreticilerin refahının artırıldığı kırsal kalkınmayı baz alan yaklaşımlara denir. Kır ve kent arasındaki farkın giderek artması, kırsal alanların dağınık yerleşimler olması, kırsal alanlarda yaşayanların sınırlı istihdam olanağı, tarımsal alanlardaki verim düşüklüğü, kırsal alanda yaşayan insanların gelir seviyelerinin düşük olması ve kırdan kente göçün giderek artması gibi temel sorunlar kırsal kalkınma için planların yapılmasını zaruri kılmaktadır (Gedik ve Ertuğral, 2015: 36).

Bu çalışmanın alt başlığı, Köy Altyapısının Desteklenmesi Projesi, Belediyelerin Altyapısını Destekleme Projesi ve Sosyal Destek Programı Projesi olarak ayrılmaktadır.

2.1.2.1. Köy Altyapısının Desteklenmesi Projesi (KÖYDES)

2005 yılında başlayan KÖYDES, ilk zamanlarda 79 ilde uygulanmaktadır. 2006 ve 2007 yıllarında, İçişleri Bakanlığı, Maliye Bakanlığı ve Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) iş birliğinde kapsamlı bir altyapı programına dönüşmektedir. KÖYDES Projesinin amacı, köyler ve bağlı yerleşimlerin altyapı eksikliğinin, yörenin idari görevlerindeki yönetimi ve köylere hizmet götürme birlikleri aracılığıyla yerel olanaklardan etkin bir şekilde yararlanmayı hedeflemektedir. Son dönemde KÖYDES proje amaçlarına, atıksuların bertarafı, tarımsal sulama için yatırımların yapılması ve katı atığın toplanması gibi amaçlar eklenmektedir (İnan ve Konyalı, 2021: 1426).

KÖYDES’ in kendisine özgü bazı idari özellikleri bulunmaktadır. Bu idari özellikler şöyle ifade edilir:

- Proje için her yıl tahsis edilen bütçeler, İçişleri Bakanlığı, Maliye Bakanlığı ve DPT ortak aklıyla oluşan Yüksek Planlama Kurulu (YPK) kararları vasıtasıyla merkezi yönetimin bütçesiyle sağlanmaktadır.
- Elde edilen bütçelerle hangi projelere ve faaliyetlere kullanılacağı yetkisi il tahsisat komisyonlarına bırakılmaktadır.
- İl tahsisat komisyonları, vali, il genel meclisi başkanı, ilçe kaymakamı, vali yardımcısı, il özel idaresi ilgili birim yöneticisi ve vali tarafından yetkilendirilecek iki teknik personelden oluşur.

- Tahsisat komisyonlarında ilçelere ayrılan projelerin yönetimi Köylere Hizmet Götürme Birlikleri (KHGB) ve il özel idarelerine bağlı olmaktadır.
- KÖYDES Projesinin süresi 1 yıldır.
- Merkezi yönetim tarafından illere gönderilen KÖYDES ödeneklerinin hesaplanmasında birden fazla sayıda değişken kullanılmaktadır. Bu değişkenler, köylerin yüzölçümleri ve altyapısı yetersiz olan köylerin nüfusları olarak ayrılmaktadır (Bilgesay, 2017: 17-18).

2.1.2.2. Belediyelerin Altyapısını Destekleme Projesi (BELDES)

BELDES Projesi, nüfusu 10 binin altında olan belediyelerde ana altyapı çalışmalarının faaliyete geçtiği kırsal kalkınma projesine denir. Bu kırsal kalkınma projesinde, mahalli idarelerin altyapı hizmetleri kalitesinin gelişmesi ve ana altyapı çalışmalarındaki sıkıntıların azaltılması hedeflenmektedir (Şahin, 2022: 177).

2.1.2.3. Sosyal Destek Programı Projesi (SODES)

Bilim ve Sanayi Bakanlığınca yapılan SODES projeleri, tarımsal üretim ve kırsal altyapı kalitesinin artması ve diğer projelere nazaran kırsal alanlarda ikamet edenler için sosyal projeler yaparak yöre insanıyla iletişime geçilmesini sağlamaktadır (Kaya, 2020: 135).

Tablo 6: İllerde Uygulanan SODES Projeleri

İLLER	PROJE SAYISI	İLLER	PROJE SAYISI
Şırnak	193	İğdır	137
Kilis	294	Tunceli	172
Siirt	349	Gümüşhane	182
Mardin	362	Muş	218
Gaziantep	563	Kars	209
Batman	412	Erzincan	192
Diyarbakır	521	Elazığ	264
Şanlıurfa	585	Hakkari	274
Adıyaman	498	Bingöl	254
Ardahan	161	Ağrı	310
Bayburt	135	Erzurum	299
Bitlis	264	Hatay	325
Van	373	Kahramanmaraş	198
Malatya	415	Sivas	62
Mersin	192	Niğde	49
Osmaniye	139	Aksaray	48
Adana	194	Yozgat	60
Toplam			8.817

Kaynak: Kaya, 2020: 135

Tablo 6'ya göre, 2008 – 2018 döneminde 34 ilde desteklenen toplam proje sayısı 8.817, en fazla projenin yapıldığı il ise 585 projeye Şanlıurfa oldu (Şahin, 2022: 180).

2.2. TÜRKİYEDE KIRSAL KALKINMANIN GELİŞİMİ

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde nüfusun büyük çoğunluğu tarım sektöründe çalıştığından dolayı, kalkınma programlarında kırsal kalkınma konusu büyük önem kazanmaktadır. Tarım sektörü ve kırsal kalkınmanın önemi 1970'li yıllara devam etmektedir. İlerleyen dönemlerde, Türkiye'de teknik gelişmelerle birlikte tarımda gelişmenin sağlanması, kırsal alandan yapılan hızlı göçler ve kentleşme sürecindeki artış kalkınma planlarında kırsal kalkınma ile ilgili projelerde istenilen sonuca ulaşılamamasına neden olmaktadır (Yenigül, 2017: 20).

Tablo 7: Türkiye’de Tarım ve Kırsal Kalkınmanın Kronolojik Gelişimi

(1923 -1963)	Kırsal Alanların Sektörel Gelişimi: (1923 – 1963)
	<u>1923 – 1929 Dönemi: Cumhuriyetin Kuruluşu ve Liberalizm</u> Politikalar, tarımsal üretimin modernizasyonu ve verimliliği için yapıldı. 1923 Türkiye Ekonomi Kongresi 1923’te Ziraat Bankası vasıtasıyla tarım üreticilerine ithal traktör sağlamak için yasa çıkarıldı. 1930 - 1939 Devletçilik Dönemi 1935 – 1948 Toprak Reformu Dönemi 1940 – 1945 2.Dünya Savaşı Dönemi 1946 – 1961 Emperyalizmle İlişkiler ve İthal İkameci Sanayi Dönemi 1948 – 1963 Tarımsal Reform Politikaları Dönemi
Kırsal Strateji	Tarımsal Kalkınma & Kırsal Kalkınma
Kırsal Strateji Araçları	Arazi reformu & Tarım Reformu
Aktif Uluslararası Kurumlar ve Ülkeler	ABD Marshall Planı
(1963 – 1980)	Bölgelere Ayrılmış Kırsal Kalkınma Yönetimi 1962 – 1979 İç Dönük Yabancı Kaynaklara Bağımlı Büyüme Stratejisi
Kırsal Strateji	Birden çok Sektörlü, Bütünleşik Kırsal Kalkınma Politikası
Kırsal Strateji Araçları	• Toplumsal Kalkınma • Merkez köy • Köy kent • Bütünleşik Kırsal Kalkınma Modelleri
Aktif Uluslararası Kurumlar	Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletler
Yabancı Kurumlarca Desteklenen Kırsal Kalkınma Projeleri	Dünya Bankasının desteklediği Çorum – Çankırı Kırsal Kalkınma Projesi (1976 – 1984)
Zaman Dönemi: (1980 Sonrası)	Kırsal Alan Yönetimi (1980 Sonrası) 1980 – 1988 Emeğe karşı ekonomik politikalar 1989 – 1994 Yapısal uyum politikalarının krizi ve Ekonomik Serbestleşme 1994 – 2002 IMF’nin Yapısal Uyum Politikalarıyla Neoliberal Ekonomik Politikalar 2003 – 2012 Avrupa Birliğine giriş süreci ve Avrupa Birliği Öncesi Kırsal Kalkınma Programı (IPARD -Instrument for Pre-Accession Rural Development)
Kırsal Strateji	• Özelleştirme • Yerelleştirme: Kırsal Kalkınmaya Bölgesel Yaklaşım • Yönetişim: Bu politika yaklaşımı STK’ları politika oluşturma sürecine dahil ediyor.
Kırsal Strateji Araçları	Özelleştirme, Bölgeselleşme ve Yönetişim, Lider Programı
Aktif Uluslararası Kuruluşlar	OECD, DB, UNDP (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı), IFAD (Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu), AB
Zaman Yönetimi: (1980 Sonrası)	Kırsal Bölgelerde Yönetişim (1980 Sonrası)
Yabancı Kaynaklar tarafından desteklenen Kırsal Kalkınma Projeleri	• ARIP (Tarımsal Reform Uygulama Projesi) 2001 – 2007: Dünya Bankası tarafından desteklenen ekonomik faaliyetler: Yatırım desteği ve tarımsal yatırım desteği (Doğrudan gelir desteği sistemi Directly Income Support System (DIS) + Çiftçi Dönüşümü + ASC ve ACSU projelerinin yeniden yapılandırılması + proje destek hizmetleri

	ÇATAK: Tarımsal Alanların Çevresel Amaçlarla Korunması (2005-2008) AB’li destekli Doğu Anadolu Kalkınma Programı (2004-2007) • AB, UNDP, DB’sı tarafından desteklenen GAP (1989-2010) • DB’sı destekli Anadolu Su Havzası rehabilitasyon merkezi (2004-2012) • IFAD ve DB’si destekli Erzurum Kırsal Kalkınma Projesi (1984 – 1988) • IFAD ve UNDP destekli Bingöl – Muş Kırsal Kalkınma Projesi (1990 – 1999) • IFAD ve UNDP destekli Yozgat Kırsal Kalkınma Projesi (1991-2001) • IFAD ve UNDP destekli Ordu - Giresun Kırsal Kalkınma Projesi (1997-2006) • IFAD ve UNDP destekli Erzincan – Sivas Kırsal Kalkınma Projesi (2004 – 2010) • IFAD ve UNDP destekli Diyarbakır – Batman – Siirt Kırsal Kalkınma Projesi (2007 – 2012)
Diğer Kırsal Kalkınma Projeleri	• Köy bazlı katılımcı yatırım programı (2001-2008) • Köylerin Altyapısı için Destek projesi (KÖYDES) • Beldelerin Altyapısı için Destek Projesi (BELDES) • Kırsal Kalkınma Yatırımları Destek Programı (RDISP) (2006 – 2010)

Kaynak: Kayıkçı (2009:26-27), T.C. TKDK (2013) ve Oral (2006)

Yukarıdaki Tablo 7’ye göre, 1940’lı yıllardan sonra, Türkiye’de gelişmekte olan ülkelerin uyguladıkları tarım ve kırsal kalkınma politikalarına entegre şekilde değişiklikler uygulanmaktadır. 1940 – 1960 döneminde, kırsal kalkınma odaklı, tarım sektörünün öncelikli olduğu ve elde edilen gelirle ithal ikameci sanayileşmeyi benimseyen kırsal kalkınma modeli oluşmaktadır. Buna göre, tarımda modernizasyon, tarımda verimlilik artışı ve tarım alanlarının artmasına odaklanılmaktadır. 1960-1980 döneminde, kırsal alanda kalkınma bölgeleri oluşturmayı benimseyen bütünsel kalkınma modelleri faaliyete geçmektedir. 1980’li yıllarından günümüze, devlet çiftçilere yönelik girdi sağlama ve ürün alma desteklerini kaldırmaktadır. Bu kırsal kalkınma politikası değişiminde, DB ve AB’nin etkisi olmaktadır (Furat, 2013: 599).

2.2.1. Türkiye’de Kalkınma Fikri

AB birçok alanda kamu politikalarını belirlerken çeşitli ilkeler ve kurallar koymaktadır. Buna göre, AB’nin aday ülkelere çeşitli talepleri bulunmaktadır. Kopenhag kriterleri Türkiye’nin kalkınma planlarının belirlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Örneğin, 7. Beş yıllık kalkınma planında Kopenhag kriterleriyle uyumlu hedefler yer almaktadır (Kutlu, Sevinç ve Kahraman, 2018: 29-30).

Türkiye’de planlı dönem öncesi ve sonrasında günümüze kadar kalkınmaya yönelik bölgesel projeler hazırlandı. Bölgesel kalkınma projeleri yapılırken, bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarının azaltılması, kente yapılan göçlerin azaltılması ve kentsel alanlardaki büyümenin denetime tabi tutulması gibi amaçlar bulunmaktadır (Özaslan ve Ünlü, 2015: 71).

Tablo 8: Türkiye’de Uygulanan Bölgesel Kalkınma Projelerinin Kapsamı

Proje Adı	İller	Hedefler
Antalya Bölgesi Projesi (1959)	Antalya-Isparta-Burdur	- Bölgedeki ekonomik yapıya ilişkin özelliklerin belirlenmesi - Kalkınmanın önündeki engellerin ortaya çıkarılması - Kaynakların verimli kullanılması
Doğu Marmara Bölgesi Projesi (1960)	İstanbul (Kocaeli-Sakarya-Düzce-Bolu-Yalova)	- Sektörel planlama çalışmalarının bütünleştirilmesi, - Sektörler arası politikanın bölge ölçeğine indirgenmesi
Zonguldak Bölgesi Projesi (1961)	Zonguldak	- Altyapı yatırımlarının yapılması - Gelir farklılıklarının azaltılması - Kamu ve özel sektör yatırımları arasında dengenin sağlanması
Çukurova Bölgesi Projesi (1962)	Adana-Mersin	- Tarımsal kalkınma ve sanayi ağırlıklı kalkınma - Bölgedeki turizm potansiyelinin belirlenmesi
Güneydoğu Anadolu Projesi (1989)	Mardin-Şanlıurfa-Adıyaman-Diyarbakır-Siirt-Batman-Şırnak-Kilis-Gaziantep	- Sosyo – ekonomik kalkınma - Kentsel ve kırsal altyapı - Hidroelektrik santrallerinin yapılması - Tarım, ulaşım, sanayi, eğitim, sağlık, konut, turizm ve diğer sektörlerdeki yatırımların desteklenmesi

Zonguldak-Bartın- Karabük Bölgesel Gelişme Projesi (1995)	Zonguldak-Bartın-Karabük	- Özel Sektör Yatırımlarının özendirilmesi - Karabük 'teki kamu işletmelerinin özelleştirilmesi sonucunda çeşitli açılardan gelebilecek olumsuzlukların giderilmesi
Doğu Anadolu Projesi (1999)	Ağrı-Ardahan-Bingöl -Bitlis-Elazığ-Erzincan- Erzurum-Hakkari-Iğdır -Kars-Malatya-Muş -Tunceli ve Van	- Proje ve yatırım danışmanlığı kurularak girişimcilere bilgi desteği sağlanması
Doğu Karadeniz Bölgesel Kalkınma Projesi (1999)	Artvin-Bayburt-Giresun-Gümüşhane-Ordu-Rize-Trabzon	- Ortalama gelir seviyesinin artırılması - Bölgedeki çevre tahribatının önlenmesi - Orta veya uzun vadede ilgili bölgede sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması
Yeşilirmak Havza Gelişimi Projesi (2005)	Amasya-Çorum-Samsun-Tokat-Yozgat	- Yeşilirmak havzasında erozyon ve çevre kirliliği sorunlarına çözüm getirilmesi

Kaynak: Sezgin, 2013: 28-29

Tablo 8'den yola çıkılarak, bölgesel kalkınmanın uygulanabilirliğinin artması etkisiyle hem bölge refahı arttığı gibi ülke genelinde de refahı arttırmaktadır. Planlı dönem öncesi ve planlı dönem kalkınma programlarının yıllar içerisinde içeriği oldukça genişlemektedir. Ülkemizde uygulanan planlı dönem öncesi ve planlı dönem sonrası kalkınma planında kalkınma programlarının etkinliği dönemler içerisinde yükselmektedir. (Özaslan ve Ünlü, 2015: 73).

2.2.2. 1923 – 1950 Döneminde Cumhuriyet'in Kuruluşunda Kırsal Kalkınma Süreci

Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşundan itibaren 25 yıl içinde Sovyetler Birliğinden aldığı yardım haricinde dış hibe veya kredi almadan Osmanlı Devletinden kalan borçlarını ödediği gibi aynı zamanda önemli kalkınma hamleleri de yapmaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarında, kalkınma bakımından öncü sektör olarak tarım sektörü belirlenmektedir. Tarımın öncü sektör olma nedeni, sanayi kapasitesinin yetersiz olması ve kaynak sıkıntısı olarak gösterilmektedir. Aşar vergisinin kaldırılması ve savaşın bitmesiyle geri dönen erkek nüfusu tarım sektörünün 1920'li yıllarda % 10'un üzerinde büyüme olmasına neden olmaktadır (Günaydın, 2002: 9-10).

Vergilerin kaldırılması dışında, tarım sektörüne yönelik teşvikler (traktör ve gübre ithalatı) getirildi. 1927 yılında tarım üretiminin modernizasyonu ve çiftçilerin tarım üretimi hakkında uzmanlaşmaları için Yüksek Ziraat Enstitüsü ve Devlet Üretim Çiftlikleri faaliyete geçti (Özsoylu, 2016: 49).

Tablo 9: Türkiye’de 1924-1938 Döneminde Tarımsal Üretim

Tarımsal Ürünler	1924-1927	1928-1932	1933-1938	1938
Hububat	100,0	152,8	202,8	257,1
Bakliyat	100,0	196,5	204,0	215,4
Diğer Tarla Ürünleri	100,0	104,0	132,0	153,1
Meyveler	100,0	129,3	158,4	157,8
Sebzeler	100,0	139,1	178,6	213,8
Toplam Bitkisel Üretim	100,0	138,8	178,6	213,7
Hayvansal Üretim	100,0	75,5	116,9	138,1
Toplam Tarımsal Üretim	100,0	104,7	145,3	172,9

Kaynak: Özsoylu, 2016: 50

Tablo 9’un sonuçlarına göre, toplam tarımsal üretimde %70 artış sağlanmaktadır. Fakat, bu artış ormancılık, hayvancılık ve su ürünlerinde yeterince sağlanamamaktadır (Özsoylu, 2016: 50).

İzmir İktisat Kongresi, tüccar, sanayici, işçi kesimlerinin sorunlarına ve taleplerine bütüncül olarak yaklaşmak ve yabancı sermayedarlara ekonominin hedeflerini belirtmek gibi iki nedenle toplanmaktadır. Çiftçilerin kongreden beklentileri, aşar vergisi ve tütün tekelinin kaldırılması, tarım sektörüne yönelik kredi erişiminin kolaylaştırılması ve güvenlik sorunlarının çözülmesi olarak ayrılmaktadır. Sanayiciler ise, gümrüklerdeki koruyucu tedbirlerle dışsal rekabette sanayiciye yönelik kolaylıklar sağlanması, Sanayi Teşvik Yasasının yeniden gözden geçirilmesi ve Sanayi Bankasının kurulması gibi talepleri bulunmaktadır (Kepenek, 2017: 32 – 33).

1943 yılında kırsal kalkınma bakımından en kapsamlı yaklaşım, köy enstitüleri sayesinde olmaktadır. Köy enstitüleri, kırsal bölgede yaşayan gençlerin tarım ve eğitim alanında uzmanlaşarak tekrar kırsal alana dönmesini hedeflemektedir. Köy enstitüleri, sadece kırsal kesimde yaşayan vatandaşlara okuma yazma eğitimi ve modern tarımı öğretmek değil, aynı zamanda kırsal alandaki feodal yapıyı azaltmak ve geleneksel güçlerin nüfuzlarını azaltmayı amaçlamaktadır (Uçar, Çeken ve Ökten, 2017: 59).

1929 yılındaki Büyük Buhran ile Türkiye’de dış ticaret dengesi bozulduğu için, ticaret hacminde daralma yaşanırken ve bütçe gelirlerinde ise azalmalar söz konusudur. Alım gücü azaldığı için tarım ürünlerinin satışında yaşanan azalmalar kırsal bölgelerdeki çiftçilerin memnuniyetsizliklerine neden olmaktadır. Türkiye 2. Dünya Savaşına girmese bile yaşanan ekonomik sıkıntılardan etkilenerek, sanayi planı uygulanamazken ve yeni yatırımlarda faaliyete geçememektedir. Ayrıca, savaşın bitmesiyle ekonomide daralma, fiyatlar, kar hadleri gibi ekonomik konularda denetimi sağlayabilmek için Milli Korunma Yasası çıkarıldı (Uzunkaya, 2020: 16).

İkinci Dünya Savaşının ardından, Avrupa’nın kalkınması için ABD tarafından verilecek olan Marshall Yardımlarından Türkiye’de istemiştir. Ancak, Türkiye’nin 1946 yılında açıkladığı sanayi planında kamu odaklı yatırımlar söz konusu olduğu için Avrupa Kalkınma Programındaki ABD’li heyet tarafından reddedilmektedir. Buna göre, 1946 yılındaki sanayi planı iptal edilip 1947 yılında Vaner Planı (Türkiye İktisadi Kalkınma Planı)’nın hazırlanmasına karar verilmektedir. Vaner Planıyla birçok yatırım yapılsa da sermaye yetersizliği nedeniyle yatırımlar etkin olamamaktadır. Ayrıca, ABD Türkiye’nin tarım sektörü odaklı kalkınmayı benimsemesini istemektedir. Tarımın gelişmesi için ABD’den gelen traktör ve makinaların ithalatı Türkiye’nin OECD’ye girmesini kolaylaştırdı. (Uzunkaya, 2020: 17).

Planlı kalkınmayla sanayi sektöründeki yatırımları faaliyete geçirebilmek için 1960 yılında DPT kurulmaktadır. DPT'nin görevleri:

- Devletin var olan bütün kaynaklarını eksiksiz olarak tespit ederek, yapılacak olan ekonomik politikaları yürütme erkine fayda sağlamak
- Çeşitli bakanlıkların ekonomi çalışmalarında senkronize bir biçimde yardımcı olmak ve yol göstermek
- Yürütme erki tarafından belirlenen amaçların gerçekleştirilmesi için uzun ve kısa vadeli planlar uygulamak
- Planların faaliyetini takip ederek, değerlendirmek ve gerektiğinde planlarda değişikliğe yapabilmek (DPT, 1991: 11-13).

2.2.3. 1950 – 1980 Döneminde Çok Partili Hayata Geçiş Sonrası Kırsal Kalkınma Süreci

1950 yılından 1980 yılına kadar birçok hükümet kuruldu. Bu dönemde hükümetlerin kırsal kalkınma bağlamında kooperatiflere ağırlık verdiği bilinmektedir (Koçtürk, 2008: 48).

Tablo 10: 1950 – 1980 Döneminde Hükümet Programlarında Tarım ve Çiftçi Örgütlenmesine Yönelik Politikalar

HÜKÜMETLER	PLANLAR
8. İnönü Hükümeti	• Kırsal Kalkınma için kooperatiflerin kalkınması üzerinde durulmaktadır.
9. İnönü Hükümeti	• Milli Ekonomi için tarım sektörüne ağırlık verilirken, tarımda verimliliğin sağlanacağı belirtilmektedir.
10. İnönü Hükümeti	• Köylere yönelik altyapı yatırımları devlet tarafından yerine getirilmektedir.
Ürgüplü Hükümeti	• Kooperatiflerin yayılmasına öncelik verilmektedir.
Demirel Hükümetleri	• Ekonomide kırsal kalkınmanın öneminden bahsedilmektedir. • Kooperatifler Kanunu çıkarılmaktadır.
1.Ecevit Hükümeti	• Tarımda örgütlenmeye kooperatifçiliğe ağırlık verilmektedir.
İrmak Hükümeti	• Toprak ve Tarım reformu uygulanmaktadır.

Kaynak: Hükümet Programları, TBMM, 1988, Cilt 1,2,3 Ankara

Tablo 10'a göre, Irmak Hükümetinden sonra kurulan Ecevit ve Demirel hükümetlerinde de devlet denetiminde köy ve tarım sektörünün kalkınabilmesi için kooperatiflerin kurulması teşvik edilmektedir. 1960'lı yıllardan sonraki planlı kalkınma döneminde, kırsal kalkınmaya ağırlık verileceği ve köy sorunlarının da planlı bir çözüme ulaştırılacağı belirtilmektedir. Planlı kalkınma döneminde, kırsal alanda ikamet eden bireylerin ekonomik olarak örgütlenebilmesi için kooperatiflerin kurulacağı ve kooperatiflere önem verileceği açıklanmaktadır (Koçtürk, 2008: 48).

1960 yılında kötü iklim koşulları nedeniyle tarımsal üretimde, tarımsal gelirden ve tarımsal ihracatta azalmalar olduğu görülmektedir. Ayrıca, tarım sektöründeki hammaddelerden oluşan sanayi sektörünü de olumsuz yönde etkilemektedir. Bu nedenle, ilk iki beş yıllık planlarda ekonomide sanayi sektörü öncelikli hale gelse de, tarım sektörü için yapılan teşvik edici kredi uygulamaları ve tarımsal ürünlerin fiyat desteğiyle kırsal kalkınmanın amaçlanması ve tarımsal ürünlerin ihracatının artması hedeflenmektedir (Parasız ve Eroğlu, 2017: 166-167).

1970'li yıllar Türkiye'de kırsal kalkınma açısından oldukça önemli sayılmaktadır. Bu dönemde önceki başlıklarda değinilen "köy-kent ve merkez köy" modelleri ortaya çıkarılmaktadır. Köylere ulaşması zor olan altyapı hizmetlerinin merkez köylerde bir araya gelmesini hedefleyen merkez köy modeli, daha sonra köy-kent modeline dahil edilmektedir. Bu modellerde, hem kırsal alanda ikamet eden nüfusun kırsal alanda kalması hedeflenirken, hem de sağlıklı bir yerleşim düzeninin oluşması beklenmektedir (Kocatürk, 2021: 12).

Türkiye 1960 ile 1970 yılları arasında yaygın tarım anlayışından yoğun tarım anlayışına geçerek güncel tarım girdileriyle beraber verimliliği artmaktadır. Bu dönemde devlet tarımsal ürünlere, kimyasal gübrelere, tarımsal ilaç ve tohumlar için doğrudan çiftçileri desteklediği bilinmektedir. Ayrıca, 1970 yılında toplam ihracatta tarım sektörünün payı % 65 iken, sanayi üretiminin % 40'ı tarımsal hammaddelerin işlenmesiyle oluşmaktadır (Bingöl ve Meçik, 2021: 595).

1973 yılında yürürlüğe konan Toprak ve Tarım Reformu yasasındaki asıl hedef, toprak mülkiyeti dağılımının, işletmelerde ilgili yapının verimlilik ve sosyal adalet ilkelerine uygun olarak düzenlenmesidir. Çeşitli gelişmeler nedeniyle ilgili yasa faaliyete geçemediği için, kırsal alanlardan kentsel alanlara göçü hızlandırmaktadır (Demirtürk, 2015: 159).

Tablo 11: Türkiye’de GSYİH’da Sektörel Payların Yıllara göre Dağılımı (%)

Yıl	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1923	43.1	10.6	46.3
1930	46.8	10.0	43.2
1940	44.8	14.6	40.6
1950	41.0	13.1	45.9
1960	37.5	15.7	46.8
1970	30.7	17.6	51.7
1980	24.1	20.5	55.4

Kaynak: TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923 – 2013, Yayın No: 4361, Ankara: 2014, s.461

Tablo 11’den yola çıkılarak, Türkiye’de tarım sektöründeki dönüşümlere rağmen, tarım arazilerindeki düzensiz dağılım, tarımsal işletmelerin küçük olması ve düşük kişi başına düşen gelirin olması Türkiye’de tarım sektörünün karakteristik özellikleri haline gelmektedir. Ancak, tarım sektörünün gıda arz güvenliğine katkısı, tarımsal istihdamın yüksekliği, tarıma sektörüne yönelik sanayi sektörünün hacmi ve tarım sektörünün dış ticarete olan katkısı düşünüldüğünde, tarım sektörünün ülke ekonomisine olan katkısı büyük bir önem arz etmektedir (Üzümcü, 2018: 49).

2.2.4. 1980 – 2000 Döneminde 24 Ocak Kararları ve GAP Döneminde Kırsal Kalkınma Süreci

1970 – 1979 döneminde doların değerinin giderek artması ve dış kredi teminin sağlanamaması, yeni kurulmuş ve kurulan sanayideki girdi alımının giderek zorlaşmasına yol açmaktadır. Buna göre, 1979 yılında doların değeri 15 liradan 42 liraya yükselmektedir. Dolardaki bu artışı azaltabilmek için ortaya çıkarılan, 24 Ocak Kararları Türkiye’deki ekonomi anlayışını değiştirmektedir. 24 Ocak Kararlarının önemi, ithalat ikamesi yerine daha verimli olan daha fazla Liberallik, daha fazla ihracat anlayışına geçilmektedir. 24 Ocak Kararları, Süleyman Demirel, Askeri Hükümet ve Turgut Özal Döneminde uygulandı (Hatiboğlu, 2008: 148).

24 Ocak Kararlarının Temel İlkeleri:

- Ekonomi yönetiminde bütüncül kararlar alınması, tutarlılığın sağlanması ve mikro düzeyde kararlar yerine, makro düzeyde kararların tercih edilmesi gerekmektedir.
- Sanayi sektöründe ve ihracatta özel sektörün potansiyelinden en iyi şekilde yararlanılmalıdır.
- Öncelikle enflasyonun kontrol altına alınması sağlanmalıdır. Enflasyon azaldıktan sonra sürdürülebilir büyüme düşünülmelidir.
- Enflasyonun kontrol altında tutulması için para ve kredi politikası önemsenmeli, kamu sektörünün bütçe açığı zaman içinde azaltılmalı ve Hazine'nin Merkez Bankası borçları takip edilmelidir.
- Yeni yatırımlar faaliyete geçmeden önce, mevcut atıl kapasite tam olarak kullanılmalıdır (Parasız, 2004: 283).

Çeşitli kurumların yaptığı desteklemeler sonucunda, tahıllar, endüstriyel, bitkiler, meyveler, hayvansal ürünler destekleme kapsamına girdi. Destekleme alımları ve taban politikaları sayesinde, 1960'lı yıllarda tarımsal ürünler bakımından dışarıya bağımlı iken, nüfus artışına rağmen 1970'li yıllarda tarım sektörü açısından Türkiye kendi kendine yetebilen bir ülke olmaktadır (Başol, 2012: 213).

Türkiye yüzölçümündeki 10'da 1'in den fazla alan üzerinde bulunan Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), Diyarbakır, Şanlıurfa, Adıyaman, Mardin, Gaziantep, Siirt, Batman, Şırnak ve Kilis illerini içerirken toplamda 9 ili kapsamaktadır. GAP projesini içeren illerde, sulanabilir ve sulanmayan tarım arazileri bulunmaktadır (Başol, 2012: 230).

GAP'ın hedeflerine aşağıdaki gibi değinilmektedir:

- Genel kalkınma hedefi bakımından, ekonomik yapının kalkınarak GAP bölgesi ile diğer bölgeler arasındaki gelir farkının düşmesi, kırsal bölgelerde verimliliğin sağlanması ve istihdamın arttırılması, bölge doğal kaynaklarını etkin bir şekilde kullanarak büyüme ve ihracatın yükselmesi

- Kırsal kalkınma hedefi bakımından, GAP bölgesindeki tarım sektöründeki verimliliğinin yükselmesi ve çiftçilik faaliyetlerinin çeşitlendirilmesi yoluyla kırsal bölgelerdeki gelir seviyesini arttırmak, tarım ürünlerinin kullanıldığı sanayiye girdi sağlamak, istihdam olanağını arttırarak kırsal nüfusun göç etmesini azaltmak olarak belirlenmektedir (Çelik, 2016: 38).

Tablo 12: GAP Bölgesi ile Türkiye Verilerinin Karşılaştırılması

	Türkiye	GAP	% Pay
Yüzölçümü	779.452	75.000	9.7
Toplam Nüfus	70.8	7.2	9.7
Sulanabilir Alan	8.5	1.7	20.0
İşlenebilecek Tarımsal Alan	28.0	3.2	11.4

Kaynak: DSI, GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı

Tablo 12'nin sonuçlarına göre, GAP projesinin Türkiye'nin kırsal kalkınmasına büyük katkıda bulunacağı aşikardır. Ayrıca, GAP projesinin kapsadığı alanda sulanabilir tarım arazisi artışıyla tarım sektöründeki üretimin artması, tarıma yönelik sanayi ile proje bölgesinin tarım ihracatının da artacağı düşünülmektedir (Başol, 2012: 231).

5. Kalkınma Planında (1985-1989), köyler ile kentler arasındaki altyapı farklılıkları giderilmeye çalışılmaktadır. Ayrıca, köy nüfusunun geliri ve kültürel seviyesi yükseltmek istenmektedir. 6. Kalkınma Planında (1990-1994), kamu hizmetleri ve tarıma dayalı sanayi yatırımlarının merkez köylerde ve kasabalarda faaliyete geçmesi, kırsal istihdamın arttırılması ve kamu kuruluşlarının kendi aralarında eşanlı hareketini gerektirmektedir. 7. Kalkınma Planı (1996-2000), köylerdeki hizmet verimliliğini yükseltmek için ilçelere tüzel kişilik verilmesi amaçlanmaktadır (Keleş ve Mengi, 2022: 131-132).

1990 – 1999 döneminde tarım sektörü 4 ana gelişmede değerlendirilmektedir: ilk gelişme olarak, kamu sektöründeki tarımı ilgilendiren kurumların özelleştirilmesidir. İkinci gelişme ise, 1990-1994 döneminde Türkiye’de emeğin yayılarak bölüşüm payını arttırmasıdır. Ayrıca, iç ticaret hadlerinin tarım sektörü lehine olmasında, işçi sendikalarının eylemleri etkili olmaktadır. Üçüncü gelişme olarak, 1994 ekonomik krizinin nihai sonuçları, tarım sektörünü olumsuz anlamda etkilediği bilinmektedir. Bu dönemde 26 adet desteklenen tarım ürünü sayısı 9’a düşürülmektedir. Bu durumun nedeni, kısa süreli sermaye hareketlerinin ivme kazanması ve Türkiye ekonomisindeki krizler olmaktadır. Son olarak, Türkiye’nin tarım politikalarının belirlenmesinde önemli dışsal faktörler, DTÖ kapsamında imzalanan tarım anlaşması ve Avrupa Birliği ile imzalanan Gümrük Birliği Anlaşması’dır (Bingöl ve Meçik, 2021: 596-597).

2.2.5. 2000 Yılından Sonra Kırsal Kalkınma Süreci

Tarım Kanunu maddesine göre, “Tarımsal destekleme programlarına bütçeden ayrılacak olan pay, gayrisafi milli hasılanın yüzde birinden az olamaz”. Ancak, 2000’li yıllarda tarımsal destekleme programlarına bütçeden ayrılacak olan pay, yüzde birin altında kaldığı görülmektedir. AB’de ise, birlik bütçesinin yarısı Ortak Tarım Politikası Common Agricultural Policy (OTP)’ ye ayrılmaktadır. Türk tarımının OTP’ ye uyum sağlayabilmesi için, tarımsal destekleme programlarına bütçeden ayrılacak olan pay daha fazla olması gerekmektedir (Kandemir, 2011: 107).

Tablo 13: Tarımsal Desteklemelerin GSYİH’den ve Bütçeden Aldığı Pay

Yıllar	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Tarım Destekleme Ödemelerinin GSYİH içindeki payı (%)	0.4	0.5	0.6	0.6	0.6	0.6	0.7	0.6
Faiz Giderlerinin GSYİH içindeki Payı (%)	17.1	14.8	12.9	10.1	7	6.1	5.8	5.3
Tarımsal Destekleme Ödemelerinin Bütçe içindeki Payı(%)	1.2	1.6	2	2	2.3	2.7	2.7	2.6
Faiz Giderlerinin Bütçe içindeki Payı(%)	47.2	43.2	41.4	37.1	28.6	25.8	23.9	22.3

Kaynak: T.C. Maliye Bakanlığı 2010 Bütçe Gerekçesi

Tablo 13'e göre, faiz giderlerinin tarımsal desteklemelere göre bütçe 'den ve GSYİH'den daha fazla pay aldığı görülmektedir.

2001-2005 dönemindeki 8. kalkınma planında kırsal kalkınmayla ulaşılmak istenen ana amaç; yerel potansiyelin harekete geçirilerek, gelir ve istihdamın artırılması olarak ortaya çıkarken, kırsal kalkınma hedefleri de, istihdamın yükselmesi, tarım sektöründe uzmanlaşmanın artması ve kırsal nüfusun kalkınmasının sağlanması olarak belirlenmektedir (Güven, 2017: 213).

Tablo 14: 2008-2017 Döneminde Tarım Sektöründe İstihdam

Yıllar	Tarım Sektörü İstihdamı (Bin Kişi)	Tarımsal İstihdamın Toplam İstihdam İçindeki Payı (%)	Tarım Dışı İstihdam (Bin Kişi)	Tarım Dışı istihdamın Toplam içindeki Payı(%)
2008	4.621	22.4	15.983	77.6
2009	4.752	23.1	15.863	76.9
2010	5.084	23.3	16.774	76.7
2011	5.412	23.3	17.854	76.7
2012	5.301	22.1	18.636	77.9
2013	5.204	21.2	19.397	78.8
2014	5.470	21.1	20.462	78.9
2015	5.483	20.6	21.137	79.4
2016	5.305	19.5	21.900	80.5
2017	5.464	19.4	22.725	80.6

Kaynak: Kılıç, 2019: 302

Tablo 14'e göre, bu zaman diliminde tarım sektöründe istihdam genel olarak yükseldi. Fakat, bu yükselme diğer sektörlerde oluşan istihdamın altında olduğu için tarım sektörünün toplam istihdam içinde aldığı pay azaldı. Tarım sektörünün istihdamındaki artış ve buna bağlı olarak ekonomik değerdeki artış sektörün ihracatı ve ithalatı üzerinde etkili olmaktadır. Tarım sektörü ve alt sektörlerinde ait ürünlerin dış ticaretindeki göstergeler Tablo 15'te gösterilecektir (Kılıç, 2019: 302).

Tablo 15: Tarım Sektöründe Dış Ticaret Verileri

İHRACAT (Bin ABD \$)			İTHALAT (Bin ABD \$)	
Yıllar	Tarım ve Ormancılık	Balıkçılık	Tarım ve Ormancılık	Balıkçılık
2008	3.936.711	240.330	6.391.914	41.125
2009	4.347.483	188.990	4.593.839	31.217
2010	4.934.710	156.014	6.456.707	33.322
2011	5.166.596	186.017	8.895.184	48.717
2012	5.188.858	190.340	7.446.641	56.206
2013	5.653.323	258.177	7.718.045	58.015
2014	6.029.749	346.537	8.588.523	69.365
2015	5.756.596	368.235	7.176.330	88.366
2016	5.397.249	413.904	7.041.368	55.956
2017	5.287.137	450.865	8.986.755	57.996

Kaynak: Kılıç, 2019: 302

Tablo 15'e göre, tarım ve ormancılık ürünlerinin 2008 yılından 2014 yılına kadar artış görülürken, 2015 yılından itibaren 2017 yılına kadar sürekli azalmaktadır. Tarım ve ormancılık ürünlerinin ithalatı ise dönem boyunca dalgalı bir şekilde seyretmektedir. Balıkçılık ürünleri ihracatı dönemin başında kısa süreli azalma görülürken, 2011 yılından itibaren dönemin sonuna kadar istikrarlı olarak yükselmektedir. Balıkçılık ürünleri ithalatı 2009 yılında azalma gösterirken, 2010 yılından 2015 yılına kadar istikrarlı olarak yükselirken, dönemin sonunda azalmaktadır (Kılıç, 2019: 303).

Türkiye'de tarımsal destek sisteminin gelişimi, AB'ye üyelik sürecinde tarım müktesebatına uygun bir şekilde paralel olarak ilerlemektedir. Bununla birlikte, Türkiye'nin AB Müktesebatına Uyum Programı (2007-2013) kapsamında Tek Ödeme Sistemine geçişi hedeflenmektedir. Bu nedenle, Türkiye'de havza bazlı alan destek ödemelerine geçiş yapılırken henüz uyum sağlanamamaktadır. Günümüzde, temel destek ve havza desteği uygulamaları tercih edilmektedir. Temel destek uygulaması da daha önce alan bazlı destekleme ödemelerine giren mazot, gübre ve fındık vb. ödemelerin yerine tercih edilmektedir. Türkiye'de birçok ürünün verimliliğinin düşük olması ve tarımsal ürün çıktısının iklime bağımlı olması, dünya gıda fiyatlarının değişkenlikler göstermesi ve tarım sektöründeki çalışanlardaki yoksulluğun diğer sektörlere göre fazla olması kırsal kalkınmadaki amaçlarının yeniden tanımlanması

gerektiği gibi ve buna uygun kırsal kalkınma politikalarının gelişmesi de gerekmektedir (Cengiz, 2014: 368-369).

11. Kalkınma Planında (2019-2023) sürdürülebilir tarım, sağlıklı beslenebilen nüfus, sistemli bir tarımsal üretim sistemi, rekabetçi, teknolojik altyapı eksikliğinin giderildiği, örgütlü ve verimli bir tarımsal yapının oluşturulması bu planda dile getirilmektedir (SBB, 2019b: 87). Plandaki amaçları gerçekleştirmeye yönelik politikalar aşağıda dile getirilmektedir:

Tarıma yönelik:

- Güvenilir verilerin sağlanması, tarımsal bilgi sistemlerinin geliştirilmesi, fiyat dalgalanmalarının izlenmesi ve dalgalanmalar nedeniyle oluşacak aksaklıklara yönelik izleme sistemlerinin faaliyete geçirilmesi
- Tarımsal desteklerde verimlilik analizlerinin yapılması ve destek miktarlarının verimli bir şekilde arttırılması
- Tarımsal arazilerin korunması, arazi etütlerinin yapılması
- Tarım-Sanayi iş birliklerini özendirici projelere başlanması (SBB, 2019b:89-92).

Bitkisel Üretime yönelik:

- Sertifikalı ve yerel tohum üretiminin yaygınlaştırılması
- Bilinçsiz tarıma karşı denetim ve eğitimlerin yaygınlaşması
- Lisanslı depoculuk, soğuk zincir üretimi ve e-ticaretin yaygınlaşması (SBB, 2019b: 89-92).

Kırsal Kalkınmaya Yönelik:

- Önceki kalkınma dönemlerinde dile getirilen KÖYDES, KIRDES ve SODES gibi projelere devam edilmesi
- Verilecek tarım eğitimleriyle katma değerli ürün üretimi
- Kırsal projelerle ilgili üretici kesiminin bilgilendirilmesi
- Kırsal kalkınma hibeleriyle çiftçilerin mali açıdan desteklenmesine yönelik tedbirlerin alınması olarak ayrılmaktadır (Babayiğit Sunay ve Kılıç, 2023: 53).

2.3. AB'NİN KIRSAL KALKINMA UYGULAMALARI

Kırsal kalkınma olgusu, kırsal kaynakların yeniden gözden geçirilmesiyle alakalıdır. Tarım alanları, emek, ekosistem, hayvanlar, bitkiler, tarımsal ürünlerin pazarlanabilirliği ve kent-kır ilişkisi gibi faktörlerin yeniden değerlendirilmesi gerekir. Modernleşme paradigmasıyla beraber, bu kaynakların eskimeye başladığı bilinmektedir. Buna göre, bu kaynakların birleştiğinde yeni ihtiyaçlara ve olgulara nasıl bir çözüm oluşturulacağı hususu sebebiyle yepyeni bir kırsal kalkınma olgusunun ortaya çıkması gerekmektedir. Örneğin, İtalya'da Umbria bölgesindeki küçük Chianina (Sığırırkı) çiftlikleri yakın dönemde yeni pazarlama ağlarıyla çiftlik kasaplarına bağlanana kadar elde ettikleri gelirler düşük olmaktadır. Bu kasaplar kent ile kır ilişkisini sağlayarak yeni pazarlama ağları ortaya çıkarmaktadır. Stratejinin ana fikri, kaynakların bir araya getirilmesidir. Çiftlik içinde yer alan Chianina ırkı, makul yemler, çiftçilerin uzmanlaşması ve bilgisi varken, Çiftlik dışında ise, düzenli müşteriler, ortak kesimhaneler ve tarım sektörünü içinde barındıran daha geniş ağlar yer almaktadır. Modern kırsal kalkınma, kalitesi yüksek tarım ürünleri ve maliyetin azalması gibi avantajlar sağlamaktadır (Van der Ploeg vd., 2017: 211).

İtalya'nın Salerno şehri İtalya'da kırsal kalkınmanın kırsal turizm bazında oldukça önemli bir yere sahip olmaktadır. Salerno kentindeki özel yatırımlar sonucunda çiftlik konaklamalı kırsal turizm tesisleri talepler üzerine kurulmaktadır. Salerno şehrine gelen turistlerin çoğunluğu, hayat kalitesini düşüren kentleşmiş bölgelerde yaşayan insanlar gelmektedir. Buna göre, farklı şeyler yapmak isteyen turistler kırsal turizmi benimsemektedir. Turistlerin kırsal turizmde gördükleri kent yaşamındaki günlük hayatın keşmekeşinden kaçınıp yeni bir deneyim edinme gayretinden oluşmaktadır. Salerno şehrinde kırsal turizm spor, doğa ve şarap turizmi nedeniyle büyümektedir. Salerno şehrindeki kırsal turizm aslında, kırsal kaliteye olan talebi göstermektedir (Albanese, 2016: 250).

Avrupa'daki kırsal alanların dağılımını sermayenin ve insanların artan hareketliliği etkilemektedir. Buna göre, gençlerin bulundukları bölgeden uzak bölgelere giderek gittikleri bölgeyi farklılaşmasına olanak sağlamaktadır. Polonya, Romanya, Bulgaristan, Arnavutluk ve Ukrayna'dan gelen kırsal göçmenler Avrupa'nın ücra bölgelerinde yaşayarak istihdam ve nüfus artışına olumlu anlamda katkıda bulunmaktadır (Bock, 2016: 559).

Hırvatistan’da LEADER Kırsal Ekonominin Kalkındırılması için Faaliyetleri Arasındaki Bağlantılar (Link Between Actions for the Development of the Rural Economy) programı 2013 yılında IPARD I Katılım Öncesi Kırsal Kalkınma Yardım Aracı (Instrument for Pre-Accession Rural Development) (Hırvatistan’da 2014 – 2020 döneminde uygulanan kırsal kalkınma programı) uygulanmaya başladığında faaliyete geçmektedir. Hırvatistan’da kırsal kalkınma bağlamında ilk olarak Gorski Kotar Yerel Eylem Grubu (YEG) 2008 yılında faaliyete geçti. 2012 yılında birtakım YEG’lerle ve kırsal kalkınma ile ilgili diğer kurumların desteği sayesinde Hırvatistan’da LEADER Kırsal Ekonominin Kalkındırılması için Faaliyetleri Arasındaki Bağlantılar (Link Between Actions for the Development of the Rural Economy) ağı kuruldu. Buna göre, Hırvatistan’da ilk YEG’lerin kurulmasında sivil toplum kuruluşlarının kurulmasında büyük etkisi olmaktadır (Lukić & Obad, 2016: 72-73).

Tablo 16: Almeria Alpujarra’da Turizm Gelişimine Yönelik Sorunlar ve Çözümleri

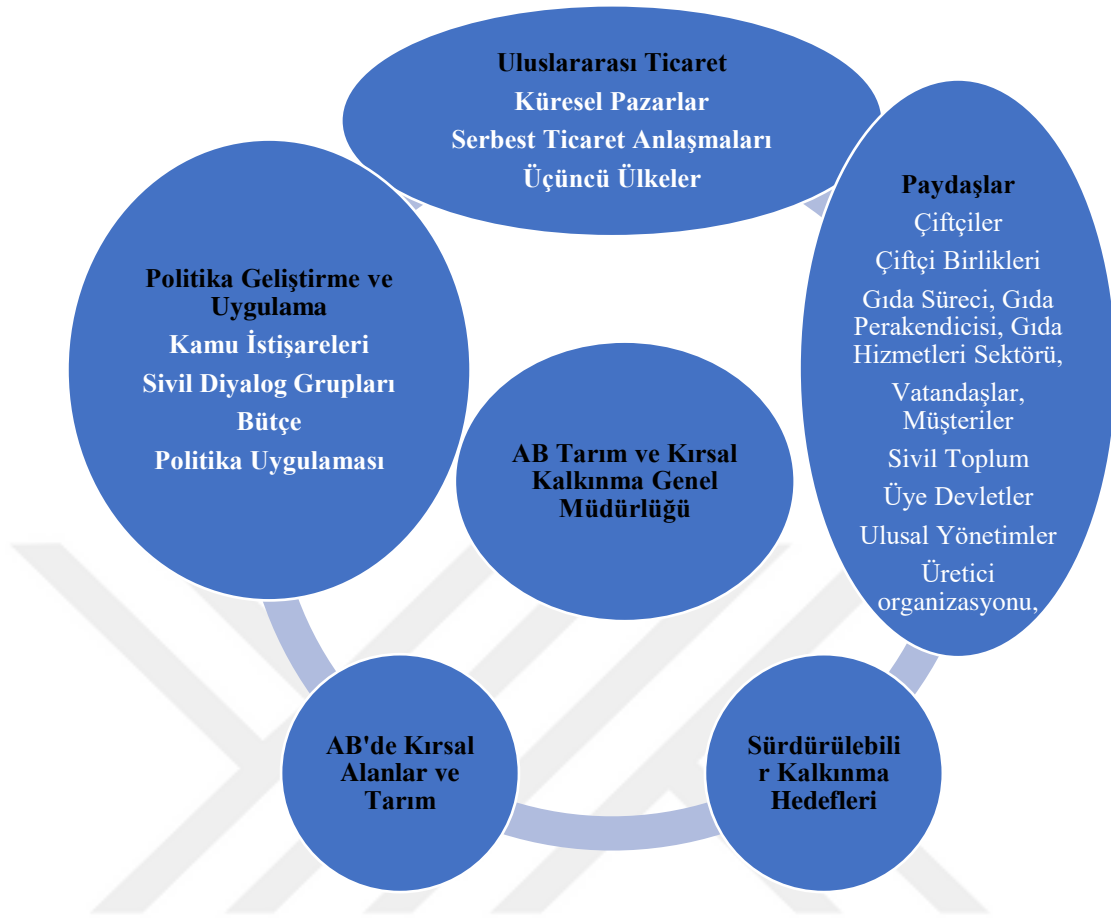
Sorunlar	Çözüm Önerileri
Bölgedeki nüfusun yetersizliği ve kırsal istihdamın yetersiz olması	• Yerel hizmetleri sürdürmek ve geliştirmek • Mesleki eğitim ve yatırımı cazip hale getirmek
Alpujarra bilinen bir turizm destinasyonu değildir.	• Yerel miras hakkında bilgi sahibi olmak ve bilgilendirmek • İç ve dış bölgesel pazarlamayı teşvik etmek
Alpujarra bölgesinin değişen tanımları	• Bir destinasyon noktası oluşturmak için önlemleri kontrol edilmesi • Turizm Planı ile başlatılan sürecin devam ettirilmesi
Altyapı ve Alpujarra’ya erişimin yetersiz olması	• Yolların, erişimin ve tabelaların iyileştirilmesi • Toplu taşımayı teşvik etmek ve kullanımını özendirmek
İşbirliği ve Koordinasyon eksikliği	• İşbirliğinin avantajları konusunda farkındalık oluşturulması • Farklı düzeylerde ortak projelerin teşvik edilmesi

Farkındalık ve Özel Sektör girişimlerinin eksikliği	• Turizm ürünleri yaratma konusunda özendirmek • Fikir geliştirmeye katılımı teşvik edilmesi
---	---

Kaynak: (Voth, 2024: 177).

Almeria Alpujarra'nın kırsal turizm planı, "İzini Bırak" sloganıyla, Alpujarra'da iz bırakan tarihi kalıntıların (antik madenler, teraslı yamaçlar, insan yerleşimleri ve aromatik bitkiler) gelişmesini özendirmektedir. Fakat, bu slogan Sierra Nevada Milli Parkı'nın insanları sorumlu davranmak amacıyla başlattığı farkındalık kampanyasıyla "İz Bırakma" sloganıyla çelişkili bir durum ortaya çıkmaktadır. Buna göre, bu durum farklı girişimler arasındaki iletişim eksikliğinden kaynaklanmaktadır (Voth, 2024: 177-178).

AB kırsal kalkınma politikası, mekansal olarak planlanmaktadır. Ancak, AB'nin kırsal kalkınma hedefleri kırsal alanları açıklayan coğrafi, sektörel ve ekonomik özelliklerin bir bileşimi olarak tanımlanmaktadır. OTP'de ise mekansal etkiyle hareket edilmektedir. Buna göre, mekansal etkili Avrupa Politikaları destek alınan bölgelerde ekonomik büyümeyi hedeflemektedir (Crescenzi & Giua, 2014: 2).

Şekil 6: AB Tarım ve Kırsal Kalkınma Genel Müdürlüğü Bileşenleri

Kaynak: AB Tarım ve Kırsal Kalkınma Raporu, 2023: 4

Şekil 6'dan hareketle, AB'de tarım veya kırsal kalkınma alanındaki yetkiler birlik ve üye devletler arasında kendi aralarında paylaşılmaktadır.

Buna göre, AB Tarım ve Kırsal Kalkınma Genel Müdürlüğü'nün geniş bir faaliyet alanı bulunmaktadır:

- OTP, Avrupa Tarımsal Garanti Fonu (ATGF) ve EAFRD Kırsal Kalkınma için Avrupa Tarım Fonu (European Agricultural Fund for Rural Development) vasıtasıyla finanse edilmektedir.
- AB Tarım ve Kırsal Kalkınma Genel Müdürlüğü (ABTKKGM) ayrıca, IPARD sürecine de katkıda bulunmaktadır.
- ABTKKGM tarımsal araştırmaları programlayarak izlemektedir.

- ABTKKGM tarım veya kırsal kalkınmayla ilgili mevzuatları hazırlayıp onaylandıktan sonra uygulanmasını gözlemlemektedir. Ayrıca, tarımsal kanunların ihlalleriyle de ilgilenmektedir.
- ABTKKGM, denetim faaliyetleri kapsamında tarım ve kırsal kalkınma alanında AB tarafından finanse edilen harcamaların AB kurallarına uygun olarak gerçekleştirildiğine dair güvence sağlamaktadır.
- ABTKKGM uluslararası ticaret anlaşmalarının müzakere edilmesine ve uygulanmasına katkıda bulunur ve çiftçiler ile gıda üreticilerinin çıkarına olacak şekilde iki yönlü ticareti geliştirmek için tarım alanında üçüncü ülkelerle ilişkileri yönetmektedir (AB Tarım ve Kırsal Kalkınma Raporu, 2023: 4-5).

1958 yılının Temmuz ayında İtalya'nın Stresa kentinde tarım sektörü için bir konferans yapıldı, konferansa AB'ye üye ülkelerin tarım bakanları katıldı. Tarım bakanlarının katıldığı konferansın konusu, AB'de bir ortak tarım politikasının oluşturulması hedeflenmektedir. Konferansta, modern tarım işletmeleri ile daha verimli işletmelerin yaratılabileceği hususunda hemfikir oldular. Konferansta tarım sektörünün geleceği açısından önemli ilkeler belirlendi. Bu ilkeler şöyledir:

- Tarım sektörü ekonomi açısından önemlidir, tarım sektörü sanayi sektörü ile paralel olarak hareket etmektedir.
- Dış ticaret hacmi geliştirilmeli, dış ticarete haksız rekabet önlenmelidir.
- Tarımsal sektöründe değişiklikler yapılarak, tarımda kullanılan emek ve sermaye arasında denge sağlanmalıdır.
- Üye ülkelerde tarım ürünlerindeki olası arz ve talep artışları ortak bir tarım politikasının hazırlanmasında dikkate alınmalıdır.
- Tarımsal istihdamda yükselme hedeflenmektedir.

Stresa Konferansı, 1962'de başlayan ve 50.yaşını 2012 yılında kutlayan AB'nin OTP' nin temellerinin atıldığı bir konferans olarak kabul edilmektedir. İkinci Dünya Savaşında ve sonrasında tarım sektöründe meydana gelen sorunlar ve ABD'nin yarattığı rekabet ortamı, ortak tarım politikası konusunda beraber hareket etmeyi gerektiren siyasi etkenler olarak kabul edilebilir (Gürlük ve Turan, 2013: 53-54).

OTP'yi doğuran sosyo – ekonomik etkenleri ise aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

- Tarım sektörü, insanlar için mutlak tüketim maddelerini üreten bir sektör özelliği taşımaktadır.
- Tarımsal üretim doğal koşullara bağımlıdır. Bu durum, çiftçilerin gelir düzeyinde zaman zaman dalgalanmalara neden olmaktadır.
- Tarım sektöründe üretim alanları dağınık oldukları için, bu işletmelerin bir araya gelmeleri oldukça zordur. Sanayi işletmeleri ise birleşmeye daha açık olmaktadır.
- Tarım sektöründe arz kısa talebe uymadığından, üretim fazlalığı yada kıtlığı durumları sık yaşanmaktadır.
- Tarım sektöründe bölgelerarası verim ve kalite farklılıkları görülebilir. Buna göre, tarım sektörü bölgelerarası gelir dağılımında eşitsizliklere neden olmaktadır.

AB'ye üye olmaya çalışan bazı Balkan ülkelerinin (Bosna Hersek, Makedonya ve Sırbistan) OTP' ye uyum sağlama konusunda bazı olumlu yöndeki gelişmelere rağmen hala yetersiz oldukları da bir gerçektir. Son zamanlarda bu ülkelerin tarım ile kırsal kalkınma hedefleri veya planları AB'nin ilgili alanlardaki planlarıyla uyumludur. Bu üç ülkenin tarım politikası, OTP'nin ilk aşaması olan ithalat bağımlılığının azaltılması ve ihracatın artması için gerekli desteklerin sağlanması aşamasında bulunmaktadır. Bosna Hersek, Makedonya ve Sırbistan OTP'nin ikinci aşaması olan gıda güvenliği standartları, çevre sorunları ve kırsal alanların sosyal sorunları (kırsal alandaki yoksulluk oranları, kırsal nüfusun azalması vb.) bakımından bu üç ülke geri planda kalmaktadır (Kotevska, Nikolic & Bogdanov, 2015: 16).

Tablo 17: AB Üye Devletlerinde LEADER+ Topluluk Girişimleri

Ülke	Yerel Eylem Grubu Sayısı	Yerel Eylem Grubu tarafından kapsanan Ulusal Nüfus Yüzdesi (%)	Program Düzeyi	Finansman Kaynakları (%)	Yönetim Otoritesi
Avusturya	56	26.8	Ulusal	AB=47 Diğer Kamu Fonları= 17 Özel Sektör= 36	Federal Tarım, Ormancılık, Çevre ve Su Yönetimi
Danimarka	12	11	Ulusal	AB=28 Diğer Kamu Fonları= 28 Özel Sektör=45	Gıda, Balıkçılık ve Tarım İşleri Müdürlüğü/ Gıda Tarım ve Balıkçılık Bakanlığı
Finlandiya	25	31	Ulusal	AB= 34 Diğer Kamu Fonları= 34 Özel Sektör=33	Tarım ve Ormancılık Bakanlığı
Almanya	148	13	Bölgesel	AB=51 Diğer Kamu Fonları= 32 Özel Sektör= 17	Tarım ve Ormancılık Bakanlığı
İrlanda	22	37	Ulusal	AB= 44 Diğer Kamu Fonları= 23 Özel Sektör = 33	Toplum Departmanı, Kırsal ve Yerel Nüfus İşleri
İtalya	132	18	Bölgesel	AB= 59 Diğer Kamu Fonları= 41 Özel Sektör= 0	Bölgesel Yönetimler ve Özerk İller 21 Bölgesel LEADER+ programı için, Tarım ve Orman Bakanlığı Ağ Programı
Lüksemburg	4	22	Ulusal	AB= 23 Diğer Kamu Fonları= 68 Özel Sektör= 9	Tarım Bakanlığı, Bağcılık ve Kırsal Kalkınma

Kaynak: (Kull, 2014: 58-59).

Tablo 17'ye göre, AB'ye üye devletlerde ülke başına düşen YEG sayısında farklılıklar göstermesinin nedeni, faaliyet alanlarındaki nüfus ve bölge farklılıklarıdır. Programlama düzeyindeki farklılıklara göre, ulusal programlama düzeyi için 5 ülke bulunurken, bölgesel programlama düzeyi için 2 ülke bulunmaktadır. LEADER + programı AB'nin kırsal kalkınma konusuna yönelen program veya fonlardan biridir (Kull, 2014: 56).

AB 2007-2013 döneminde Kırsal Kalkınma Politikası üç olguya dayanmaktadır: ilk olarak tarım ve ormancılık sektörlerinin dış aleme karşı rekabetinin artması, ikinci olarak, çevre ve kırsal alanların iyileştirilmesi, üçüncü olarak, kırsal yaşam kalitesi ve kırsal ekonominin çeşitlendirilmesidir. OTP' den sonra 2014 – 2020 döneminde bu üç olgu yerini altı hedefe bırakmaktadır:

- Tarım, ormancılık ve kırsal alanda teknolojik bilgi transferi ve inovasyonun geliştirilmesi
- Tarımın uygulanabilirliğini ve rekabet gücünü arttırmak
- Gıda zinciri organizasyonlarını teşvik etmek
- Tarım sektörü ve ormancılık ekosistemlerinin restore edilmesi, korunması ve iyileştirilmesi
- Kaynak verimliliğinin sağlanması ve düşük karbon salınımının olduğu ekonomiye geçişin desteklenmesi
- Kırsal alanlarda nüfusun artması, yoksulluğun azalması ve ekonomik kalkınmanın teşvik edilmesi (Rega, 2014: 6).

2.4. AB'NİN ADAY ÜLKELERE MALİ DESTEKLERİ

AB'nin aday ülkelerine SAPARD Tarım ve Kırsal Kalkınma için Özel Katılım Programı (Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development), EAFRD ve Türkiye'de IPARD, IPARD 1, IPARD 2 ve IPARD 3 destek programlarına değinilmektedir.

2.4.1. SAPARD (Tarım ve Kırsal Kalkınma İçin Özel Katılım Programı)

SAPARD programı, AB'nin tarım ve kırsal kalkınma alanındaki katılım öncesi programına denir. 1999 yılında bu program, Doğu Avrupa ülkelerinin katılım öncesindeki süreç boyunca, tarım ve kırsal kalkınmanın sürdürülebilirliğinin desteklenmesi maksadıyla faaliyete geçmektedir. Bu programdan 2000 – 2006 döneminde yararlanan ülkeler: Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Macaristan, Letonya, Litvanya, Polonya, Romanya, Slovakya, Slovenya ve son olarak Hırvatistan olarak ayrılmaktadır. SAPARD programının amacı, Ortak Tarım Politikasıyla bağlantılı AB müktesebatını uygulayan başvuru sahibi ülkeleri desteklerken, ayrıca kırsal alanlardaki kırsal kalkınma sorunlarını çözmeye destek olmaktadır (Mbrica, 2013: 28).

AB'nin LEADER programı, hem bölgesel kalkınma hem de kırsal kalkınma anlamında çok olumlu sonuçlara yol açmaktadır. SAPARD programında yer alan Macaristan'da 2004 yılından itibaren uygulanan LEADER programında büyük bir başarı elde edilememektedir. Çünkü, LEADER programının Avrupa Metodolojisini göz ardı etmesi ve geciken sübvansiyonlar nedeniyle Macaristan'a katkısı sınırlı ölçüde yer almaktadır (Ruszkai & Kovacs, 2013: 96-97).

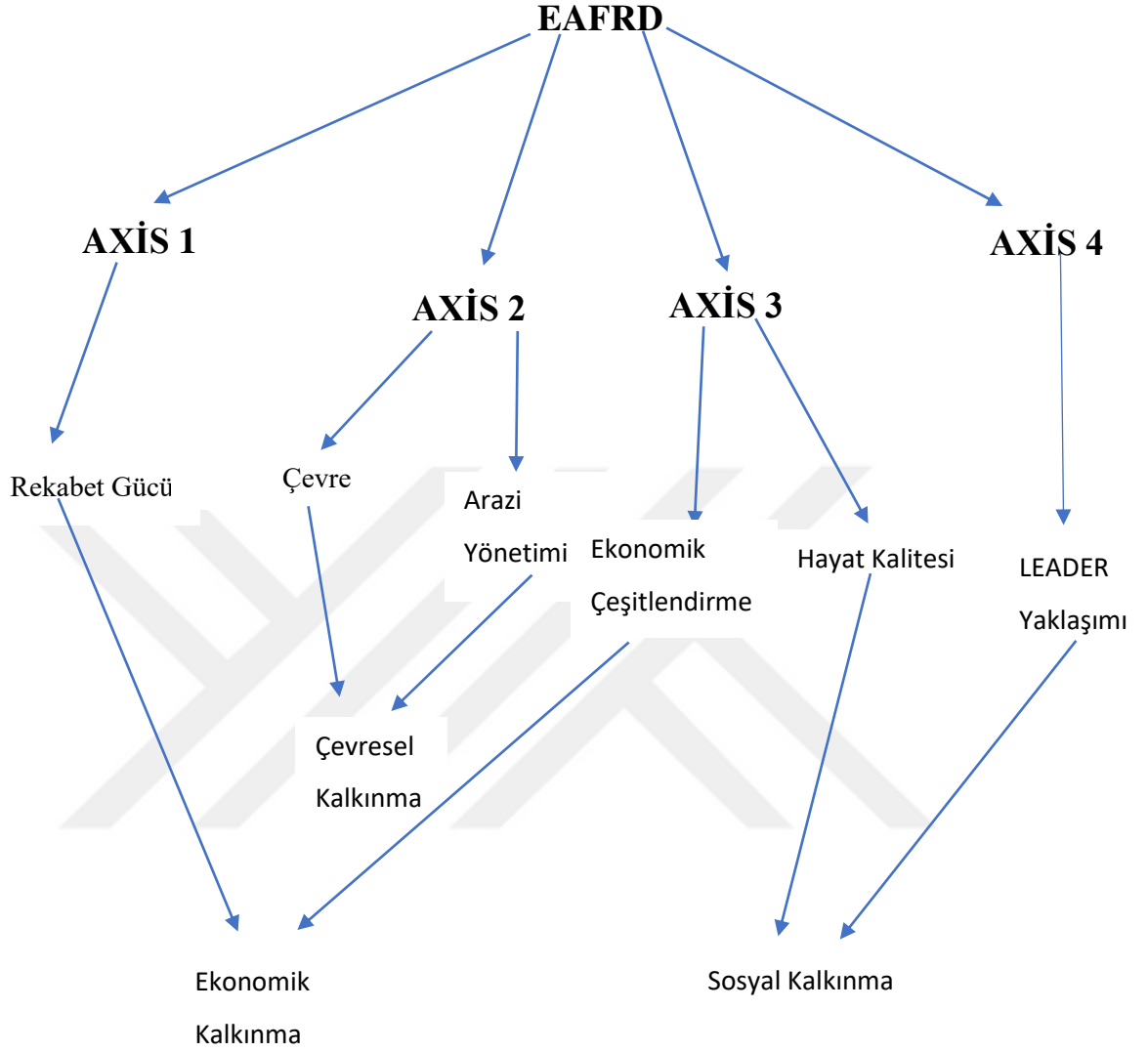
SAPARD, 6 yıllık dönemde (2000-2006) yıllık 560 milyonluk Euro'luk bir bütçe ile aday ülkelerde tarım ve kırsal kalkınmanın sürdürülebilirliğini hedeflemektedir. Temel amacı, bu ülkelerdeki ekonomilerin istikrarlı olabilmesi için, AB üyesi gelişmiş ülkelerdeki tarım standartlarına ulaşılması amaçlanmaktadır. 2006 yılından sonra adaylık statüsü taşıyan ülkeler için SAPARD' ın yerine bugün Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı'nın (IPA) ve IPARD tarafından sürdürülmektedir (Tankosic & Stojavljevic, 2014: 201).

2.4.2. EAFRD (Kırsal Kalkınma İçin Avrupa Tarım Fonu)

2005 yılında, 2007- 2013 dönemi için kırsal kalkınma politikalarının temelleri oluşmaktadır. Bu temeller üçe ayrılmaktadır: ekonomik, çevresel ve sosyal. Buna göre, EAFRD kırsal kalkınma ile tarım arasındaki piyasa – fiyat mekanizmasında istikrarın sağlanması ve sürdürülebilir kırsal kalkınma için çaba göstermektedir (Masot & Alonso, 2017: 2).

2014 - 2020 döneminde kırsal kalkınmanın gelişimi açısından OTP, kırsal alanların ekonomik, çevresel ve sosyal zorluklara karşı dirençli hale getirilmesi amaçlanmaktadır. Avrupa 2020 stratejisiyle kırsal kalkınma hedeflerine ulaşabilmek için ortaya çıkarılan 1305/2013 sayılı Tüzükle kırsal kalkınma hedeflerine katkıda bulunabilmek için belirli faktörler ve faaliyetlerin tanımlarının yanı sıra, AB'ye üye devletlerinin genç çiftçileri ve küçük çiftlikleri desteklemek, kırsal alanlarda kadınlar için istihdam olanağı yaratmak ve iklim değişikliği etkilerini ele almak için tarım sektörüne destekler vermektedir. EAFRD altı öncelikli hedefe yönelik finansman imkanı sağlamaktadır:

- Kırsal kalkınma için bilgi transferi ve inovasyonu teşvik etmek
- Tarım ve hayvancılığın her alanında uygulanabilirliğini ve rekabet gücünü arttırmak ve ormanların sürdürülebilirliğinin sağlanması
- Gıda zincirlerinin organizasyonlarının teşvik edilmesi
- Tarım ekosisteminin iyileştirilmesi ve korunması
- Düşük karbon ekonomisine geçişin teşvik edilmesi
- Kırsal alanlarda yoksulluğun azaltılması ve ekonomik kalkınmanın sağlanması olarak altı hedefe ayrılmaktadır (Drăgoi & Grubor, 2021: 292-293).

Şekil 7: Sürdürülebilir Kırsal Kalkınma Boyutlarının EAFRD'ye Yansıması

Kaynak: Alonso & Masot, 2017: 7

Şekil 7'ye göre, kırsal kalkınma' nın sürdürülebilirliği, çevresel kalkınma, ekonomik kalkınma ve sosyal kalkınma olarak ele alınmaktadır. Ayrıca, AXİS 4'te yer alan LEADER Yaklaşımı, kırsal alanda yaşayanların küresel rekabet, ekonomik krizler ve sosyal dışlanma gibi çeşitli zorluklara karşı direnme kapasitelerini geliştirmenin bir aracı olarak içsel kalkınmayı teşvik eden bir yaklaşım olmaktadır (Alonso & Masot, 2017: 7).

EAFRD, kırsal kalkınma politikası verimliliğini yükseltmek amacıyla, sadece kırsal kalkınmanın finansmanı ile ilgilenmek üzere kurulmaktadır (Malgorzata, 2019: 144).

Tablo 18: EAFRD Tahsisi ve Kullanımı (Milyar Euro)

EAFRD Bütçesi (2014- 2020)	Ödeme Talepleri	Onaylanmış Tutarlar	EAFRD Harcamaları	EAFRD Kullanım Oranı
8.13	5.54	5.37	4.57	%56

Kaynak: RMARD (Romanya Tarım ve Kırsal Kalkınma Bakanlığı) Romania Ministry of Agriculture and Rural Development, 2019

Tablo 18'e göre, EAFRD mali yardımları, hem kırsal girişimciliği olumlu yönde etkilerken hem de girişimcileri kırsal kalkınma için girişim yapma hususunda heveslendirmektedir. EAFRD harcamalarıyla tarım sektöründe yeni istihdam artışlarına neden olmaktadır. Ayrıca, tarımsal üretim, kırsal turizm, veterinerlik ve sağlık hizmetleri vb. yatırımların teşvik edilmesi, 2014 – 2020 döneminde kırsal alanların özendirilmesi ulaşılması gereken amaçlardan biri olmaktadır (Puie, 2020: 397).

2.4.3. IPARD (Katılım Öncesi Yardım Aracı - Kırsal Kalkınma)

IPARD, AB'nin OTP hususuna uyum sağlanması ve uygulanması için üyeliğe aday olan ülkelere yönelik bir programına denir. Bu program, kırsal alanlardaki ekonomik faaliyetleri yükseltmeyle beraber, uygulanabilir tarım sektörünün oluşmasını desteklemektedir (Zekic, Matkovski & Kleut, 2016: 169). IPARD fonlarını kırsal kalkınma için kurumsal yapıların kurulmasını, kırsal kalkınma için oluşan fonların kullanılmasını ve potansiyel fon kullanıcılarının uyması gereken katı kuralların getirilmesini hedeflemektedir (Duric & Puskaric, 2018: 319).

AB'ye katılım öncesi ülkeler IPARD programı kapsamında birbirinden farklı şekilde ilerlediler. Yararlanıcı ülkelerdeki uygulanmakta olan programlar ülkeye özgü ekonomik özellikleri, SWOT analizine ve desteklerin dağıtımı için gereken stratejik çerçeveye göre belirlenmektedir. Tedbirlerin uygulanışı AB kurallarına uyulması bakımından uzun bir süreç gerektirmektedir. IPARD'ın temel katkısı, AB'ye katılım öncesi ülkelerin AB'nin şartlarını yerine getirirken ön koşul olarak ülkedeki kurumsal altyapı, yetkinlik ve idari kapasitenin geliştirilmesi gerekmektedir (Stojcheska vd., 2021: 25).

IPARD ile AB arasında yönetim otoritesi bulunmaktadır. Bu otorite, AB tarafından onaylanan fonların aday ülkelerin ulusal hesabına ve IPARD' a para transferini sağlamakla yükümlü olmaktadır. Aday ülkeler ulusal fonu, gerçekleşen ödemelerle ilgili raporların Avrupa Komisyonuna anında sunulmasından hükümlü olmaktadır. Yönetim otoritesi şu görevlerden mesul olmaktadır:

- IPARD programının geliştirilmesi,
- Programın uygulanmasının denetlenmesi,
- Programın değerlendirilmesi,
- Raporlama olarak ayrılmaktadır (Duric & Puskaric, 2018: 322-323).

2007 -2012 döneminde Hırvatistan, Makedonya ve Türkiye sırasıyla 130, 65 ve 650 milyon Euro destekten faydalandılar. Buna göre, kırsal kalkınmaya yönelik toplam desteğin büyük çoğunluğuna denk gelmektedir. Desteklerin büyük kısmı, ekilebilir arazilere yönelik yapılan yatırımlar (%39), tarımsal ürünleri işleme ve pazarlanmasına yönelik yatırımlar (%26) ile kalkınma ve çiftlik çeşitlendirilmesi (%20) olarak kullanılmaktadır. Diğer önlemler daha az destek (%5) yapılmaktadır. Her üç ülkede desteklerin en büyük miktarını Axis – 1'e verimliliğin artırılması ve AB standartlarına ulaşılması, yaklaşık % 70 olarak yönlendirilmektedir; Axis – 2 çevre ve LEADER yaklaşımı için, ülkeye bağlı desteklerin % 2-5 kullanılırken, Axis – 3 kırsal ekonominin geliştirilmesi için desteklerin % 23'ünden faydalanılmaktadır. Fonların geri kalanı teknik destek talepleri adına (%2) faydalanılmaktadır. Hırvatistan desteklerin en büyük kısmını Axis – 3'e, Makedonya Axis – 1'e ve Türkiye Axis – 1'e harcamaktadır (Zekic, Matkovski & Kleut, 2016: 171-172).

AB'nin OTP ile ilgili mevzuatın hazırlanmasına ve aday ülkelerdeki tarım sektörünün sürdürülebilir bir şekilde sorunlarına çözüm bulmak ve kırsal alanların kalkınması IPARD programının nihai amacı olarak kabul edilmektedir. IPARD uygulayacağı tedbirlerde öncelikle, kırsal alanlarda pazar verimliliği, sağlık sektöründe kalitenin artması ve istihdam olanaklarının geliştirilmesine verilmektedir. IPARD IPA' dan farklı olarak, sağlanan fonların mali kontrolünü ilgili aday ülkeye bırakmaktadır (Büyükşalvarcı ve Güçlü, 2016: 3).

Tablo 19: IPA 1 Döneminde (2007-2013) AB Mali Yardımının Aday Ülkelere Mali Desteği

	Nüfus (2006)	Euro/Kişi	Toplam (Milyon Euro)	Oran (%)
Hırvatistan	4.443.000	224.6	998	10.0
Makedonya	2.039.000	301.6	615	6.2
Türkiye	72.520.000	66.1	4.795	48.2
Arnavutluk	3.149.000	188.9	595	6.0
Bosna Hersek	3.843.000	170.7	656	6.6
Karadağ	624.000	378.2	236	2.4
Sırbistan	7.425.000	186.7	1.386	13.9
Kosova	2.070.000	306.8	635	6.4
İzlanda			30	0.3
Toplam	96.113.000	103.5	9.944	100.0

Kaynak: Olgun ve Sevilmiş, 2017: 27

Tablo 19'a göre, IPA 1 dönemi için AB'ye katılmak isteyen ülkelere sağladığı fon 9.94 Milyar Euro olarak belirlenmektedir. Türkiye, IPA 1 programından yararlanan ülkeler içinde toplam fonun yaklaşık yarısını oluşturan kısmını kullanmaktadır (Olgun ve Sevilmiş, 2017: 27).

2.4.3.1. IPARD 1

IPARD 1 programına göre, 3 öncelik bulunmaktadır: Bunlar (1) kırsal sektörün istikrarlı kırsal kalkınması; (2) Türkiye'nin OTP'nin uygulanmaya hazırlanması ve gıda güvenliği, veterinerlik ve bitki sağlığı politikası alanındaki müktesebata uyum sağlanması; (3) Türkiye'nin tarım-çevre tedbirlerinin ve LEADER yaklaşımının uygulanmasını sağlamak olarak belirlenmektedir (Kaya ve Örs, 2019: 93).

Tablo 20: IPARD 1 ve IPARD 2 Desteklerine göre AB Katkısının Gösterge Niteliğindeki Tahsisi

Destek Türleri	AB Katkısı (Million Euro)		Artış Oranı (%)
	IPARD 1	IPARD 2	
Tarımsal İşletmelerin Fiziki Varlıklarına Yapılan Yatırımlar	424.25	336.42	-20.70
Üretici Gruplarının Kurulması için Verilen Destekler	0.00	0.00	-
Tarım ve Balıkçılık Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması ile ilgili Fiziki Varlıklara Yönelik Yatırımlar	184.05	176.22	-4.25
Tarım – Çevre – İklim ve Organik Tarım	2.10	16.02	662.86
Yerel Kalkınma Stratejilerinin Uygulanması – LEADER Yaklaşımı	0.00	24.03	-
Kırsal Kamu Altyapısına Yatırımlar	0.00	80.10	-
Çiftlik Çeşitlendirme ve İş Geliştirme	171.41	152.19	-11.21
Eğitimin İyileştirilmesi	0.00	0.00	-
Teknik Destek	7.83	16.02	104.56
Danışmanlık Hizmetleri	0.00	0.00	-
Ormanların Kurulması ve Korunması	0.00	0.00	-
Toplam	789.63	801.00	1.44

Kaynak: Kaya ve Örs, 2019: 94

Tablo 20’ye göre, AB katkısının tedbirlere göre gösterge niteliğindeki dağılımı incelendiğinde; her iki programda da en yüksek destekler sırasıyla fiziki varlıklara yatırım, tarımsal işletmelerin tarım ve balıkçılık ürünlerinin işlenmesi ve pazarlanması ile ilgili fiziki varlıklara yatırım, çiftlik çeşitlendirme ve iş geliştirme tedbirlerine tahsis edilmektedir (Kaya ve Örs, 2019: 94).

2.4.3.2. IPARD 2

IPARD, Türkiye’deki işletmelerin AB üye ülkelerindeki işletmelerle rekabet edecek seviyede üretim yapabilmesi için finansman sağlamaktadır. Bu amaçla, Türkiye’de IPARD 1 programı 2007 – 2013 yılları arasında faaliyette bulunmuş, IPARD 2 programı ise 2014 – 2020 yılları arasında uygulanmak üzere hazırlanmaktadır. IPARD programı, Tarım ve Orman Bakanlığı ile Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) tarafından 42 ile uygulanmaktadır (Örs ve Oğuz, 2019: 193).

Tablo 21: IPARD 2 için AB ve Ulusal Katkı Miktarları (Bin Euro)

Tedbirler	Toplam Kamu Katkısı	AB Katkısı Miktarı	AB Katkısı Oranı (%)	Ulusal Katkı Miktarı	Ulusal Katkı Oranı(%)
Tarımsal İşletmelere Yatırım	448,560	336,420	75,0	112,140	25,0
Tarım ve Balıkçılık Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması	234,960	176,220	75,0	58,740	25,0
Tarım Çevre – İklim- Organik Tarım	18,847	16,020	85,0	2,827	15,0
LEADER	26,700	24,030	90,0	2,670	10,0
Kırsal Altyapı Hizmetleri	94,235	80,100	85,0	14,135	15,0
Çiftlik Faaliyetlerinin Çeşitlendirilmesi ve İş Geliştirme	202,920	152,190	75,0	50,730	25,0
Teknik Destek	18,847	16,020	85,0	2,827	15,0
TOPLAM	1,045,069	801,000	76,6	24,069	23,4

Kaynak: Olgun ve Sevilmiş, 2017: 32

Tablo 21'e göre, IPARD 2 (2014-2020) döneminde projelerin: 801 milyon Euro AB katkısı ve 244 milyon ulusal katkı ile birlikte toplam 1 Milyar 45 milyon Euro tutarında destekleneceği öngörülmektedir. (Olgun ve Sevilmiş, 2017: 32).

IPARD Ajansı Türkiye'deki görevlerini Türkiye Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) ile uygulamaktadır. TKDK, IPARD'ın tanıtılması, desteklenecek projelerin ilan çağrılarının oluşmasıyla şartları oluşturularak kamuya duyurulması, projelerin başlangıç aşamasından faaliyete geçmesine kadarki süreçte projelerin sözleşme dönemindeki ödeme durumları ve idari açıdan uygun olup olmamasından sorumludur (Çimen, 2017).

Tablo 22: IPARD 2 Programı Kapsamında Desteklenecek Sektörler ve Destek Bütçesi (2014-2020)

TEDBİR ADI	SEKTÖR KODU	SEKTÖR ADI	DESTEK ORANI	TOPLAM DESTEK BÜTÇESİ (EURO)
Tarım İşletmelerinin Fiziki Varlıklarına Yönelik Yatırımlar (101)	101-1	Süt Üretimi Yapan Tarım İşletmeleri	%40-70	164,706,348
	101-2	Kırmızı Et Üretimi Yapan Tarım İşletmeleri		
	101-3	Kanatlı Eti Üretimi Yapan Tarım İşletmeleri		
	101-4	Yumurta Üreten Tarım İşletmeleri		
Çiftlik Faaliyetlerinin Çeşitlendirilmesi ve İş Geliştirme (302)	302-1	Bitkisel Üretim Çeşitlendirilmesi ve Bitkisel Ürünlerin İşlenmesi ve Paketlenmesi	%55-65	87,239,811
	302-2	Arıcılık ve Arı Ürünlerinin Üretimi, İşlenmesi, ve Paketlenmesi		
	302-3	Zanaatkarlık ve Katma Değerli Ürün İşletmeleri		
	302-4	Kırsal Turizm ve Rekreasyon Faaliyetleri		
	302-5	Su Ürünleri Yetiştiriciliği		
	302-6	Makine Parkları		
	302-7	Yenilenebilir Enerji Yatırımları		

Kaynak: Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu TKDK (2018)

<https://www.tkd.gov.tr>.

Tablo 22’de, TKDK IPARD 2 kapsamında özellikle et ve süt besiciliği için hibe miktarını yükselterek % 70 seviyesine yaklaşmaktadır. Ayrıca, bölgesel ürün üretimi ve el sanatları vb. alanlar için hibe miktarı % 65 oranında olmaktadır. Dahası, meyve, sebze ve su ürünleri yetiştirilmesi ve pazarlanması adına için hibe oranları % 60’a yükselmektedir. IPARD 2’nin özellikle yenilenebilir enerji yatırımları ve mantar yetiştiriciliği de destekleme kapsamında yer almaktadır (Çütçü ve Telli, 2019: 105).

2.4.3.3. IPARD 3

Türkiye’de 2021 – 2027 döneminde ilişkin hazırlanan IPARD 3 programının hazırlık sürecine 2020 yılından itibaren hazırlanılmaya başlandı. IPARD 1 (2007-2013) ve IPARD 2 (2014-2020) tecrübelerinden hareket ederek hazırlanan analizlerin, yeni IPARD programında yer alması gereken sektörleri, hangi illeri kapsamaması gerektiğini, yatırım konularını ve hibe miktarlarını belirlemede faydası olmaktadır. Türkiye’deki kırsal alanların AB standartlarını yakalayabilmesi için önceki IPARD programlarından farklı olarak, IPARD 3 programı bütün illerde faaliyet göstermektedir. Ayrıca, önceki IPARD programlarından farklı olarak, IPARD 3 programında özellikle kırsal alanların altyapısına ve yenilenebilir enerji yatırımlarına ağırlık verilmektedir (Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi, 2021: 60).

2.5. TÜRKİYE İLE AVRUPA BİRLİĞİ ÜLKELERİNİN TARIMSAL OLANAKLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

AB ile Türkiye ile ilgili Tablo 23’ de yer alan tarımsal nüfus yoğunluğuna bakıldığında birlik içinde yer alan ülkelerden Slovenya, Slovakya ve Romanya’nın tarımsal nüfus yoğunluğu diğer AB ülkelerine göre daha fazla olduğu görülmektedir. Ayrıca, AB’de tarım sektörüyle çalışanlar nüfusun %25’ini oluşturduğu görülmektedir (Tunçer ve Günay, 2017: 19).

Tablo 23: 2015 Yılında AB’de ve Türkiye’de Toplam Nüfus ve Kırsal Nüfus Karşılaştırılması

	Toplam Nüfus	Tarımsal Nüfus	%
Slovenya	2.062.874	1.037.399	50.2
Slovakya	5.421.349	2.505.680	46.2
Romanya	19.861.408	9.080.807	45.7
Kıbrıs	847.008	380.488	44.9
Hırvatistan	4.225.316	1.752.320	41.4
Polonya	38.005.614	14.982.397	39.4
Portekiz	10.374.822	3.856.601	37.1
İrlanda	4.625.885	1.708.920	36.9
Avusturya	8.584.926	2.908.640	33.8
Litvanya	2.921.262	980.679	33.5
Estonya	1.313.271	425.332	32.3
İtalya	60.795.612	19.124.072	31.4
Macaristan	9.849.000	2.882.468	29.2
Bulgaristan	7.202.198	1.905.241	26.4
AB-28	508.191.116	129.274.651	25.4
Çek Cum.	10.538.275	2.835.856	24.9
Almanya	81.174.000	20.146.340	24.8
Yunanistan	10.812.467	2.445.987	22.6
Letonya	1.986.096	648.436	22.2
Fransa	66.352.469	13.712.117	20.6
Birleşik Krallık	64.767.115	11.389.307	17.5
Finlandiya	5.471.753	869.477	15.8
İsveç	9.747.355	1.388.988	14.2
Danimarka	5.659.715	704.833	12.4
Hollanda	16.900.726	1.700.587	10.0
Lüksemburg	562.958	56.319	10.0
İspanya	46.439.864	3.442.400	7.4
Malta	429.344	20.186	4.7
Belçika	11.258.434	244.934	2.2
Türkiye	72.523.134	6.217.919	7.9

Kaynak: EUROSTAT (2015a), <https://goo.gl/Qs8eBE> , ve TÜİK (2016), http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=1587

Tablo 23’ün sonuçlarına göre, Türkiye’nin kurulduğu dönemden bu yana toplam nüfus artış gösterse de tarımsal nüfusta bir gerileme olmaktadır. Buna göre, tarım sektöründe modernleşmeye bağlı olarak insan gücüne gereksinimin azalması nedeniyle ve tarımsal işgücünün tarım sektöründen sanayi sektörüne geçiş yapılmaktadır. 14 ilde büyükşehirlerin kurulması sonucunda şehir nüfusu giderek arttırdığı görülmektedir (Tunçer ve Günay, 2017: 19).

Tablo 24: Tarım Sektöründe Çalışan Başına Tarıma Sağlanan Katma Değer

Ülkeler/Yıllar	2018	2019	2020	2021	Ortalama
Polonya	6161.1	6408.7	6984.2	6696.5	6562.62
Macaristan	23781.4	23723.4	21806.4	22764.9	23019.02
Slovakya	38210.9	25495.8	29314.4	27405.1	30106.55
Slovenya	18716.9	22303.2	24447.6	23375.4	22210.77
Estonya	20213.2	27676.9	28520.7	28908.8	26329.90
Türkiye	11281.4	12183.7	14041.0	13112.4	12654.62

Kaynak: FAO, URL2. <https://www.fao.org/faostat/en/#data/OEA>

Tablo 24'ün sonuçlarına göre, tarım sektöründe çalışan başına katma değerde ortalama olarak en fazla Slovakya olurken, ardından Estonya ve Macaristan gelmektedir. Ayrıca, Türkiye Polonya'nın önünde yer almaktadır (Telli, 2023: 835).

Tablo 25: AB ile Türkiye Toplam Tarım Alanları Kapsamında Organik Tarım Alanları

Yıllar/AB Ülkeleri	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Belçika	5.80	6.28	6.56	6.85	7.25	7.48	7.60
Bulgaristan	3.20	2.72	2.56	2.34	2.30	1.71	2.20
Çekya	14.00	14.09	14.76	15.19	15.33	15.55	15.96
Danimarka	7.81	8.60	9.75	11.09	11.45	11.58	11.43
Almanya	6.34	6.82	6.82	7.75	9.59	9.65	9.83
Estonya	18.02	20.01	20.98	22.33	22.97	22.97	23.47
İrlanda	1.72	1.66	1.65	1.63	1.66	2.00	2.20
Yunanistan	6.51	7.96	9.32	10.26	10.15		17.22
İspanya	8.48	8.73	9.28	9.66	9.98	10.79	10.83
Fransa	5.28	5.99	7.01	7.72	8.77	9.67	10.06
Hırvatistan	6.05	6.46	6.94	7.19	7.21	8.26	8.94
İtalya	13.99	14.67	15.17	15.16	15.96	16.83	18.14
Kıbrıs	4.94	4.61	4.55	4.98	4.63	6.43	6.30
Letonya	13.42	13.92	14.47	14.79	14.79	15.34	15.88
Litvanya	7.50	7.98	8.13	8.14	8.00	8.91	9.32
Lüksemburg	3.47	4.15	4.39	4.42	4.63	5.19	6.23
Macaristan	3.48	3.73	3.92	5.71	6.03	5.81	6.31
Malta	0.21	0.35	0.41	0.47	0.62	0.61	0.62
Hollanda	3.03	3.31	3.50	3.75	3.95	4.22	4.44
Avusturya	21.25	23.37	24.08	25.33	25.69		
Polonya	3.72	3.41	3.33	3.49	3.45	3.78	3.91
Portekiz	6.74	6.84	5.68	7.39	8.05	19.31	19.31
Romanya	1.67	1.93	2.43	2.86	3.59	4.42	5.08
Slovenya	9.12	9.60	10.01	10.35	10.29	10.81	11.10
Slovakya	9.75	9.90	9.85	10.31	11.67	13.45	13.69
Finlandiya	10.47	11.41	13.09	13.48	13.93	14.45	14.98
İsveç	18.30	19.16	20.29	20.43	20.31	20.20	19.94
İzlanda		0.44		0.37	0.32		
Norveç	4.84	4.78	4.70	4.60	4.58	4.56	
İsviçre	13.40	14.37	15.40	16.27	16.98	17.40	17.87
Türkiye	1.39	1.49	1.69	1.46	1.01	0.93	0.81

Kaynak:

Eurostat

Organik

Tarım

https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/sdg_02_40/default/table?lang=en&category=t_agr.t_org

Tablo 25'in sonuçlarına göre, 2016 – 2022 döneminde AB ülkelerinde genel olarak toplam tarım alanları kapsamındaki organik tarım alanları giderek artmaktadır. Ancak, Türkiye'de 2016-2022 toplam tarım alanları içinde organik tarım alanları giderek azalmaktadır. Türkiye'de organik tarım alanlarının azalması gıda enflasyonunu olumsuz yönde etkileyebilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PANEL VAR ANALİZİ İLE KIRSAL KALKINMANIN BELİRLEYİCİLERİ

Çalışmanın üçüncü bölümünde, ekonometrik analizde kullanılacak veriler ile ilgili kırsal kalkınmanın belirleyicileri, literatür taraması ve ekonometrik analiz yapılmaktadır.

3.1. KIRSAL KALKINMANIN BELİRLEYİCİLERİ

Yapılan çalışmanın(kırsal kalkınmanın belirleyicileri) ekonometrik analizinin bağımlı değişken hariç diğer mevcut ekonometrik modelde yer alan ve ekonometrik modelde yer almayan değişkenlerden olan, enflasyon, ticari mal ihracatında gıda ihracatının yüzdelik payı, ticari mal ithalatında gıda ithalatının yüzdelik payı, toplam nüfustaki kırsal nüfus yüzdelik payı, toplam istihdam içindeki kırılğan istihdam yüzdelik payı, toplam istihdam içindeki tarım istihdamı yüzdelik payı, toplam alan içindeki ekilebilir araziler yüzdeliği ve gıda üretim endeksi olarak ayrılmaktadır.

3.1.1. Enflasyon

Gıda enflasyonu, kırsal mal ve hizmetlerin fiyatlar genel seviyesinde olumsuz olarak artmasını ifade etmektedir. Buna göre, kırsal turizmin gıda enflasyonu üzerinde etkisi olabileceği düşünülmektedir. Kırsal yerleşim alanlarına kırsal turizm ile kısa vadeli olarak oluşan talep artışıyla birlikte mal ve hizmetlerin fiyatlar genel seviyesinin artmasını ifade etmektedir. Enflasyonun kırsal yerleşim yerlerine yönelik olumlu etkisi, mal, hizmet ve tarım arazilerinin fiyatlarının artması olumlu yönde etkilerken, tarım ürünlerinin maliyetlerinin artması da enflasyonun kırsal alanlara yönelik olumsuz etkisi olarak gösterilmektedir (Çuhadar ve Coşkun, 2022: 811).

Tarımsal ürün yapımında kullanılan maliyetlerin fiyatlarındaki artışlar gıda enflasyonunu etkileyen faktörlerden biri olarak kabul edilmektedir. Akaryakıt enflasyonu da gıda enflasyonu üzerinde önemli bir etkiye sahip olmaktadır. Genellikle, tarımsal bir emtianın talebi arzına göre daha fazla artıyorsa gıda enflasyonunu yükseltmektedir. Üretim maliyetlerindeki artış ve tedarik maliyetlerindeki artış da gıda enflasyonunu yükseltmektedir (Bhattacharya & Gupta, 2015: 1-2). Kırsal alanlarda ikamet eden kişiler yüksek enflasyona karşı savunmasız durumdadır. Ayrıca, yüksek enflasyon kırsal hanelerde yaşayanların satın alma gücünü de etkilediği için gıda güvenliğini tehlikeye atmaktadır (Zhou vd., 2019: 208-209).

Enflasyonun kırsal bankalar üzerindeki etkisi öngörülen durum veya beklenmeyen durum olarak ele alınmaktadır. Enflasyonun öngörüldüğünde ve faiz oranları buna göre ayarlandığında kırsal bankalar karlılık durumunu korumaktadır. Ayrıca, beklenmeyen enflasyon olduğunda kırsal bankalarda nakit kaybı söz konusu olduğu için kredi anlaşmalarının feshedilmesine neden olmaktadır (Adusei, 2015: 7).

Gıda enflasyonunu etkileyen değişkenler arasında petrol, ücret, hava durumu ve döviz kuru bulunmaktadır. Bu değişkenlerde görülen bir artışla birlikte çiftçi ürettiği tarımsal ürününün fiyatının artacağını düşünmektedir. Ayrıca, yaşanan ani hava olayları nedeniyle de çiftçilerin enflasyon beklentisini etkilemektedir (Şahin ve Şahin, 2023: 2409).

Türkiye’de çiftçiler ürettiği malın fiyatındaki artış enflasyon artışının altında olduğu zaman, çiftçi enflasyon karşısında yeterince gelir elde edemediği için tüketicinin gıdada pahalı fiyatlarla yüzleşmesine neden olmaktadır. Kamu otoriteleri gıda fiyatlarındaki sert artış sebebiyle gıda ithalatına bel bağlayarak tarımsal ürünlerin fiyatlarını azaltmak istemiş ancak, ana sorun tarımsal ürün arzının yeterli olmaması ve tarımsal üretim ve yatırımların mevcut ürün talebi karşısında yetersiz seviyede olmasından kaynaklanmaktadır (Suiçmez, 2019: 55). Buna göre, Türkiye’de ortaya çıkan ham gıda ürünlerindeki arzın talebi karşılayamaması sebebiyle ortaya çıkan ani ve yüksek fiyat artışı genellikle yapısal sorunlar yüzünden ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, verimli tarımsal üretim planlaması yapılamaması önemli bir yapısal sorun olarak görülmektedir. Üretim planlamasının oluşması için tarımsal istatistik, rekolte tahmini ve erken uyarı sistemi altyapısının güçlendirilmesi gerekmektedir (Sönmez, 2019: 68).

3.1.2. Gıda İhracatı

AB ülkelerinin gıda alanında toplam ticaret fazlası önceki aylarda fazla verdiği gibi, 2024 Mart döneminde fazla vermeye devam etmektedir. AB tarımsal ticaret fazlası 2024 Mart döneminde 6.7 milyar Euro fazlaya ulaşmaktadır. Buna göre, bir önceki aya göre, % 8’lik bir artış söz konusu iken, 2023 Mart dönemine göre, % 3’lük bir artış bulunmaktadır. AB’nin toplam tarım ihracatı 2024 Ocak ayından itibaren 2024 Mart ayına kadar 20 milyar Euro’ya ulaşmaktadır. Fakat, 2023 Ocak ayından 2023 Mart dönemindeki ihracat verileriyle karşılaştırıldığında %6’lık bir düşüş yaşanmaktadır (Directorate General For Agriculture And Rural Development, 2024: 3).

Tablo 26: AB Tarımsal İhracatının Ürün Kategorilerindeki Değişiklikler (milyon Euro)

Tarımsal Ürün Sınıflandırılması	Yıllık Veri			Aylık Veri			
	2022	2023	2023 yüzdelik payı (%)	Ocak 2023- Mart 2023	Ocak 2024 – Mart 2024	Farklılık	
Tarım Ürünlerindeki Toplam Miktar	228.725	228.458	100	58.209	57.888	-320	%-1
Zeytin ve Zeytinyağı	5.039	5.113	2	1.211	1.827	615	%51
Kahve, Çay, Kakao ve Baharatlar	7.349	8.125	4	2.025	2.236	211	%10
Karışık Gıda Ürünleri ve Malzemeleri	14.840	15.199	7	3.819	4.009	191	%5
Şeker	617	749	1	151	338	186	%123
Tahıllar	16.861	14.617	6	3.905	3.746	-160	%-4
Domuz Eti	13.832	12.225	5	3.272	3.057	-214	%-7
Tahıl Ürünleri ve Değirmen Ürünleri	22.917	24.131	11	6.210	5.898	-312	%-5
Süt Ürünleri	20.363	19.553	9	4.996	4.608	-388	%-8
Bitkisel Yağlar	4.003	3.474	2	1.097	668	-429	%-39
Diğer Ürünler	116.754	118.167	52	29.788	29.578	-211	%-1

Kaynak: Directorate-General for Agriculture & Rural Development, 2024: 7

Tablo 26’nın sonuçlarına göre, 2022 – 2023 döneminde diğer ürünler ve tahıl ve değirmen ürünleri ihracatlarında artış görülürken, bitkisel yağlar, zeytin ve zeytinyağı ve şeker ihracatlarında artış daha az görülmektedir.

Tablo 27: Türkiye’de 2023 – 2024 Döneminin ilk 6 Ayında Tarımsal İhracat (Bin Dolar)

Tarımsal İhracatın Sınıflandırılması	Ocak 2023 – Temmuz 2023	Ocak 2024 – Temmuz 2024
1. Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	4.045.962	4.687.675
Bitkisel ve Hayvansal Üretim ile Avcılık ve ilgili Hizmet Faaliyetleri	3.651.353	4.221.350
Ormancılık ve Tomrukçuluk	8.745	7.415
Balıkçılık ve Su Ürünleri Yetiştiriciliği	385.863	458.910

Kaynak: TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri Haziran 2024

Tablo 27’ye göre, Ocak 2023 – Temmuz 2023 döneminde yapılan ihracat ile Ocak 2024 – Temmuz 2024 döneminde yapılan ihracat karşılaştırıldığında tarım ihracatı arttığı görülmektedir.

3.1.3. Gıda İthalatı

Tablo 28’de, AB ülkelerinin toplam tarımsal gıda ithalatı değeri Mart ayında 13.5 milyar Euro’ya ulaşmaktadır. 2023 Ocak – 2023 Mart döneminde kümülatif ithalatı 40 milyar Euro’ya ulaşmaktadır.

Tablo 28: AB Gıda İthalatı – En Fazla İthalat Yapılan Ürün Kategorileri (Milyon Euro)

Tarımsal Ürün Sınıflandırılması	Yıllık Veri			Aylık Veri			
	2022	2023	2023 (%)	Ocak 2023 – Mart 2023	Ocak 2024 – Mart 2024	Farklılık	
Toplam Tarım İthalatı	171.432	158.526	100	42.442	39.970	-2.472	%-6
Kahve, Çay, Kakao ve Baharatlar	21.907	20.560	13	5.218	6.066	849	%16
Meyve ve Kuruyemiş	22.237	22.161	14	5.482	5.903	421	%8
Zeytin ve Zeytin Yağı	802	1.227	1	202	526	324	%160
Meyve, Kuruyemiş ve Sebze Ürünleri	6.526	6.662	4	1.621	1.730	110	%7
Sebzeler	5.069	5.862	4	1.793	1.898	106	%6
Teknik kullanım için kullanılan ürünler	11.516	9.392	6	2.439	2.177	-262	%-11
Diğer Hayvansal Ürünler	6.098	5.405	3	1.490	1.214	-275	%-18
Sebze Yağları (Yağlı Tohumlar ve Palm)	11.049	7.669	5	2.061	1.782	-279	%-14
Tahıllar	12.755	11.665	7	3.787	2.422	-1.365	%-36
Yağlı Tohumlar ve Protein Bitkileri	25.712	21.134	13	6.298	4.901	-1.397	%-22
Diğer Ürünler	47.760	46.790	30	12.052	11.349	-704	%-6

Kaynak: Directorate – General for Agriculture and Rural Development, 2024:

Tablo 28’e göre, AB tarımsal ithalatında Ocak 2023 – Mart 2023 ile Ocak 2024 – Mart 2024 karşılaştırıldığında en yüksek zeytin ve zeytinyağı ürünleri ithalatında büyük artış yaşanırken, aynı dönemlerde tahılların ithalatında en yüksek azalma meydana gelmektedir. 2022 ve 2023 dönemi yıllık tarımsal ithalat verileri karşılaştırıldığında tarımsal ithalatında azalma olmaktadır.

Tablo 29: Türkiye’de 2023 ve 2024 Yıllarının İlk 6 Ayında Tarımsal İthalat (Bin Dolar)

Tarımsal Sınıflandırılması	İthalatın	Ocak 2023 – Haziran 2023	Ocak 2024 – Haziran 2024
Canlı Hayvanlar ve Gıda Maddeleri		8.667.098	7.088.594
Canlı Hayvanlar		377.590	372.249
Et ve Et Ürünleri		82.333	338.064
Süt, Süt Ürünleri ve Yumurtalar		76.898	72.626
Balıklar ve Diğer Deniz Ürünleri		143.206	128.313
Hububat, hububat Ürünleri		3.568.136	1.846.975
Meyve ve Sebzeler		1.562.911	1.338.344
Şeker, Şeker ürünleri ve Bal		252.759	97.450
Kahve, Çay, Kakao, Baharat ve Ürünleri		854.956	1.058.168
Hayvanlar için Gıda Maddeleri		1.333.547	1.391.817
Çeşitli Yenilebilir Ürünler		450.762	444.587

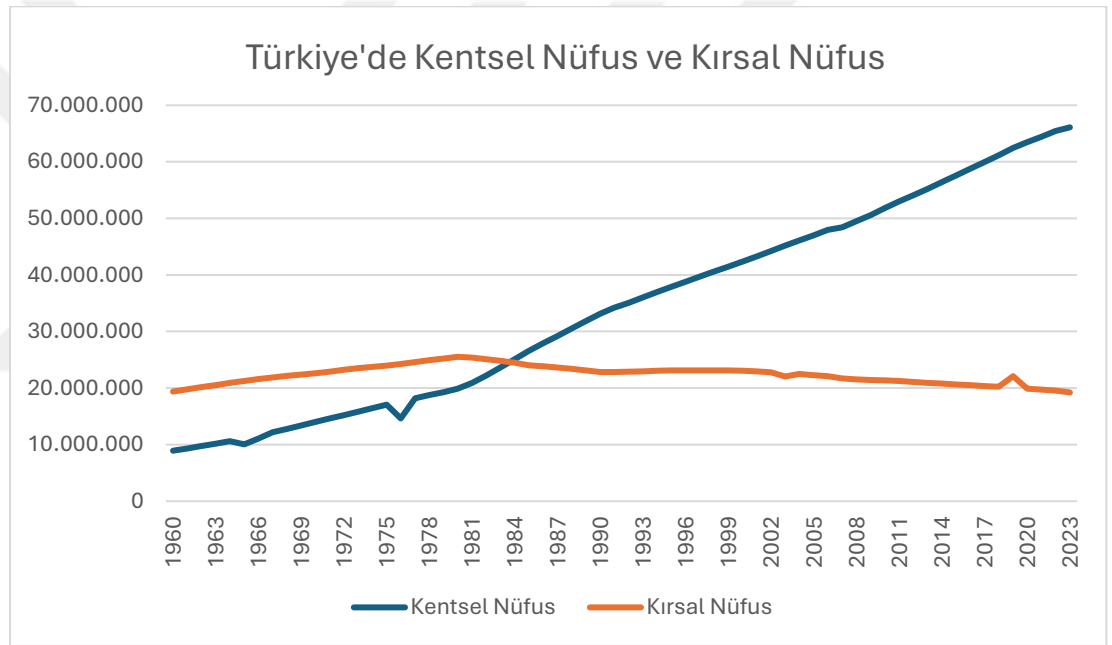
Kaynak: TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri (2024), <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Dis-Ticaret-104>

Tablo 29’daki sonuçlara göre, Türkiye’de tarımsal ithalat bakımından Ocak 2023 – Haziran 2023 dönemi ile Ocak 2024 – Haziran 2024 dönemi karşılaştırıldığında, et ve et ürünlerinde 4 katlık bir artış olduğu görülmekte iken, yapılan ithalatın artması ve et üretiminin azalmasıyla hane halkına ulaşan et fiyatlarının da artabileceği düşünülmektedir. Ayrıca, hububat ile şeker ürünlerinde 2 kat ya da 3 katlık bir azalma olduğu görülmektedir.

3.1.4. Toplam Nüfusta Kırsal Nüfusun Yüzdelik Payı

Günümüzde kentsel alanlarda yaşayan nüfusun 4 milyarı aştığı bilinmektedir. İnsanlık tarihinde çoğunlukla insanlar küçük topluluklar halinde yaşarken, son birkaç yüzyıldır bu durumun değişmiştir. Ayrıca, kırsal nüfustan kentsel nüfusa doğru kitlesel bir göç olduğu fark edilmektedir. Dünya genelinde 2007 yılından itibaren dünyadaki kentsel nüfusun kırsal nüfusu geçtiği görülmektedir. Yani, Dünya genelinde 2007 yılında kentsel ve kırsal nüfus karşılaştırılması bakımından bir dönüm noktası olmaktadır (Ritchie, Samborska & Roser, 2024).

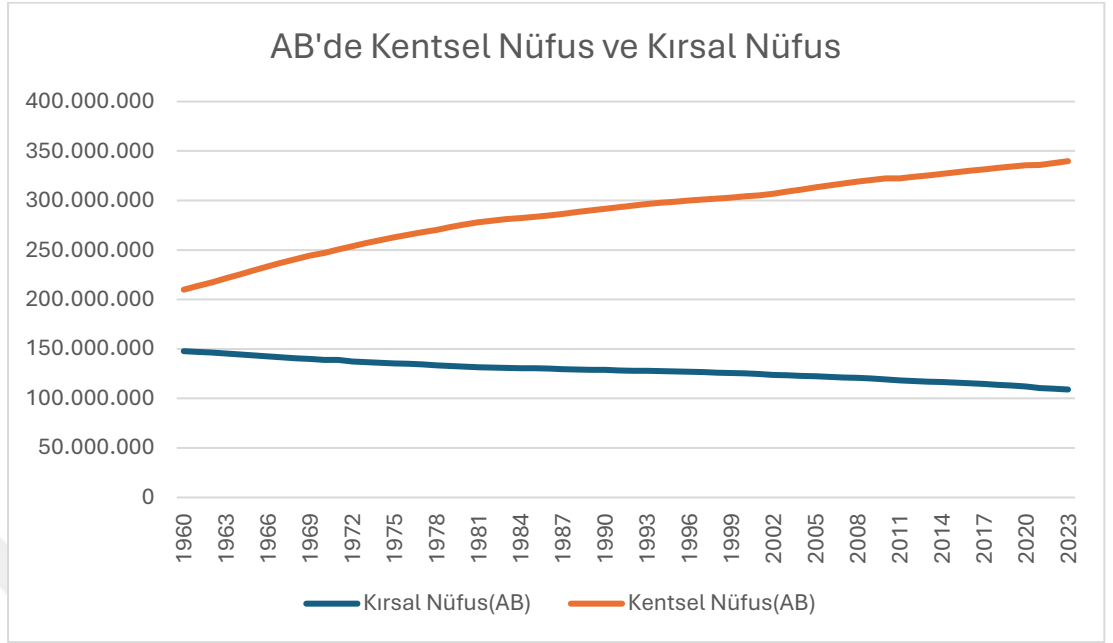
Grafik 3: Türkiye’de Kırsal Nüfus ve Kentsel Nüfus Karşılaştırılması

Kaynak: Multiple sources compiled by World Bank (2024) – processed by Our World in Data. “Rural population”, World Bank based on data from the UN Population Division, “World Development Indicators”.

Grafik 3’e göre, Türkiye’de 1984 yılından itibaren kentsel nüfusun kırsal nüfusu aştığı görülmektedir. Ayrıca 2000 yılından sonra kentsel nüfus ile kırsal nüfus arasındaki fark giderek açılmaktadır.

Grafik 4: AB’de Kırsal Nüfus ve Kentsel Nüfus Karşılaştırılması

Kaynak: Multiple sources compiled by World Bank (2024) – processed by Our World in Data. “Rural population”, World Bank based on data from the UN Population Division, “World Development Indicators”.

Grafik 4’e göre, AB’de her zaman Kentsel nüfus kırsal nüfusu aştığı görülmektedir. 2000’li yıllardan itibaren kentsel nüfus ile kırsal nüfus arasındaki fark giderek açılmaktadır.

3.1.5. Toplam İstihdam içinde Kırılgan İstihdam Payı

Bedava aile istihdamını bireysel olarak çalışmayla birlikte ele alındığında, kırılgan istihdam kavramı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, kırılgan istihdam daha çok kadınların düzensiz olarak çalışıp, ücretin düzensiz olarak alındığı, ödemelerin istikrarlı olmadığı, iş güvencesinin olmadığı ve geçici işleri ifade etmektedir (Avcil, 2020: 513).

Sadece kırsal olmayıp kentlerde olan reel ücretin azaltıldığı ekonomi politikaları nedeniyle kentsel alanlarda gelir dağılımı bozulmaktadır. Eş veya babaya bağımlı olarak kente göç eden aileler tarımsal üretimde kırılgan istihdam olan kadınlar kentsel yaşamda ev eksenli olarak çalışmaktadır. Ev eksenli çalışma biçiminde kadınlar ev kadını olarak görülmektedir (Aşkın ve Aşkın, 2019: 997).

İstihdamda istikrarlı bir iş ve gelir güvencesinin olmaması (büyük firmaların aniden kapanması ve uzun vadeli işten çıkarılmalar) nedeniyle iş kanunları veya yönetmelikleri ve devlet tarafından kollanmayan kişiler için kırılgan istihdam kavramı söz konusu olmaktadır (Webb, McQuaid & Rand, 2020: 1009).

Türkiye’de kırılgan istihdam da yer alan kimselerin, yıl içinde birkaç ay çalışarak düşük kazanç elde eden kimselerin gelir ve yaşam koşulları anketi üzerinden yapılan anketlere göre kırılgan istihdamda olanlar on ikiye ayrılmaktadır (Kalkınma Bakanlığı On Birinci Kalkınma Planı İşgücü Piyasası Genç İstihdamı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, 2018: 54).

Tablo 30: Türkiye’de Kırılğan İstihdam Grupları

Eşleri çalışıp kentte ikamet eden ev hanımları	Kentte yaşayan yaşlı ev hanımları	Kentte yaşayan genç ev hanımları: Düşük ücret/ücret almıyor	Eğitimli Bekar Erkekler
% 13 Hiç istihdamda yer almayan Daha çok kazanan eş	% 11 45+ Hiç istihdamda yer almayan Temel eğitim seviyesi düşük	% 10 Küçük çocuklar Düzeni olmayan istihdam Daha çok kazanan koca	% 9 - % 29 Düzeni olmayan istihdam
Uzun Süreyle Marjinal İşlerde Çalışan Kadınlar	Genç Kayıtdışı Aile Babası	Kentte Yaşayan Emekli Kariyer Sahibi	Ücret Almadan Çalışan Kadın Tarım İşçileri
% 9 45+ Uzun süreli deneyim Sağlık sorunları	% 9 25 – 39 yaş arası Uzun süreli deneyim Kayıtdışı Genellikle asagari ücret ve altı Eşin kırılğan istihdamı	% 9 Çok uzun süreli deneyim Yüksek veya düşük düzey eğitim	% 8 Kırsal Eşin kırılğan istihdamı
Yaşlı serbest meslek erbabı aile babası	Kentte yaşayan eğitimli bekar kadın	Eşi sıkıntı çeken eğitimsiz kadın	Mavi Yakalı, sıkıntılı, iş arayan erkek
% 7 45+ Çok uzun süreli deneyim Sağlık sorunları	% 6 15 -29 Ailesi ile yaşıyor Deneyimi yok	% 6 Küçük çocuk Deneyimi yok Eşi az kazanıyor	% 4 35 – 49 Kırılğan Eş

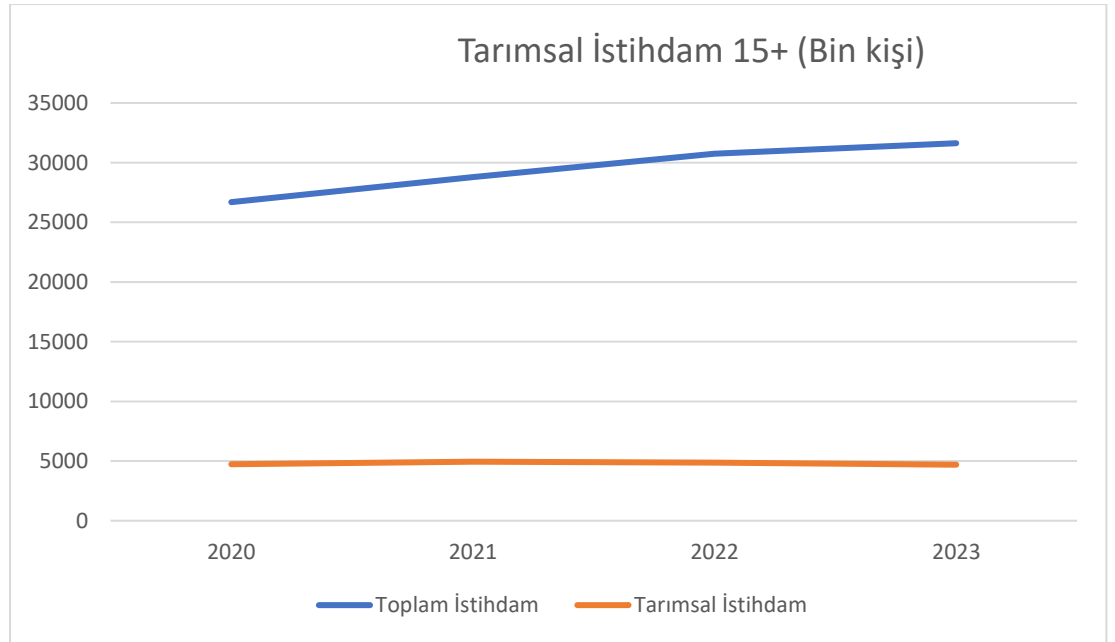
Kaynak: Kalkınma Bakanlığı – Dünya Bankası, Türkiye’de Kırılğan Kişilerin İyi İşlerde Etkin Hale Getirilmesi

Tablo 30'un sonuçlarına göre, kırılğan istihdam olan kişilerin genelde gençler ve kadınları içerdiği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, kırılğan istihdamın temel özelliklerinin istihdamın devamlılığının olmaması, düşük gelirin sağlanması, çalışanların hukuki güvencesinin olmaması olarak kabul edilmektedir. Buna göre, kırılğan istihdamdaki kişilerin kalıcı işlerde çalışabilmesi oldukça önemli olmaktadır (Kalkınma Bakanlığı On Birinci Kalkınma Planı İşgücü Piyasası Genç İstihdamı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, 2018: 55).

3.1.6. Toplam İstihdam içinde Tarım İstihdamı Payı

Tarım sektörü ülke ekonomisi açısından önemli bir sektör olmasına rağmen, artan kentleşme sonucunda Türkiye'de tarımsal istihdamda azalma olmasına neden olmaktadır. Tarımsal istihdamında yer alan kişilerin yaşlarının giderek artması tarım sektörünün geleceğine zarar vermektedir. Buna göre, tarım sektörünün düzelmesi için tarım sektörüne yönelik yatırımların veya teşviklerin yapılması gerekmektedir. Ayrıca, tarım sektöründe yer alan kırılğan istihdamda yer alan kişilere yönelik kalıcı istihdamın sağlanması da önemli olmaktadır (Turhan ve Erdal, 2022: 68).

Grafik 5: Türkiye'de Toplam İstihdam içinde 15+ Tarımsal İstihdam Payı (Bin Kişi)

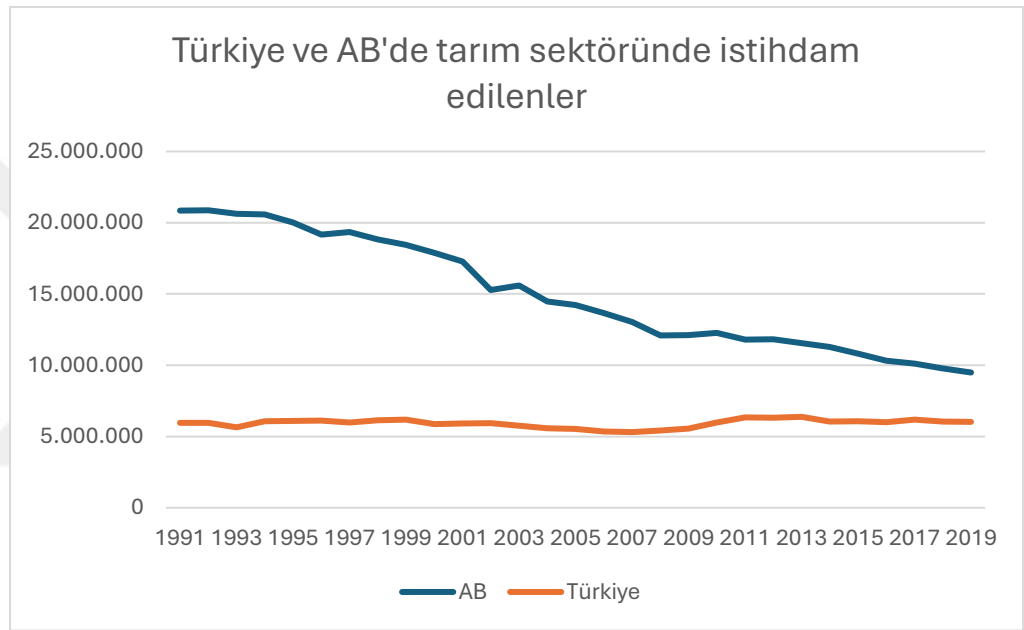

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri 2024

<https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Istihdam,-Issizlik-ve-Ucret-108>

Grafik 5'e göre, Türkiye'de toplam istihdam içinde tarımsal istihdam payı yaklaşık olarak % yirmi olarak gösterilmektedir. Türkiye nüfusunun giderek arttığı düşünülürse tarımsal istihdam ilgili ülkelerin ekonomisi bakımından çok önemlidir.

Grafik 6: AB'de ve Türkiye'de Tarım Sektöründe İstihdam Edilenler (1991-2009)

Kaynak: Our World in Data based on International Labor Organization (via the World Bank) and historical sources – processed by Our World in Data. “Number of people employed in agriculture”. Our World in Data based on International Labor Organization (via the World Bank) and historical sources. <https://ourworldindata.org/grapher/number-of-people-employed-in-agriculture?time=earliest..2019&country=TUR~European+Union>

Grafik 6'ya göre, AB'de tarım sektöründe istihdam edilenlerin sayısı 1991 yılında 20 milyonun üzerindeyken 2019 yılında 10 milyon kişinin altına düştüğü görülmektedir. Türkiye'de tarım sektöründe istihdam edilenlerin sayısı 1991 yılında 5 milyonun üzerindeyken 2019 yılında bazı dalgalanmalar olsa da 5 milyonun üzerinde yer almaktadır. Ayrıca AB'deki tarım istihdamının azalmasının nedenlerinden biri, tarımsal arazilerdeki yapılan desteklerin ve rantların çoğunluğu tarım sektörünün dışında yer alan arazi sahiplerinin elinde bulunmaktadır. Buna göre, tarım sektörü için yapılan desteklerin az bir kısmı çiftçilere gittiği için mevcut çiftçilerin yatırım yapması ve yeni çiftçilerin tarım sektörüne girmesi çok pahalı hale gelmektedir (Garrone vd., 2019: 16-17).

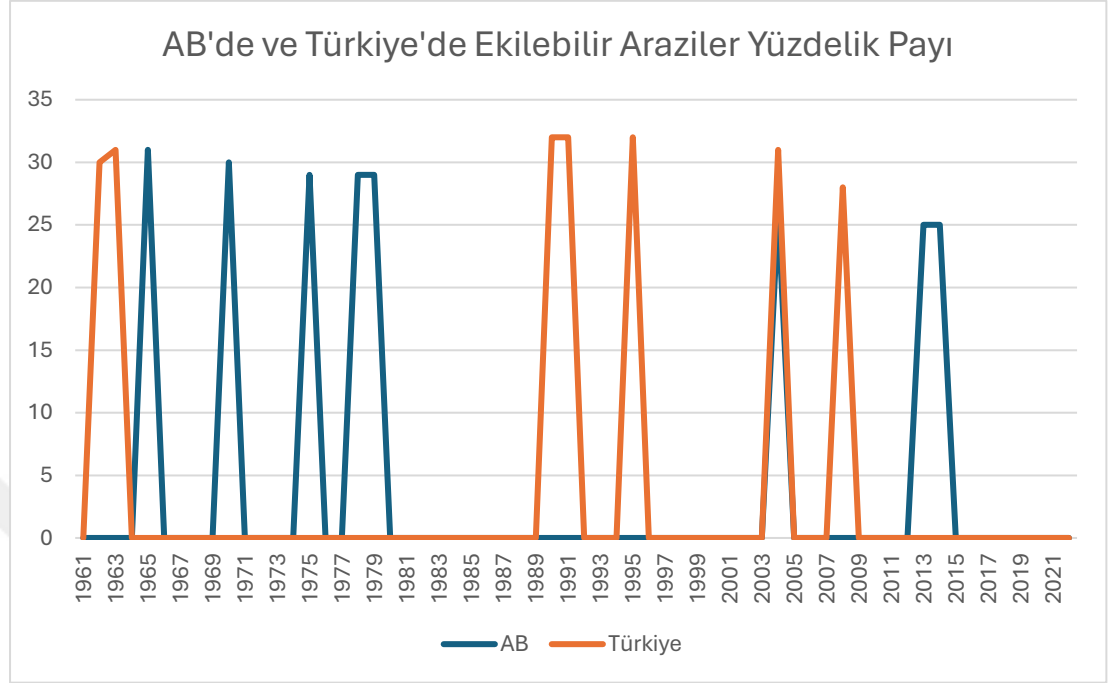
3.1.7. Toplam Alan İçinde Ekilebilir Araziler

Tarımsal ürünlerin yetiştirilmesine uygun olan araziler olarak tanımlanan ekilebilir arazi, evrensel olarak insanları besleyen gıda olarak sağlanmasının ön koşulu olarak devam etmektedir. François Quesnay ve Anne Turgot gibi fizyokratlar tarımı ulusların zenginliği olarak gördükleri için ekilebilir arazilere önem vermektedir. Ekilebilir arazilerin sürdürülebilirliği günümüzde tehlike altında olmasının nedeni, kentleşmenin yaygınlaşması ve dünya nüfusunun giderek artmasıdır. Dünya genelindeki ekilebilir arazi alanı, erozyon nedeniyle toprakların verimsizleşmesi, çölleşme ve insan yerleşiminin artması sebebiyle son yıllarda büyük bir düşüş yaşamaktadır (Wu vd., 2018: 201).

Ekilebilir arazi, geçici olarak ekilen araziler, biçilen, hayvanlara otlatılan geçici çayırılar ve beş yıldan az süreliğine geçici olarak nadasa bırakılan arazi tanımına denmektedir (Lesiv, vd., 2018: 3).

Düşük yoğunluklu geleneksel tarım sistemlerinde, ekilebilir arazi kullanımının yoğunlaştırılması, zorlu toprak veya topografya koşulları nedeniyle çoğunlukla verimsiz olmaktadır. Buna göre, bu sistemler İspanya, Yunanistan, İtalya ve Portekiz'in kurak bölgelerinde görülmektedir. Entegre veya sürdürülebilir tarımın aksine, belirli bir düzen çerçevesinde değil, yerel doğa koşullarına uyum sağlanan geleneksel yönetim uygulamalarına dayanmaktadır. Küçük tarlaların olduğu ve toprağın nadasa bırakıldığı yerlerde toprağın verimliliğinin artması için bazen baklagillerin yetiştirilmesi tercih edilmektedir (Albrecht, vd., 2016: 400).

Grafik 7: Avrupa Birliği ve Türkiye’de Toplam Alanda Ekilebilir Arazilerin Payı

Kaynak: Multiple sources compiled by World Bank (2024) – processed by Our World in Data. “Share of land area used for arable agriculture”. Food and Agriculture Organization of the United Nations (via World Bank), “World Development Indicators”. Retrieved August 30, 2024 from <https://ourworldindata.org/grapher/share-of-land-area-used-for-arable-agriculture>

Grafik 7 sonuçlarına göre, 1961 – 2021 döneminde Avrupa Birliği ülkelerinde ekilebilir arazilerin payının azaldığı görülürken, Türkiye’de ekilebilir arazilerin payının dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir.

3.1.8. Gıda Üretim Endeksi

Covid döneminden sonra tarım sektörü giderek önem kazanmaktadır. Buna göre, tarım politikalarının belirlenebilmesi için gıda üretiminin belirleyicilerinin ölçülebilir halde olması, akademisyenler ve uzmanlar tarafından büyük önem taşımaktadır. Çeşitli akademik çalışmalar çerçevesinde gıda üretimini kırsal katma değer, yağış miktarı, ekilebilir araziler ve gübre kullanımının etkilediği görülmektedir (Bozkurt ve Kaya, 2021: 236-237).

Gıda üretim endeksi tanımına göre, yenilebilir olarak kabul edilen ve besin maddeleri içeren gıda ürünleri kapsamaktadır. Ayrıca, gıda üretim endeksi çay ve kahve haricinde oluşturulmaktadır (Dünya Bankası Gıda Üretim Endeksi Verileri, 2025).

3.1.9. Kırsal Katma Değer

Kırsal katma değer tanımıyla ilgili literatür şu şekilde gösterilmektedir:

Tablo 31: Kırsal Katma Değerin Ayrıntılı Tanım Özetleri

	Katma Değer	Değerlere Dayalı Gıda Tedarik Zinciri
Tanımlar	Tarımsal işleme/çiftlik ve işleme sektörlerinden çiftlik dışındaki sektörlerde çalışan veya yatırım yapanlar için gelir	Orta ölçekli değer zincirleri, orta ölçekli çiftlikler ve diğer tarımsal firmalar arasındaki stratejik işbirliğidir: (a) yüksek kaliteli, farklılaşan gıda ürünlerini işleyen, (b) şehirlerarası etkin faaliyet gösteren
Ana Düşünce	Tüketici tercihleriyle uyumlu ve değer yaratan ürün özellikleri	Tedarik zincirleri, kalite değerlerinin tedarik zinciri süresince iletilmesini ortak bir şekilde yapmaktadır.
Değer Niteliği	Tüketicinin ödeme isteğine dayalı ürün primi	Tüketicilere iletilen tedarik zinciri operasyonunu yöneten ürün/süreç ve değer özellikleri
Mekanizmaları	1) üreticinin tedarik zincirindeki konumunda değişiklik olması, 3) çiftlik özelliklerini yaratan veya koruyan ürün özellikleri	Ürün kalitesi ve hacmi, pazarlama stratejisi aracılığıyla iletilen tarımsal üretimi farklılaştırmaktadır: 1) doğrudan toptan satış

Kaynak: Clark, Jablonski, Inwood, Irish & Freedgood, 2021: 190

3.2. LİTERATÜR TARAMASI

Kırsal kalkınmanın belirleyicilerini bulabilmek için yerli ve yabancı birçok çalışmanın gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Genel olarak literatür taramasına bakıldığında, kırsal kalkınma çalışmalarının çoğunlukla, karbon emisyonu, kırsal katma değer ve gıda üretimi değişkenlerinin belirleyicileri olarak olduğu görülmektedir. Karbon emisyonu değişkenini etkileyen değişkenler genel olarak ekonomik büyüme ve kırsal katma değer değişkenleri olmaktadır. Kırsal katma değer değişkenini etkileyen değişkenlerin gıda üretimi, karbon emisyonu, GSYH ve enerji tüketimi olduğu ortaya çıkmaktadır. Gıda üretimini etkileyen değişkenler kırsal katma değer, tarım sektörüne sağlanan krediler, tarımsal destekleme ödemeleri ve doğrudan yabancı yatırım değişkenleri olarak ayrılmaktadır.

Tablo 32: Literatür Taraması

YAZAR	ÇALIŞMA ADI	DÖNEM ARALIĞI	DEĞİŞKENLER	YÖNTEM	SONUÇ
Awokuse & Xie (2015)	Does Agriculture Really Matter for Economic Growth in Developing Countries?	1980-2011 (Yıllık)	Reel GSYH, Kırsal Katma Değer, Dış Ticaret Haddi ve İhracat	ADF(Augmented Dickey Fuller) Birim Kök Testi ve KPSS(Kwiatkowski, Philips, Schmidt ve Shin) Birim Kök Testi, Johansen Eşbütünleşme Testi, Etki Tepki Fonksiyonları	Çalışmanın sonuçlarına göre, Kırsal katma değer Reel GSYH' yı olumlu yönde etkilediği görülmektedir.
Ofana, Efeiom & Omini (2016)	Constraints to Agricultural Development in Nigeria	1970-2010	Gıda üretimi, Tarım sektörü kredileri, Gıda ihracatı, Gıda ithalatı, Yağmur miktarı, Döviz Kuru ve Hükümet harcamaları	ADF birim kök testi, Engle Granger Eşbütünleşme Testi, Hata Düzeltme Modeli ve Breusch Godfrey LM Testi	Çalışmanın sonucuna göre, Nijerya'da, yağış miktarı, döviz kuru ve gıda ihracatının tarımsal üretim üzerinde oldukça önemli bir etkisi bulunmaktadır.
Anetor, Ogbechie, Kelikume & Ikpesu (2016)	Credit Supply and Agricultural Production in Nigeria: A Vector Autoregressive (VAR) Approach	1981-2013	Gıda üretimi, Tarım sektöründe kullanılan ticari krediler, Tarımsal Kredi Garanti Programı Fonu	ADF Birim Kök testi, VAR Gecikme Sırası Kriterleri, Johansen Eşbütünleşme Testi, VAR Modeli, Granger Nedensellik Testi, Etki Tepki Fonksiyonları, Varyans Ayrıştırması	Çalışmanın sonuçlarına göre, Nijerya'da 1981-2013 döneminde, tarım sektörüne sağlanan kredilerin tarımsal üretim üzerinde oldukça önemli bir etkisi bulunmaktadır.

Jebli & Youssef, (2017)	The role of renewable energy and agriculture in reducing CO ₂ emissions: Evidence for North Africa countries	1980-2011	Kırsal Katma Değer, Karbon Emisyonu, Yenilenebilir Enerji Tüketimi, Ekonomik Büyüme	LLC(Levin Lin Chu), IPS(Im,Pesaran, Shin), Fisher ADF, Fisher PP Panel Birim Kök Testleri, Panel Pedroni Eşbütünleşme Testi, Panel Granger Nedensellik Testi, OLS Olağan En Küçük Kareler Tahmincisi(Ordinary Least Squares), FMOLS Tam Düzeltilmiş En Küçük Kareler Yöntemi (Full Modified Ordinary Least Squares) ve DOLS Dinamik Olağan En Küçük Kareler Yöntemi (Dynamic Ordinary Least Squares), uzun dönem tahmincileri	Çalışmanın sonuçlarına göre, karbon emisyonuyla tarımsal katma değer çift yönlü nedensellik bağı bulunurken, tarımsal katma değer’ den ekonomik büyümeye, ekonomik büyümeden yenilenebilir enerji tüketimine doğru ve yenilenebilir enerji tüketiminden tarımsal katma değere doğru tek yönlü nedensellik bağlarının olduğu tespit edilmektedir.
Yıldız (2017)	Türkiye’de Merkezi Yönetim Bütçesinden Yapılan Tarımsal Destekleme Ödemelerinin Tarımsal Üretim Üzerindeki Etkisi: 2006–2016 Dönemi	2006-2016 (Çeyrekli)	Tarımsal Üretim, Tarım sektörü büyüklüğü, Tarımsal destekleme ödemeleri,	ADF ve PP Panel Birim Kök Testleri, Var Gecikme Uzunluğu, Johansen Eşbütünleşme Testi, Hata Düzeltme Modeli, Granger Nedensellik Testi, Etki-Tepki Fonksiyonları, Varyans Ayırıştırması	Çalışmadaki çıktı sonuçlarına göre, tarımsal üretimle tarımsal destekleme ödemeleri arasında uzun vadeli bir ilişki bulunurken, aynı zamanda çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.
Xu & Lin (2018)	Assessing the development of China's new energy industry	2000-2015	Yeni Enerji Endüstrisi, Ekonomik Büyüme, Yakıt Fiyatlarındaki Dalgalanma, Kırsal Kalkınma, Enerjide dışa bağımlılık, Enerji Tüketim yapısı, Teknolojik İlerleme	Yatay Kesit Bağımlılığı Testleri, Panel Birim Kök Testleri, Panel Eşbütünleşme Tahmincisi, Sabit Etkiler Modeli ve Sağlamlık Testi	Çalışmadaki çıktı sonuçlarına göre, kırsal kalkınmanın doğrusal olmayan etkisinin, farklı kalkınma süreçlerinde üretim alanlarındaki değişiklikler nedeniyle ters “U şeklinde” bir model ortaya çıkmaktadır.

Ben Jebli & Ben Youssef (2019)	Combustible renewables and waste consumption, agriculture, CO ₂ emissions and economic growth in Brazil	1980-2013	Kişi başına düşen Karbon Emisyonu, Reel GSYH, Hidroelektrik olmayan yenilenebilir enerji tüketimi, Kırsal katma değer ve Tarımsal Arazi kullanımı	ARDL Tahmincileri, CUSUM Testi ve Granger Nedensellik Testi	Çalışmanın sonucuna göre, değişkenler arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Ayrıca, Arjantin’de tarımsal üretim gelişimi için tarımsal AR-GE büyük önem kazanmaktadır.
Feng, Liu & Qu (2019)	Effect of land-centered urbanization on rural development: A regional analysis in China	2001-2013 (Yıllık)	Kentleşme (Nüfusun Kentleşmesi, Ekonomik Kentleşmesi ve Kırsal Kalkınma (Tarımsal Üretim, Kırsal Yaşam)	Panel Eşbütünleşme Testi, LLC, IPS, ADF Fisher, PP - Fisher Birim Kök Testleri ve Korelasyon Analizi	Çalışmanın sonucuna göre, arazi merkezli kentleşme kırsal alanların kalkınmasını olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşılmaktadır.
Dhahri & Omri (2019)	Does foreign capital really matter for the host country agricultural production? Evidence from developing countries	1995-2015 (Yıllık)	Tarımsal üretim, Doğrudan yabancı yatırımlar, Sosyal altyapı yardımı, Yatırım desteği, Tarım ormancılık ve balıkçılık sektörlerine yapılan yardımlar, Tarım sektöründeki sermaye stoğu, Tarım sektöründeki işgücü, Ekilebilir araziler, Kırsal nüfus büyümesi, Tarım makineleri, Yolsuzluğun kontrolü	Korelasyon Matrisi, Sabit Etkiler Modeli	Çalışmanın sonucuna göre, doğrudan yabancı yatırım, sosyal altyapı yardımları ve tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörlerine yapılan yardımlar tarımsal üretimi olumlu yönde etkilediği ortaya çıkmaktadır.
Hesary, Rasoulinezhad & Yoshino (2019)	Energy and Food Security: Linkages through Price Volatility	2000-2016 (Yıllık)	Tarımsal Gıda Fiyatı, Tarım sektöründe İstihdam, Ekilebilir Araziler, Biyoyakıt Fiyatı, GSYH, Enflasyon Oranı, Petrol Fiyatı, Reel Faiz Oranı ve Döviz Kuru	Korelasyon Matrisi, Pesaran Yatay Kesit Bağımlılığı Testi, Panel Birim Kök Testleri, Kao Eşbütünleşme Testi, Etki Tepki Fonksiyonu ve Varyans Ayırıştırma	Çalışmanın etki tepki fonksiyonu sonuçlarına göre, tarımsal gıda fiyatları petrol fiyatlarından kaynaklanan şoklara göre olumlu bir yaklaşım sağlamaktadır.

Romanenko O.Y. , Boiko O.V.,Shevchuk S.M., Barabanova V.V., Karpinska V.N. (2020)	Rural Development By Stimulating Agro-Tourism Activities	2007 ve 2013-2018 (Yıllık)	Kırsal nüfus büyümesi, Kırsal turizm, Kırsal Nüfus, Kırsal Katma Değer, Toplam istihdam içindeki tarım sektörünün istihdam payı, Yıllık iş birimi başına tarımsal Faktör geliri, Tarımsal AR-GE'ye devlet desteği	Korelasyon Matrisi, Rassal Etki Modeli	Çalışmanın sonuçlarına göre, kırsal turizm AB ülkelerinde kırsal bölgelerin kırsal alanların ekonomik açıdan gelişmesine büyük katkı sağlamaktadır.
Tian, Yang & Shao (2020)	China's Arable Land Investment in the "Belt and Road" Region: An Empirical Study of Overseas Arable Land Resources	2008-2016 (Yıllık)	Çin'de ekilebilir arazi yatırımı ölçeği, Ekilebilir araziler, bir ülkenin yolsuzluk endeksi, Şehirler arası uzaklık, Çinin GSYH'sı, Çin'de pazar ölçeği, Toplam ihracat ile Toplam ithalatın GSYH içindeki payı, Nüfusun elektrige erişim yüzdesi	Tobit Regresyon Analizi, Tobit Regresyonunda Sağlamlık Testi	Çalışmanın sonucuna göre, yatırımcılar ekilebilir arazi kaynaklarının çok olduğu ve yolsuzluk endeksinin düşük olan bölgelerde tarımsal yatırım yapmayı istemektedir.
Çuhadar (2020)	Gelişmekte Olan Ülkelerde Politik Ekonomik, İklim Değişikliği ve Tarım İlişkisinin Dinamik Panel Veri Analizi	2000-2014 (Yıllık)	Karbon emisyonu, Katılımcı demokrasi, Kırsal katma değer, Sulanan arazi, Kişi başına gelir, Kentsel nüfus, Enerji tüketimi	Korelasyon Matrisi, Varyans Enflasyon Faktörü Sonuçları, Dinamik Panel Veri Arellano Bond ve Arellano Bover Tahmincileri	Çalışmanın sonucuna göre, tarımsal katma değer, katılımcı demokrasi, enerji kullanımı değişkenleri karbon emisyonu değişkeni üzerinde olumlu bir etkiye sahip olmaktadır.
Sarkodie & Öztürk (2020)	Investigating the Environmental Kuznets Curve hypothesis in Kenya: A multivariate analysis	1971 - 2013	Karbon Emisyonu, Yenilenebilir Enerji Kaynaklarından elde edilen elektrik, Enerji İthalatı, Enerji kullanımı, kişi başına düşen GSYH, Hanehalkının nihai tüketim harcamaları, Sanayi Katma Değeri, Kent Nüfusu, Ekilebilir Araziler ve Elektrik Tüketimi	PP Birim Kök Testi, ARDL Sınır Testi, Kısa dönemde ve uzun dönemde Hata Düzeltme Modeli ve Kısmi En Küçük Karelerin Modifikasyonu	Çalışmanın sonuçlarına göre, iç göç (kırsaldan kente göç) ve elektrikte tasarrufun uygulanmaması elektrik enerjisi üzerindeki yükü artırarak enerji verimliliğini azaltmaktadır.

Fusco, Coluccia, De Leo (2020)	Effect of Trade Openness on Food Security in the EU: A Dynamic Panel Analysis	2000 – 2017	Ortalama Beslenme Enerji Kaynağı, Yeterliliği, Ortalama Protein Kaynağı, Ticari Açıklık, Vergi Tarifesi, Küreselleşme, Kişi Başına Düşen GSYH, GSYH Büyümesi, Ekilebilir Araziler, Tarımsal Üretim, Kırsal Nüfus, Nüfus Büyümesi, Doğal Felaketler ve Enflasyon	Korelasyon Analizi, Dinamik Panel Modeli	Çalışmanın sonucuna göre, ticari açıklık ve ekonomik kalkınmanın gıda güvenliği üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.
Chandio, Öztürk, Akram, Ahmad & Mirani (2020)	Empirical analysis of climate change factors affecting cereal yield: evidence from Turkey	1968 - 2014	Tahıl üretimi, Karbon emisyonu, Hava sıcaklığı, Yağmur, Ekilebilir Tahıl arazileri, Enerji tüketimi ve Kırsal nüfus	DF-GLS ve P-P birim kök testleri, yapısal kırılmalı Zivot Andrews birim kök testi, ARDL sınır Testi, Johansen Eşbütünleşme testi, Çift yönlü Granger Nedensellik Testi ve CUSUM istikrar testi	Çalışmanın sonuçlarına göre, tahıl üretimi ile ekilebilir tahıl arazileri arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır.
Ceesay, Francis, Jawneh, Njie, Belford & Fanneh (2021)	Climate change, growth in agriculture value-added, food availability and economic growth nexus in the Gambia: a Granger causality and ARDL modeling approach	1960 - 2017	Ekonomik büyüme, Karbon emisyonu, Gıda üretimi, Kırsal katma değer, Toplam işgücü, Brüt sermaye oluşumu, Tahıl üretimi, Hayvansal üretim, balık üretimi, gıda ihracatı, gıda ithalatı ve kuraklık	ADF, PP ve KPSS birim kök testleri, ARDL Modeli, VAR modeli ve Granger Nedensellik Testi	Çalışmanın sonuçlarına göre, kırsal katma değer ile gıda üretimi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Usman & Makhdum (2021)	What abates ecological footprint in BRICS-T region? Exploring the influence of renewable energy, non-renewable energy, agriculture, forest area and financial development	1990 - 2018	Ekolojik Ayakizi, Kırsal Katma Değer, Ormanlık Alan, Yenilenemeyen Enerji Kullanımı, Yenilenebilir Enerji Kullanımı, Finansal Kalkınma	Korelasyon Matrisi, Yatay Kesit Bağımlılığı Testi, Birinci Nesil Panel Birim Kök Testleri, İkinci Nesil Panel Birim Kök Testleri, Pedroni Eşbütünleşme Testi ve Westerlund Eşbütünleşme Testi, Uzun dönemli esneklik tahmincileri, Dumitrescu Hurlin Panel Eşbütünleşme Testleri	Çalışmanın sonuçlarına göre, nedensellik analizi tarım, finansal kalkınma ve ekolojik ayak izi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Ayrıca, sürdürülebilir kalkınma hedeflerini sağlamak için yenilenebilir enerji kullanımını teşvik ederek tarım ve finans sektörü güçlendirilmelidir.
Erdinç ve Aydınbaş (2021)	Tarımsal Katma Değer Belirleyicilerinin Panel Veri Analizi	2000-2018 (Yıllık)	Kırsal katma değer, Kişi başına düşen gelir, Brüt sermaye, Toplam işgücü içinde tarımsal işgücü oranı, Toplam nüfus içinde kentleşme oranı, Politik istikrar, Hukukun üstünlüğü endeksi	Hausman Testi, GMM Tahmincisi, Sabit Etkiler ve Rassal Etkiler Modelleri,	Çalışmanın sonucuna göre, hukukun üstünlüğü endeksi tarımsal katma değeri etkilerken, politik istikrar endeksi tarımsal katma değer üzerinde bir etkisi olmadığı ortaya çıkarılmaktadır.
Avcu ve Yayla (2021)	Türkiye’de Kırsal Kalkınma ve Göç İlişkisi: Bir Panel Veri Analizi	2008-2018 (Yıllık)	Kırsal kalkınma endeksi, Alınan göç, Verilen göç	LLC, Hadri, Breitung, IPS, Fisher ADF, Fisher PP Birim Kök Testleri, Pedroni ve Kao Panel Eşbütünleşme Testleri, Panel Eşbütünleşme Tahmincisi	Çalışmanın sonucuna göre, alınan göçlerin kırsal kalkınma üzerinde olumlu bir etkiye sahip olurken, verilen göçler kırsal kalkınmayı olumsuz olarak etkilemektedir.

Adedoyin, Bein, Gyamfi & Bekun (2021)	Does agricultural development induce environmental pollution in E7? A myth or reality	1990-2016 (Yıllık)	Kırsal katma değer, Enerji tüketimi, Karbon emisyonu, Ekonomik büyüme	Korelasyon Matrisi, Yatay Kesit Bağımlılığı Testi, ADF ve PP Birim Kök Testi, Pedroni Eşbütünleşme Testi, Johansen Fisher Panel Eşbütünleşme Testi, PMG Havuzlanmış Ortalama Grup Tahmincisi(Pooled Mean Group Estimator), ARDL, DOLS ve FMOLS Uzun dönem sonuçları, Kao kalıntılı Eşbütünleşme Testi, Dumitrescu ve Hurlin Nedensellik Testi	Çalışmanın nedensellik analizi sonuçlarına göre, tarımsal katma değer ile diğer değişkenler arasında ve diğer değişkenlerin kendi aralarında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.
Uisso & Tanrıvermiş (2021)	Driving factors and assessment of changes in the use of arable land in Tanzania	1987-2018 (Yıllık)	Ekilebilir Araziler, Yerleşim Alanları, Nüfusun Yıllık Büyümesi, Kırsal Nüfus, Kişi Başına Düşen Ekilebilir Araziler, Ormanlık Alanlar, Traktör Sayısı	ADF Birim Kök Testi, Engle – Granger Eş Bütünleşme Analizi, Granger Nedensellik Analizi ve Etki Tepki Fonksiyonları	Çalışma sonuçlarına göre, Tanzanya’da ekilebilir araziler ile yıllık nüfus artışı ve yerleşim alanları arasında tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.
Azam, Uddin, Khan, Tariq (2022)	Are globalization, urbanization, and energy consumption cause carbon emissions in SAARC region? New evidence from CS-ARDL approach	1990 – 2018	Karbon Dioksit Emisyonu, Ekilebilir Araziler, Kentleşme, Kişi başına düşen GSYH, Enerji Kullanımı, Sanayi sektörü katma değeri, Finansal Kalkınma, İnovasyon, Küreselleşme	Korelasyon Matrisi, LLC ve IPS birim kök testi, Yatay Kesit Bağımlılığı testi, CIPS testi, PMG ve ARDL Tahmincileri, Dumitrescu Hurlin Panel Nedensellik Testi	Çalışmanın sonuçlarına göre, kişi başına düşen GSYH, sanayi sektörü katma değeri, enerji tüketimi, büyüme, küreselleşme ve finansal gelişme değişkenlerinin karbon emisyonu üzerinde olumlu bir etkiye sahip olurken, ekilebilir araziler inovasyonun karbon emisyonu üzerinde olumsuz etkileri olduğunu göstermektedir.

Zheng, Abbasi, Salem, Irfan, Alvarado & Lv (2022)	How technological innovation and institutional quality affect sectoral energy consumption in Pakistan? Fresh policy insights from novel econometric approach	1980 - 2019	Konut Elektrik Tüketimi, Hanehalkı Tüketim Harcamaları, Diğer Elektrik Enerjisi Tüketimi, Endüstriyel Elektrik Enerjisi Tüketimi, Endüstriyel Katma Değer, Kentsel Nüfus Büyümesi, Ticari Elektrik Enerjisi Tüketimi, Kırsal Elektrik Enerjisi Tüketimi, Kırsal Katma Değer, Ekilebilir Araziler, Yağış Deseni, Kamu Sektör Özel Sektör Ortaklığı, Teknolojik İnovasyon ve Kurumsal Kalite	ADF ve PP Birim Kök Testi, Yapısal Kırılma Modeli, Yapısal Kırılma Birim Kök Testleri, ARDL Sınır Testi Analizi, Dinamik ARDL Analizi, Etki Tepki Analizi, CUSUM Testi	Çalışma sonuçlarına göre, Pakistan'da, tarım, ticaret ve sanayi sektörleri enerji sektörü üzerinde etkileyen etmenlere nazaran konut sektörünü etkileyen etmenlerden daha büyük etkiye sahip olmaktadır.
Hosseini, Moosavi ve Najafi (2022)	Agriculture, climate change and sustainability in Iran: Application of numerical taxonomy method and Panel-VAR	2011-2018	GSYH, İşsizlik Oranı, Tarımsal Katma Değer, Yetişkinlerin eğitime katılımı, Cinsiyete dayalı İstihdam Açığı, Cinsiyete göre ne çalışan ne de eğitimde yer alan gençler, Ormanlık Alanların yüzdesi, Çölleşme yüzdesi ve Çevre koruma altındaki alanlar yüzdesi (Sürdürülebilirlik İndeksi Göstergeleri)	Panel VAR Modeli, Granger Nedensellik Testi, Etki Tepki Analizi, Varyans Ayırıştırması	Çalışmadaki çıktı sonuçlarına göre, İran'da tarımsal katma değeri ve endüstriyellemenin iyi durumda olduğu şehirler sürdürülebilirlik bakımından diğer illere nazaran daha iyi durumda olduğu ortaya çıkarılmaktadır.
Yaqoob, Ammad Ali, Kannaiah, Khan, Shabbir, Bilal & Tabash (2022)	The effects of Agriculture Productivity, Land Intensification, on Sustainable Economic Growth: A panel analysis from Bangladesh, India, and Pakistan Economies	1973-2020 (Yıllık)	Tarımsal ürünlerin hektar başına ortalama verimi, Traktör varlığı, Hektar başına gübre tüketimi, Kırsal nüfus büyümesi, Tarımsal işgücü, Kişi başına düşen ekim alanı	LLC Birim Kök Testi, Panel Eşbütünleşme Testi, Hata Düzeltme Modeli, Sağlamlık Testi ve ARDL modeli	Çalışmanın sonucuna göre, tarımsal nüfus yapısındaki değişimin tarımsal arazilerin ve tarımsal ürünlerin verimliliğine bağlı olduğu ortaya çıkmaktadır.

Rehman, Ma, Khan, Khan, Murshed, Ahmad & Mahmood (2022)	The asymmetric effects of crops productivity, agricultural land utilization, and fertilizer consumption on carbon emissions: revisiting the carbonization-agricultural activity nexus in Nepal	1965 – 2018	Karbon emisyonu, tahıl verimlilik oranı, tahıl üretimi için kullanılan ekilebilir araziler, gübre tüketimi	korelasyon analizi, ADF ve PP birim kök testi, ARDL sınır testi, NARDL analizi ve CUSUM testi	Çalışmanın sonucuna göre, tahıl verimlilik oranı karbon emisyonunu etkilemezken, ekilebilir araziler ve yüksek gübre tüketiminin karbon emisyonunu hem kısa ve hem de uzun vadede etkilediği görülmektedir.
Temurlenk ve Erdik (2023)	The Effect of Climate Change on Agricultural Value Added: A Panel Data Analysis on Mediterrenian Countries	1990-2019 (Yıllık)	Tarımsal katma değer, Kırsal nüfus, Ortalama sıcaklık, Ekilebilir araziler ve İnsani Gelişme Endeksi	Yatay Kesit Bağımlılığı Testi, CIPS Birim Kök Testi, F Testi, Hausman Testi, Havuzlanmış, Sabit Etkiler ve Rassal Etkiler Modelleri	Çalışmanın sonucuna göre, insani gelişme endeksi orta düzeyde olan ülkelere göre ortalama sıcaklık değişkeninin tarımsal katma değer üzerindeki etkisi, yüksek insani gelişme endeksi olan ülkelere göre daha çok etkilenir.
Özşahin ve Güven (2023)	Tarım Destekleri ve Hükümet İstikrarının Tarımsal Katma Değer Üzerine Etkisi: Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Panel Veri Analizi	1991 – 2018 (Yıllık)	GSYH'da tarımsal katma değerın yüzdelik payı, Kişi başına düşen GSYH, toplam istihdam içindeki tarım istihdamının yüzdelik payı, Tarım üreticilerine verilen kamu veya özel sektör destekleri, hükümetin istikrarı, Tarım arazilerindeki genişlik ve Toplam ithalat kapsamında tarımsal hammadde ithalatının yüzdelik payı	F, LM ve LR testleri, Hausman testi, Otokorelasyon için Durbin Watson testi, Değişen Varyans için Greene Wald testi, Birimler arası korelasyon testleri, Normal Dağılım Testi ve sabit etkiler modeli için Driscoll-Kraay Tahmincisi	Çalışmanın sonucuna göre, tarım istihdamı payı, tarım arazisinin genişliği, hükümet istikrarı, tarımsal hammadde ithalatı ve tarım üreticilerine sağlanan destekler tarımsal katma değeri pozitif olarak etkilerken, kişi başına düşen gelir tarımsal katma değeri negatif anlamda etkilemektedir.

Ataş, Gündüz ve Uslu (2023)	Fark Ödeme Desteklerinin Tarımsal Göstergelere Etkisi: Panel Veri Analizi	2002-2020 (Yıllık)	Tarımsal üretim, Tarımsal ürün değeri, Tarımsal ihracat, Fark ödeme destekleri, Alan başı gübre tüketimi, Tarımsal ihtiyaç kredileri, Tarımsal mekanizasyon, Tarımsal GSYH, Tarımsal enerji tüketimi, Dolar Kuru	Tanımlayıcı İstatistikler, Huber Eicker White Tahmincisi	Çalışmanın sonucuna göre, Fark ödeme desteklemeleri üzerinde gerçekleşen % 0.01'lik artışın, tarımsal üretimde % 0.74, tarımsal ürün değerinde % 0.06, tarımsal dış satımda % 2.23 oranında istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye neden olmaktadır.
Atchade & Nougode (2024)	Statistical investigation on the relationship between climate change, food availability, agricultural productivity, and economic expansion	1961-2021 (Yıllık)	Ekonomik büyüme, Karbon Emisyonu, Gıda üretimi, Kırsal katma değer, işgücü, sermaye oluşumu ve Tarımsal üretim	ADF birim kök testi, ARDL Modeli, Granger Nedensellik Testi	Çalışmanın sonucuna göre, kırsal katma değeri ile gıda üretimi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.
Yadav & Goyari (2024)	The effects of financial development on crop productivity: ARDL evidence from Indian agriculture	1980 - 2020	Bitkisel üretim endeksi, Brüt Sermaye Oluşumu, Kırsal nüfus, Ekilebilir araziler, Kişi başına düşen GSYH, Ticari Açıklık ve Finansal Kalkınma Endeksi	ADF ve PP Birim kök testleri, ARDL sınır testi, CUSUM testi, ARDL Hata Düzeltme Tahmincileri ve Granger Nedensellik testi	Çalışmanın sonucuna göre, değişkenlerin arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmaktadır.
Wen, Mennig & Sauer (2025)	Assessing the regime-switching role of risk mitigation measures on agricultural vulnerability: A threshold analysis	2000-2021	Tahıl Gıdası Üretimi, Tarımsal Kırılabilirlik, Tarımsal GSYH Payı, Sulama Ölçeği, Rezervuar Kapasitesi, Drenaj Sistemleri, Toprak Kaybı kontrolü, Dizel Tüketimi, Makineler, Polyester Film, Gübre Tüketimi, Toplam Ekilen Alan, Ortalama Günlük Sıcaklık, Ortalama Günlük Yağış	Sabit etkili sınır modeli, iki rejimli Markov Geçiş Modeli ve Eşik Tahmincileri	Çalışmanın sonucuna göre, tarım sektöründeki kırılabilirlik ile tahıl gıdası üretimi arasında bağlantı bulunmaktadır. Sulama sistemleri, su kaynakları ve toprak kaybı kontrolü tarımsal kırılabilirliğin azaltılmasında etkili araçlar olarak ortaya çıkmaktadır.

Mevcut literatür taramasında, mevcut çalışmada kullanılan değişkenlerden olan kırsal katma değer ile gıda üretimi endeksi arasındaki ilişki incelenmektedir. Ayrıca, mevcut değişkenlerin dışında, kırsal katma değer ile büyüme, karbon emisyonu, insani gelişme endeksi ve politik istikrar endeksi ile aralarındaki ilişkiler incelenmektedir. Literatür taramasındaki değişkenlerin çoğunlukla kırsal katma değer, gıda üretimi, ekilebilir araziler ve büyüme değişkenleri çerçevesinde olduğu görülmektedir.

3.3. EKONOMETRİK ANALİZ

Çalışmanın ekonometrik analiz kısmında, verilerin tanımlayıcı istatistiklerine, yatay kesit bağımlılığı için yapılan panel testlerine, çeşitli panel birim kök testlerine, Birinci Kuşak Westerlund Eşbütünleşme testine, Paneller için homojenlik testine, Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisine, Gecikme Uzunluğu Kriterlerine, Varyans Ayrıştırmasına, Etki Tepki Fonksiyonları, Özdeğer İstikrar koşullarına, Granger Nedensellik Testine ve Dinamik Sabit Etkiler Tahmincisine yer verilmektedir.

3.3.1. Veri Seti ve Tanımlayıcı İstatistikler

Çalışmada yer alan bağımlı değişken (kırsal katma değer) ve bağımsız değişkenler (gıda üretim endeksi, ekilebilir araziler), Tablo 32’de yer alan literatür taramasına dayalı olarak belirlenmiştir. Çalışmanın verileri, 2004-2022 dönemini kapsamaktadır. Söz konusu veriler, yıllık verilerdir. Verilerin 2004 yılından başlama nedeni, Türkiye’nin AB’nin Ortak Tarım Politikasına uyum sağlamak amacıyla faaliyete geçtiği yıl olmasıdır. Veriler Türkiye ve 27 AB ülkesini içermektedir. Yani, veriler N(Birim) 28 ve T (Zaman) 18 olarak belirlenmektedir. Ayrıca, modelde Panel veri modeli yerine Panel VAR modelinin tercih edilmesinin nedenleri, Panel veri modelinde ekonometrik çıktı hatasının yer alması ve Panel VAR modelinde iki değişkenin çift yönlü nedensellik ilişkisinin bulunmasıdır. Aşağıda yer alan Tablo 33’de, çalışmada kullanılan veri seti tanımlanarak veri kaynağı belirtilmektedir.

Tablo 33: Veri Seti ve Kaynakları

Veri Kısaltması	Veri	Veri Kaynağı
Lnkkd (Bağımlı Değişken)	Yıllık büyüme içinde yer alan Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık sektörlerinin yüzdelik katma Değerinin logaritmik hali	Dünya Bankası
lnTaEa (Bağımsız Değişken)	Toplam alan içinde Ekilebilir araziler yüzdelik payının logaritmik hali	Dünya Bankası
Lngue (Bağımsız Değişken)	Gıda üretim endeksi	Dünya Bankası

Aşağıda yer alan Tablo 34’te bu değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri gösterilmektedir.

Tablo 34: Verilerin Tanımlayıcı İstatistikleri

Değişkenler	Gözlem Sayısı	Ortalama	Standard Sapma	Minimum	Maximum
Lnkkd	532	1.50	1.21	-3.86	4.10
lnTaEa	532	3.06	0.58	1.82	4.13
Lngue	532	4.57	0.10	4.18	4.94

Çalışmanın tanımlayıcı istatistiklerinde gözlem sayısı, ortalama, standard sapma, minimum ve maximum değerlerine yer verilmektedir.

3.3.2. Yatay Kesit Bağımlılığını Dikkate Alan Panel Testleri

Ekonometrik analizde birimler arası korelasyonun etkisini minimize edebilmek için kullanılan yatay kesit bağımlılığı testleri N veya T’nin büyük olup olmamasına göre tercih edilmektedir (Tatoğlu, 2018: 87, Güriş, 2018: 90).

Yatay kesit bağımlılığı (YKB) testinde, boş hipotezlerde asimptotik dağılım belirlenerek ve paneldeki değişkenlerin ortalamaları zaman içinde sabit kaldığı sürece eğim katsayıları ve hata varyanslarında çoklu kırılmalara karşı dirençli olduğu ortaya çıkmaktadır (Pesaran, 2021: 2).

N>T durumu olduğunda Pesaran CD ve Friedman Sıra Korelasyon Testleri kullanılmaktadır.

Tablo 35: Pesaran CD ve Friedman Sıra Korelasyon Testi

Pesaran CD Testi				
Değişken	YK-test	p-değeri	Corr	Abs(corr)
Residf	-0.53	0.599	-0.006	0.197
Friedman Sıra Korelasyon Testi				
Friedman CD Katsayısı		Olasılık Değeri		
18.517		0.8869		

Tablo 35'in sonuçlarına göre, her iki testte de YKB ortaya konan H_0 hipotezi reddedilmediği için panel veri modelinde yatay kesit bağımlılığı bulunmamaktadır. Buna göre, CIPS testinin uygulanması gerekmemektedir.

3.3.3. Panel Birim Kök Testleri

Harris Tzavalis (HT) panel birim kök testinin Levin Lin Chou (LLC) panel birim kök testine benzer şekilde, panel veri setinin dengeli panel olması gerekmektedir. Ayrıca, YKB olmadığı için birinci kuşak panel birim kök testleri tercih edilmektedir (Tatoğlu, 2018: 32).

Fisher ADF ve PP panel birim kök testinde panel verilerinin dengeli olma zorunluluğu bulunmamakla birlikte, Fisher ADF ve PP panel birim kök testi IPS testine nazaran daha kuvvetli sonuçlar vermektedir (Tatoğlu, 2018: 47).

Breitung panel birim kök testi, YKB durumunda tutarlı t-istatistikleri üretebilen bir başka test istatistiğidir. p katsayısının birimler arasında sabit olduğu öngörülmektedir. Ayrıca, heterojen paneller için de tutarlı sonuçlar vermektedir. Birim etkiler ve trendli modeller için Breitung, LLC, HT ve IPS panel birim kök testlerinden daha verimli sonuçlara ulaşılmaktadır. Dahası, Breitung testi küçük örneklemeler bazında diğer testlerin önünde yer almaktadır (Yıldırım, Yıldırım ve Demirtaş, 2019: 187-188).

Tablo 36: Breitung, HT, Fisher ADF ve PP Panel Birim Kök Testleri

Değişkenler	Olasılık Değerleri			
	Breitung	HT	Fisher ADF	Fisher PP
Inkkd(Düzy)	0.000	0.000	0.000	0.000
Inkkd(Birinci Fark)	0.000	0.000	0.000	0.000
InTaEa(Düzy)	0.996	0.000	0.000	0.000
InTaEa(Birinci Fark)	0.000	0.000	0.000	0.000
Ingue(Düzy)	0.430	0.000	0.002	0.000
Ingue(Birinci Fark)	0.000	0.000	0.000	0.000

Tablo 36’da yer alan çıktı sonuçlarına göre, InTaEa ve Ingue değişkenlerinin düzey değerleri istatistiksel açıdan anlamsız olurken, diğer durumlarda istatistiksel açıdan anlamlı olduğu için durağanlık söz konusu olmaktadır.

3.3.4. Birinci Kuşak Westerlund Eşbütünleşme Testi

Bu çalışmada yatay kesit bağımlılığı bulunmadığı için birinci kuşak Westerlund Eşbütünleşme testi kullanılmaktadır. Ayrıca, bu testin içinde Ga, Gt, Pa ve Pt katsayıları olarak kendi içinde dörde ayrılmaktadır. Bu katsayılar H_0 hipotezi değişkenler eşbütünleşme yok diye belirtilmektedir. Dahası, bu testte değişkenlerin bootstrap fonksiyonu ile değişkenlerin yatay kesit bağımlılığı kaldırılabilir (Hatam, Tourani, Rad & Bastani, 2016: 103-104).

Tablo 37: Birinci Kuşak Westerlund Eşbütünleşme Testi

Inkkd ve Ingue değişkenleri		
İstatistikler	P-Value	Robust P-Value
Gt	0.000	0.000
Ga	0.000	0.000
Pt	0.000	0.010
Pa	0.000	0.010
Inkkd ve InTaEa değişkenleri		
İstatistikler	P-Value	Robust P-Value
Gt	0.000	0.000
Ga	0.000	0.000
Pt	0.000	0.000
Pa	0.000	0.000

Tablo 37’nin sonuçlarına göre, H_0 hipotezi reddedildiği için değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmaktadır.

3.3.5. Panellerin Heterojenlik ve Homojenlik Testi

Değişkenlerin eğim katsayılarındaki homojenlik veya heterojenlik sınamalarını Pesaran ve Yamagata (2008)'in oluşturduğu delta testi vasıtasıyla belirlenmektedir. H_0 ve H_1 hipotezleri aşağıdaki gibidir:

H_0 : Eğim katsayısı homojendir., H_1 : Eğim katsayısı homojen değildir (Doğanay ve Değer, 2017: 133).

Tablo 38: Homojenlik Testi

	Delta	p-değeri
	-0.079	0.937
Adj.	-0.089	0.929

Tablo 38'deki çıktı sonuçlarına göre, H_0 hipotezi reddedilmediği için paneller homojen olmaktadır. Panellerin homojen olması bundan sonra kullanılacak olan testleri etkilemektedir.

3.3.6. Homojen Panel VAR Modeli için Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisi (GMM)

En küçük kareler (EKK) tahmincisindeki değişkenlerde birinci farkın kullanılması çıktı sonuçlarının tutarsız olmasına yol açmaktadır. Bu tutarsız sonuçların azalması için GMM kullanılmaktadır. Ayrıca, GMM Tahmincisi dinamik panel modellerinde kullanılmaktadır (Kılınç ve Altıparmak, 2020: 222).

Tablo 39: Gecikme Uzunluğu Kriterinin Belirlenmesi

Gecikme Uzunluğu	CD	J	J P Değeri	MBIC	MAIC	MQIC
1	-.4243	30.684	.7192	-164.134	-41.315	-90.8910
2	-2.897	23.621	.6512	-122.493	-30.378	-67.5600
3	-13.712	8.294	.9739	-89.115	-27.705	-52.4932
4	-11.358	1.4920	.9972	-47.212	-16.507	-28.9010

Tablo 39'da yer alan sonuca göre, R^2 (CD)'nin en büyük olduğu ve MBIC, MAIC ve MQIC (Bilgi Kriterlerinin) en küçük olduğu durumda 1. gecikme uzunluğu olduğu için çalışmada 1. Gecikme uzunluğu tercih edilmektedir (Tatoğlu, 2018: 138).

Tablo 40: GMT Tahmincisi

Değişkenler ve Gecikmeli Değişkenler		Olasılık Değeri
dlnkkd	dlnkkd	0.000
	L1.	
	dlnTaEa	0.077
dlnTaEa	L1.	
	dlnque	0.000
	L1.	
dlnque	dlnkkd	0.562
	L1.	
	dlnTaEa	0.160
dlnque	L1.	
	dlnque	0.975
	L1.	
dlnque	dlnkkd	0.002
	L1.	
	dlnTaEa	0.963
dlnque	L1.	
	dlnque	0.000
	L1.	

Tablo 40'ta yer alan çıktı sonuçlarına göre, kırsal katma değerin 1.gecikmesi ve gıda üretim endeksinin 1.gecikmesi kırsal katma değerini etkilemektedir. Kırsal katma değerin 1. gecikmesi ve gıda üretim endeksinin 1. gecikmesi gıda üretim endeksini etkilemektedir (Tatoğlu, 2018: 139-140).

3.3.7. Varyans Ayırıştırması

Varyans ayırıştırması yöntemi, bir değişkenin yüzde kaçının kendisi tarafından yüzde kaçının diğer değişkenler tarafından kaynaklandığını göstermektedir (Yıldız, 2017: 59).

Tablo 41: Varyans Ayırıştırması

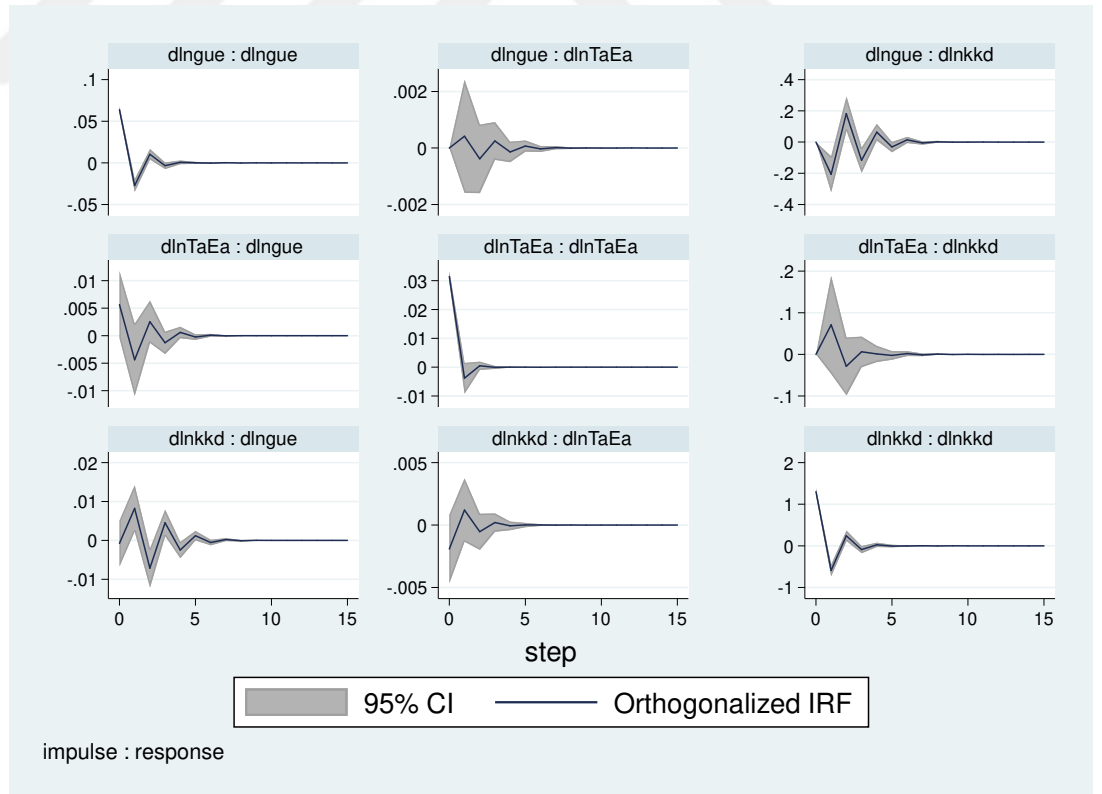
Etki Değişkeni ve Dönemleri	Tepki Değişkeni			Etki Değişkeni ve Dönemleri	Tepki Değişkeni		
	dlmkkd	dlmTaEa	dlmgue		dlmkkd	dlmTaEa	dlmgue
dlmkkd				dlmTaEa			
0	0	0	0	0	0	0	0
1	1	0	0	1	.0036	.9963	0
2	.9771	.0024	.0204	2	.0050	.9947	.0001
3	.9625	.0026	.0347	3	.0053	.9943	.0003
4	.9566	.0026	.0347	4	.0053	.9942	.0003
5	.9549	.0026	.0424	5	.0053	.9942	.0004
6	.9544	.0026	.0428	6	.0053	.9942	.0004
7	.9544	.0026	.0429	7	.0053	.9942	.0004
8	.9543	.0026	.0429	8	.0053	.9942	.0004
9	.9543	.0026	.0429	9	.0053	.9942	.0004
10	.9543	.0026	.0429	10	.0053	.9942	.0004
11	.9543	.0026	.0429	11	.0053	.9942	.0004
12	.9543	.0026	.0429	12	.0053	.9942	.0004
13	.9543	.0026	.0429	13	.0053	.9942	.0004
14	.9543	.0026	.0429	14	.0053	.9942	.0004
15	.9543	.0026	.0429	15	.0053	.9942	.0004
Etki Değişkeni ve Dönemleri			Tepki Değişkeni				
			dlmkkd	dlmTaEa	dlmgue		
		dlmgue					
		0	0	0	0		
		1	.0001	.0077	.9921		
		2	.0138	.0103	.9758		
		3	.0233	.0112	.9653		
		4	.0271	.0115	.9613		
		5	.0283	.0115	.9601		
		6	.0286	.0115	.9598		
		7	.0286	.0115	.9597		
		8	.0286	.0115	.9597		
		9	.0286	.0115	.9597		
		10	.0286	.0115	.9597		
		11	.0286	.0115	.9597		
		12	.0286	.0115	.9597		
		13	.0286	.0115	.9597		
		14	.0286	.0115	.9597		
		15	.0286	.0115	.9597		

Tablo 41’de yer alan çıktı sonuçlarına göre, kırsal katma değer değişkenine ilişkin öngörü hata varyansının % 95’i kendisine ait şoklardan kaynaklanırken, % 4’ü gıda üretim endeksinden kaynaklı şoklardan meydana geldiği gibi, yaklaşık % 1’i ekilebilir arazilerin şoklarından kaynaklanmaktadır. Ekilebilir araziler değişkenine ait öngörü hata varyansının % 99’u kendisine ait şoklardan kaynaklanırken, geriye kalan % 1’i diğer değişkenlerin şoklarından kaynaklanmaktadır. Gıda üretim endeksi değişkenine ait öngörü hata varyansının % 95’i kendisine ait şoklardan kaynaklanırken, yaklaşık % 3’ü kırsal katma değer değişkenine ait şoklardan kaynaklanırken, yaklaşık % 2’si ekilebilir araziler değişkenine ait şoklardan meydana gelmektedir (Tatoğlu, 2018: 143).

3.3.8. Etki – Tepki Fonksiyonları ve Özdeğer İstikrar Koşulu

Şekil 8’de, kırsal katma değeri, toplam alan içinde ekilebilir araziler payı ve gıda üretim endeksi etki ve tepki fonksiyonunu göstermektedir. 15 yıllık etkideki tepkiyi göstermektedir (Satıcı ve Öner, 2020: 3518-3519).

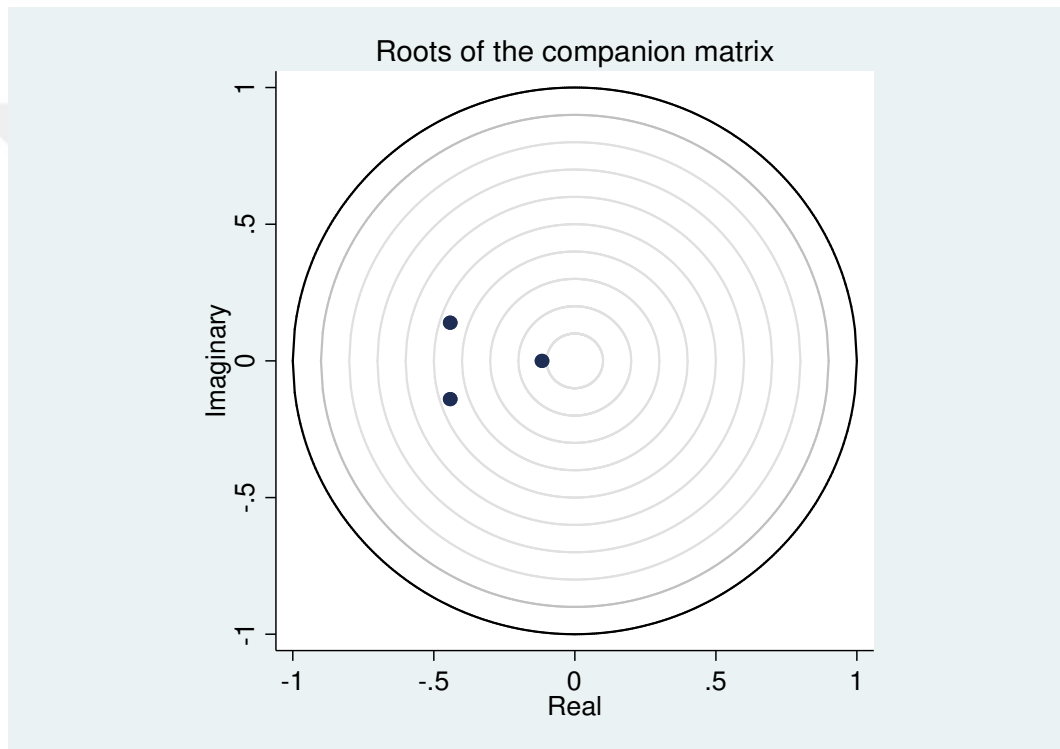
Şekil 8: Etki Tepki Fonksiyonları

Şekil 8’deki çıktı sonuçlarına göre, kırsal katma değer değişkeninden verilen şokun ekilebilir araziler ve gıda üretim endeksi üzerindeki etkisi ve gıda üretim endeksi ve ekilebilir araziler değişkenlerine verilen şokun kırsal katma değer üzerindeki etkisi 5 yıl içinde sona ermektedir.

Şekil 9’da bütün özdeğerler birden küçük ve birim çember içerisinde yer aldığından Panel VAR’ ın istikrar koşullarını sağladığı ortaya çıkmaktadır.

Şekil 9: Özdeğer İstikrar Koşulu

3.3.9. Homojen Paneller için Granger Nedensellik Testi ve Homojen Panel Hata Düzeltme Dinamik Sabit Etkiler (DSE) Tahmincisi

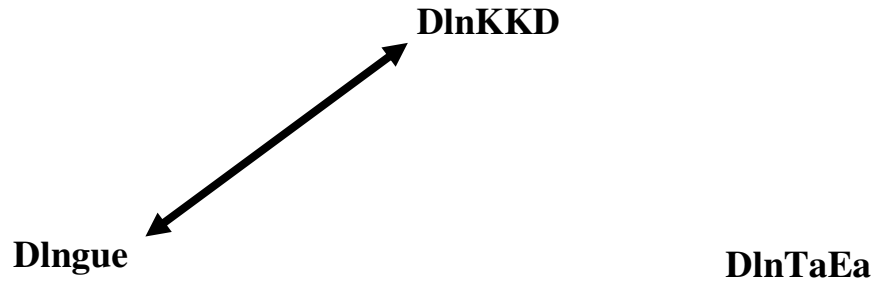
Homojen panellerde değişkenlerin kendi aralarındaki nedensellik ilişkisini bulabilmek için Granger Nedensellik testi uygulanmaktadır. H_0 hipotezi, “değişkenler arasında nedensellik ilişkisi yoktur” ifadesi bulunurken, H_1 hipotezi, “değişkenler arasında nedensellik ilişkisi vardır” bulunmaktadır.

Tablo 42: Homojen Paneller için Granger Nedensellik Testi

Equation/Excluded	chi2	df	Prob.>chi2
dlkkd dlntaEa dlngue	2.367 12.132	1 1	0.124 0.000
dlntaEa dlkkd dlngue	0.767 0.182	1 1	0.381 0.669
dlngue dlkkd dlntaEa	8.024 0.446	1 1	0.005 0.504

Tablo 42’de yer alan çıktı sonuçlarına göre, *dlngue* ve *dlkkd* değişkenlerinin kendi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Şekil 10: Değişkenlerin Nedensellik İlişkileri

Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edildikten sonra, homojen paneller için kısa veya uzun vadeli olarak tahminci kullanılması gerektiğinde dinamik sabit etkiler tahmincisine ihtiyaç duyulmaktadır (Sancar, Uğur ve Akbaş, 2017: 1783).

Tablo 43: Homojen Paneller için Dinamik Sabit Etkiler Tahmincisi

	Katsayı	Olasılık Değeri
_ec		
lnTaEa L1.	-.5469	0.553
lngue L1.	-1.472	0.006
SR		
_ec	-1.192	0.000
lnTaEa D1.	-2.682	0.122
lngue D1.	-.3885	0.618
lnkkd LD.	.0968	0.038
lnTaEa LD.	.3072	0.838
lngue LD.	-1.123	0.160
Sabit	11.806	0.005

Tablo 43'e göre, hata düzeltme parametresi anlamlı, yani değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmaktadır. Bu parametre, değişkenlerin kısa dönemli sapmalarının bir sonraki dönemde dengeye gelme hızını ifade etmektedir. Buna göre, bir dönemde oluşan dengesizliklerin %1'i bir sonraki dönemde düzelmektedir. Gıda üretim endeksindeki %1'lik artış, kırsal katma değeri % 1'lik azalma olmasına neden olmaktadır. Kırsal katma değerde yer alan % 1'lik artış, gıda üretim endeksi ve ekilebilir arazi payını % 9'luk oranla etkilemektedir (Tatoğlu, 2018: 272).

3.4. AMPİRİK BULGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

GMM Tahmincilerinin sonucunda, kırsal katma değer bağımlı değişkenini ekilebilir araziler yerine gıda üretim endeksi değişkeninin daha çok etkilediği görülmektedir. Buna göre, Türkiye ve AB'de gıda üretimindeki olumlu bir artış, tarım sektöründeki katma değeri de olumlu yönde etkileyeceği düşünülmektedir. Bu nedenle, Türkiye ve AB'de olası bir nüfus artışı sonucunda gıda üretimindeki artış ve kırsal kalkınma büyük önem taşımaktadır.

Varyans ayrıştırması çıktı sonucuna göre, kırsal katma değerdeki şokların büyük çoğunluğunu değişkenin kendisi dışında yine GMM Tahmincisindeki çıktı sonucunda olduğu gibi, Türkiye veya AB ülkelerinde gıda üretim endeksi şoklarının etkilediği ortaya çıkmaktadır. Diğer bir deyişle, gıda üretim endeksi kırsal katma değer üzerinde önemli bir etkiye sahip olmaktadır. Gıda üretimi artışıyla ülkedeki iç göçün azalacağı ve kırsal katma değeri olumlu yönde etkileyeceği düşünülmektedir.

Homojen paneller için Granger Nedensellik Testi(GNT) çıktı sonuçlarına göre, kırsal katma değer ile gıda üretim endeksi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Bu çıktı sonuçlarına göre, Türkiye ve AB’de gıda üretimi endeksi yıllık büyüme göstergesi içinde yer alan kırsal katma değer üzerinde etkili olduğu gibi, bu ülkelerde olan kırsal katma değerde gıda üretim endeksini etkilemektedir. Çiftçilerin yaptıkları tarımsal üretimden olumsuz yönde etkilenmedikleri zaman tarımsal katma değeri olumlu yönde etkilemektedir. Ayrıca, Türkiye ve AB’de tarımsal katma değerın yüksekliği o ülkede yaşayan çiftçilerin üretim koşullarını belirlediği ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, çiftçilerin sürdürülebilir üretimi için, girdi maliyetlerinde fiyat istikrarının sağlanması, çiftçilerin banka borçlarının azalması ve çiftçilere yönelik tarımsal ürün üretimini geliştirmek için eğitimler verilmesi gerekmektedir.

Mevcut çalışma ile Anetor, Ogbechie vd. (2016) çalışmalarının farklı yönleri, tarım sektörüyle ilgili farklı değişkenlerin seçilmiş olmasıdır. Anetor, Ogbechie vd. (2016) çalışmasında tarım sektöründe kullanılan kredilerin tarımsal üretim üzerinde etkisi bulunmaktadır. Tarım sektörüne yönelik kredilerle çiftçiler kendi arazilerine yatırım yaparak tarımsal üretimin sürdürülebilirliğine katkı sağlanmaktadır. Tarım sektörüne sağlanan krediler arttığında tarımsal ürünlerin satış fiyatları da yükselirse çiftçilerin refahı arttığı için kırsal kalkınmanın sağlanabileceği düşünülmektedir.

Mevcut çalışma ile Awokuse & Xie (2015) çalışmasının farklı yönleri, literatürdeki çalışmada reel GSYH, kırsal katma değer, dış ticaret haddi ve ihracat değişkenleri kullanılırken, mevcut çalışmada kırsal katma değer, gıda üretim endeksi ve ekilebilir araziler kullanılmaktadır. Awokuse & Xie (2015) çalışmasının sonucuna göre, kırsal katma değerin reel GSYH’yı olumlu yönde etkilediği düşünülmektedir. Tarımsal katma değer büyüme oranı içindeki yüzdelik paydan edinildiği için büyüme oranındaki olumlu yöndeki bir artış kırsal katma değeri de olumlu yönde etkileyeceği düşünülmektedir.

Mevcut çalışma ile Ofana, Efefiom & Omini (2016) çalışmasının farklı yönleri, literatürdeki çalışmada yer alan yağış miktarı, döviz kuru ve gıda ihracatının tarımsal üretim üzerinde önemli bir etkisi bulunmaktadır. Yağış miktarının azlığı veya çokluğu tarım ürünlerinin rekoltesini olumlu veya olumsuz yönde etkilemektedir. Döviz kurunun artışı veya azalması ve gıda ihracatının artışı veya azalması tarımsal üretim üzerinde arttırıcı veya azaltıcı etkiye sahip olmaktadır.

Mevcut çalışma ile Jebli & Youssef (2017) çalışmasının farklı yönleri, literatürdeki çalışmada yer alan yenilenebilir enerji tüketimi ile kırsal katma değer arasında tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunurken, karbon emisyonu ile kırsal katma değer arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Yenilenebilir enerji tüketimi kırsal katma değer üzerinde arttırıcı veya azaltıcı bir etkiye sahip olmaktadır. Karbon emisyonu artışı kırsal katma değeri arttırabileceği veya karbon emisyonundaki azalma ile kırsal katma değeri azaltabileceği düşünülmektedir.

Yıldız (2017) çalışmasındaki sonuçlara göre, tarımsal üretimle tarımsal destekleme ödemeleri arasında uzun vadeli bir çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Tarımsal destekleme ödemelerinin azlığı çiftçilerin veya tarımsal firmaların üretim kapasitesini olumsuz yönde etkileyeceği için, kırsal katma değer böyle bir durumda olumsuz yönde etkilenebilmektedir. Tarımsal destekleme ödemelerinin fazlalığı ise, çiftçilerin veya tarımsal firmaların üretimini olumlu yönde etkileyeceği için, kırsal katma değer olumlu yönde etkilenebilmektedir.

Ben Jebli & Ben Youssef (2019) çalışmasındaki sonuçlara göre, kırsal katma değer ile tarımsal arazi kullanımı arasında çift yönlü bir nedensellik bulunduğu için, tarımsal açıdan ekilebilir araziler arttıkça daha çok tarımsal üretimle birlikte tarımsal ihracat potansiyeli arttığı için kırsal katma değeri arttırabileceği düşünülmektedir. Kırsal katma değer azalırsa, bu durumdan tarım sektöründe istihdam sağlayanlar olumsuz yönde etkileneceği için tarımsal arazi kullanımı azalmaktadır.

Wen, Mennig & Sauer (2025) çalışmasındaki sonuçlara göre, tarım sektöründeki kırılmalık tarım sektöründeki kırılmalık ile tahıl gıdası üretimi arasında bir nedensellik bağı olduğu belirtilmektedir. İklim koşulları ve su kaynaklarının tarımsal üretimi etkilediğini ortaya koymaktadır.

Chandio, Öztürk, Akram, Ahmad & Mirani (2020) çalışmasındaki sonuçlara göre, gıda üretimi ile ekilebilir araziler arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır. Buna göre, çalışmada ulaşılan sonuç mevcut çalışmanın sonucuyla paralellik taşımaktadır. Çünkü üretilen gıdaların saklama koşullarının iyi olmaması gıda üretiminde kayıplara neden olmaktadır.

Ceesay, Francis, Jawneh, Njie, Belford & Fanneh (2021), Nicodeme Atchade & Nougboade (2024) ve Yadav & Goyari (2024) alışmalarındaki sonuçlara göre, kırsal katma değer ile gıda üretimi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi veya değişkenler arasında eşbütünleşik ilişki bulunmaktadır. Buna göre, çalışmada ulaşılan mevcut çalışmanın sonucuyla benzerlik taşımaktadır. Gıda retimindeki bir artış kırsal katma değeri arttırdığı gibi, kırsal katma değerde görülen artış daha çok gelişen bir gıda üretimini meydana getirmektedir.

SONUÇ

Çalışmada, literatüre dayalı olarak seçilen ekilebilir araziler ve gıda üretim endeksi bağımsız değişkenlerinin, modelin bağımlı değişkeni olan kırsal katma değere olan etkileri Türkiye ile Avrupa Birliği ülkeleri açısından Panel VAR yöntemi ile analiz edilmektedir. Çalışmada, 2004 – 2022 dönemine ilişkin yıllık veriler kullanılmaktadır. Çalışmadaki veri setinin 2004 yılında başlamasının nedeni, Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK)'nin Avrupa Birliği akreditasyonu almasıdır.

Çalışmanın ekonometrik analizinde, yatay kesit bağımlılığının olup olmadığını belirlemek için Friedman Sıra Korelasyonu testi uygulanmıştır. Çıkan sonuca göre, yatay kesit bağımlılığı bulunmamaktadır. Yatay kesit bağımlılığı olmadığı için birinci kuşak Panel Birim kök testlerinden olan Breitung, Harris Tzavalis ve Fisher ADF ve Fisher PP birim kök testi sonuçlarına göre, değişkenler birinci fark seviyesinde durağan olmaktadır. Birinci kuşak Westerlund Eşbütünleşme testi sonuçlarına göre, değişkenler arasında eşbütünleşik bir ilişki bulunmaktadır. Homojenlik testi sonucuna göre, panellerin homojen olduğu ortaya çıkmaktadır. Gecikme uzunluğu kriteri sonucuna göre, minimum olan bilgi kriterlerine göre, birinci gecikme uzunluğu tercih edilmektedir. Homojen panel VAR modeli için uygulanan GMM Tahmincisi sonucuna göre, değişkenlerin gecikmeli değerleri kırsal katma değer ile gıda üretim endeksi değişkenlerini etkilediği görülmektedir. Varyans ayrıştırması sonucuna göre, kırsal katma değer % 95'i kendisine ait şoklardan meydana gelirken geri kalanı diğer değişkenlere ait şoklardan kaynaklanmaktadır. Ekilebilir araziler payı değişkeninin % 99'u kendisine ait şoklardan meydana gelmektedir. Gıda üretim endeksi değişkeninin % 95'i kendisine ait şoklardan kaynaklanmaktadır. Etki tepki fonksiyonları sonuçlarına göre, diğer değişkenlere ait şokların kırsal katma değer üzerindeki etkisi 5 yıl içinde sona ermektedir. Özdeğer istikrar koşulu sonuçlarına göre, bütün özdeğerler birim çember içerisinde yer aldığı için panel VAR modeli istikrar koşullarını sağlamaktadır.

Granger nedensellik testi sonuçlarına göre, kırsal katma değer ile gıda üretim endeksi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Çift yönlü nedensellik ilişkisine göre, gıda üretiminin artışı tarımsal ihracat potansiyelini de arttırdığı için kırsal katma değeri de arttırabilmektedir. Kırsal katma değer de görülen bir artış ise, gıda üretimini de destekleyeceği için gıda üretimini arttırabileceği düşünülmektedir.

IPARD Programı, AB'nin aday ülkelere kırsal kalkınma için sağladığı finansal destek programıdır. Bu destek programında en fazla finansal desteği Türkiye almaktadır. IPARD (2014-2023) döneminde LEADER yaklaşımında, bütün kırsal alanları ekonomik ve sosyal olarak kalkındırmayı hedefleyerek kurumun önceliklerine göre, Türkiye'deki yer alan TKDK ile çiftçileri desteklemeye devam etmektedir. LEADER programının AB'nin düşük ve orta gelirli ülkelerindeki tarım sektöründeki sorunları tespit ederek sorunları çözdüğü görülmektedir. Türkiye'de faaliyette olan LEADER yaklaşımının önceliklerinin kamu ve özel sektör iş birliği sonucunda kırsal kalkınma bakımından daha verimli sonuçlara ulaşılabilmesi düşünülmektedir. IPARD süreci ile Türkiye'nin AB'ye uyum sağlamak için kırsal katma değeri yüksek ürünlerin üretimine, tarımsal altyapının geliştirilmesine ve çiftçilerin eğitilmesine öncelik verilmesi gerekmektedir. IPARD ile TKDK'nın yapmış olduğu çeşitli kırsal kalkınma projeleri bulunmaktadır.

Extremadura (İspanya'da özerk bölge) kırsal kalkınma faaliyetlerinin desteklenebilmesi için, YEG ve LEADER yaklaşımları, kırsal alanların altyapısının sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan güçlendirilmesi bakımından 20 yılı aşan bir deneyime sahip olmaktadır. İlgili bölgede LEADER yaklaşımı uygulanmasına rağmen EAFRD'nin bazı eksenleri yeterince uygulanmamaktadır. Buna göre, ilgili bölgede kırsal kalkınmadaki bütün gelişmelere rağmen kırsal nüfus giderek azalmaktadır. Kırsal kalkınmanın ilgili bölgede sürdürülebilir olabilmesi için, kamu – özel sektör işbirliği ve EAFRD programı ile LEADER yaklaşımının eşanlı hareket etmesi gerekmektedir.

EAFRD kapsamında 2014-2020 döneminde yapılan “ İsveç’in Sami halkı için sosyal açıdan gıda tedariki” projesiyle İsveç, Norveç ve Finlandiya’da ikamet eden Sami halkı yerel gıdalarını İsveç’te yaşayan bu yerel yemekler hakkında bilgi sahibi olmayan kamu görevlilerine ulaştırmak için gıda firmalarıyla proje kapsamında Sami mutfağının yerel yemeklerinin kamu görevlilerine dağıtılması hedeflenmektedir. Projenin sonucunda, Sami mutfağındaki yerel yemekler 14 belediyeye 100 kişi tarafından gıda şirketleri aracılığıyla ulaştırılmaktadır.

OTP kapsamında ve 2017-2022 döneminde İtalya’da bir zanaatkar gıda firması olan Orominerva şirketi üretim tesislerini modernize ederek işletmenin rekabet gücünü arttırmaktadır. Proje kapsamında şirketin ürettiği gıdalar modernize edilen üretim hattı sayesinde gıdaların daha çabuk üretilmesi sağlanmaktadır. Ayrıca OTP fonları sayesinde edinilen yazılımlarla şirketin e-mağazası, satın alma süreci ve lojistiği giderek gelişmektedir. Proje sonucunda, Orominerva firmasının yıllık geliri giderek arttığı gibi, yapılan yatırımlarla yeni ürünler yaparken ayrıca gıda güvenliği sertifikasına da sahip olmuştur. Proje kapsamında işletmeye 780.000 euro destek sağlanmaktadır.

OTP destekleri kapsamında bir örnek olarak, 2016-2023 döneminde Yunanistan’ın Serifos adasında genç bir çiftçiye yeni bir organik üzüm bağı ekerek, çiftçiye makina ve ekipmanlar sağlanmaktadır. Proje sonucunda, yeni üzüm bağı ile yıllık şarap üretiminde artış görüldüğü gibi, 5 kişilik bir istihdam sağlanmaktadır. Projenin toplam bütçesi 22.000 Euro’ya mal olmaktadır.

OTP finansmanları sayesinde Slovenyalı çiftçiler daha organik olan yeni bir elma türü keşfetti. OTP desteğiyle yeni elma çeşidi olan “Bonita”nın üretimi için gerekli olan pazarlamayı ve üretimi geliştirmeyi destekleyerek yeni bir elma çeşidi oluşturuldu. 2019 - 2022 döneminde gerçekleştirilen projeyle 40 hektarlık “Bonita” elması ekim alanları kuruldu. Slovenya meyve yetiştiricisi birlikleri ve uzmanları proje kapsamında bilgilerini aktardı. Ayrıca, bu elma çeşidi organik olduğu için daha az girdi maliyeti olurken daha yüksek fiyata tüketiciye ulaştırılmaktadır. Projenin finansmanı için 349.000 Euro ayrılmaktadır.

YEG ile LEADER iyi uygulama örneklerinin Türkiye kısmında ise, Uşak ilindeki yer alan el dokuması halıların üretimi için minyatür halı dokuma tezgahı temini için maddi destek verilmektedir. Ayrıca, üretilen minyatür halılar Avrupa'daki müzelerde sergilenmektedir.

Türkiye'nin Çanakkale ilinde, IPARD hibe desteği sayesinde yapılan soğuk hava deposuyla tarımsal ürünlerin verimliliği artarken, çiftçiler tarımsal ürünlerden daha yüksek bedeller elde etmesine neden olmaktadır. Ayrıca, Tarım Orman Bakanlığı ve TKDK, AB tarımsal hibe desteklerini (IPARD ve LEADER) Türkiye'nin birçok ilinde uygulanmaktadır.

AB kırsal kalkınma uygulamaları için üye ülkelere veya aday ülkelere tarımsal destek sağlamaktadır. AB, üye ülkelere tarım veya kırsal kalkınma bazında bu finansal destekleri sağlarken kendi bütçesinin % 40-50 oranında pay ayırmaktadır. Ayrıca, gıda güvenliğini de üye olacak ülkelere kriter olarak belirlemektedir. Türkiye bazında tarım ve kırsal kalkınmanın yükselmesi, çiftçilerin borçlarının azalması, ekilebilir arazilerin artışı, gıda enflasyonunun azalması, gıda ithalatının azalması ve gıda güvenliğinin sağlanabilmesi için Türkiye'de GSYİH içindeki tarım sektörüne ayrılan payın artması ve devlet bütçesindeki tarım sektörü payının giderek artması gerekmektedir.

Literatürde yer alan kırsal kalkınma ile ilgili yer alan çalışmaların çevre konusuna odaklandıkları için herhangi bir ülkede yer alan tarım sektöründe doğal kaynakların korunması da büyük önem taşımaktadır. Türkiye' de kırsal kalkınma politikalarının sürdürülebilir hale gelebilmesi için, kırsal kalkınma bazında stratejik planlama yapılması gerekmektedir. Stratejik planlama yapılırken tarımsal üretimde yer alan bütün paydaşların görüşleri alınarak yapılması gerekmektedir. Stratejik planlama uygulanırken tarımsal üretimde yer alan bütün paydaşlara kırsal kalkınma süreciyle ilgili bilgilendirme yapılması gerekmektedir. Kırsal kalkınma' da yer alan stratejik planlamanın gerçekleşebilmesi için Rosenstein Rodan'ın "Büyük İtiş" kuramında olduğu gibi, kırsal kalkınma bazında da büyük eşanlı olarak yatırımların başlaması gerekmektedir. Ayrıca, kırsal kalkınma alanında yapılan büyük eşanlı yatırımların gerçekleşebilmesi için yurtdışındaki ekonomi kurumlarının sağladıkları finansal desteklerde oldukça önemli hale gelmektedir.

Buna göre, yapılacak olan yatırımlar veya politika önerileri şu şekilde olabilir: kırsal alanlarda çiftçilere modern tarım yöntemlerinin öğretilmesi, kırsal kalkınma için doğrudan yabancı yardımların ilgili ekonomi kurumlarından temin edilmesi, çiftçilerin maliyetinin azaltılması, tarım sektöründe kalkınma planlarının hazırlanarak gıda enflasyonu ve gıda ithalatının önlenmesi, kırsal turizmin teşvik edilmesi, mevcut çiftçilere ve yeni başlayan çiftçilere yönelik uygun faizli kredilerin veya finansal desteklerin sağlanması ve kırsal alanlardaki girişimcilere yönelik yenilenebilir enerji veya tarım yatırımlarının TKDK ve Tarım ve Orman Bakanlığı bazında planlı bir şekilde arttırılması gerekmektedir. Yapılan politika önerilerine ek olarak, tarım sektöründeki verimliliğin artmasıyla beraber ilgili ülke için de iç göçün engellenerek tarım sektöründeki yoksulluğun azalması, kırsal kalkınmanın diğer sektörlerle eşanlı olarak gelişebilmesi için kırsal alanlarda kırsal kalkınmayı baz alan stratejik düşünme mekanizması kurulması, kırsal turizmin gelişebilmesi için agro turizm ve milli parkların kurulmasına yönelik teşviklerin artması, kentlerle kırsal alanların altyapı farklılıklarının giderilmesi ve yapılan kırsal sübvansiyonların toprak sahiplerine yapıldığı kadar üreticilere de sağlanması gerekmektedir. Çünkü, tarımsal makinelere ve ekipmanlara veya ekilebilir arazilere yatırımlar yaparak tarımsal üretimlerini daha kaliteli hale getirmeleri gerekmektedir.

Yukarıdaki kırsal kalkınma politika önerilerinin nedenleri, kentsel ve kırsal alanlar arasındaki kalkınma farklarının azaltılması, kırsal alanlarda yaşayanların daha iyi şartlarda yaşaması, tarımsal üretimin daha verimli olması gerekliliği, kırsal kalkınmanın sürdürülebilirliği için sadece tarım arazisi sahiplerine sağlanan desteğin aynı ölçüde tarımsal üreticilere de sağlanması, sürdürülebilir verimli tarım üretiminin sağlanması, tarımsal alanlardaki altyapı sıkıntılarının giderilmesi ve kırsal turizmde daha verimli olunması gerekliliği olarak sıralanmaktadır.

Türkiye’de kırsal kalkınma önündeki tehditler, iklim değişikliğinin ve kuraklığın tarımsal üretimi olumsuz olarak etkilemesi, iç göçün kırsal kalkınmanın sürdürülebilirliğini kötü etkilemesi, tarımsal üretimdeki dışa bağımlılığın gıda enflasyonunda artışa neden olarak kırsal kalkınmayı sekteye uğratması, hızlı kentleşme ile tarımsal arazilerin azalması ve kırsal kalkınma için finansman kaynaklarının yeterli olmaması olarak sıralanmaktadır.

Avrupa Birliğindeki ülkelerin kırsal kalkınma önündeki tehditler, bürokratik engellerin olması, finansman yönetiminde eşanlı olarak hareket edilememesi, iç göçün olması ve tarım sektöründeki küçük çiftçilerin büyük tarımsal üreticilerle rekabet etmesinin her geçen gün zorlaşması olarak belirlenmektedir.

Türkiye ve AB Birliği ülkelerinde akıllı tarım uygulamaları, sürdürülebilir tarımsal üretim teknikleriyle kırsal kalkınmada yarattığı fırsatlar şu şekildedir: ilk olarak sensörler ve dronelar vb. teknolojik aletlerle çiftçilerin üretmiş olduğu tarımsal üretimde verimlilik sağlanırken, ikinci olarak akıllı sulama sistemleriyle ve yenilenebilir enerji kaynakları kullanılarak su ve enerji tüketimini sınırlarken, üçüncü olarak, üçüncü olarak tarım alanında teknolojik bilgileri artan çiftçiler daha bilinçli tarımsal üretimi yerine getirirken, son olarak tarım sektöründeki giderek artan dijitalleşme sayesinde kırsal alanlarda yeni istihdam olanaklarının artacağı düşünülmektedir.

Türkiye’de devlet bütçesinden sağlanan tarımsal destek bütçesi, kendi içinde mazot, gübre ve hayvancılık destekleri olarak ayrılmaktadır. Ayrıca, Avrupa Birliği ve Türkiye’nin birlikte gerçekleştirdiği IPARD 3 programı çiftçilere ve firmalara milyonlarca euro destekte bulunmaktadır. Dahası, tarımsal üretimin sürdürülebilirliği için özel sektör ve kamu sektörünün bir araya gelerek oluşturduğu havuza, Tarım Sigortaları Havuzu(TARSİM) denirken, TARSİM ve 2025 – 2027 yılları arasında uygulanacak olan Yeni Bitkisel Üretim Destekleme Modeli ile küçük çiftçilerin kalkınmasının sağlanmasını hedeflenmektedir.

AB ülkelerinde EAFRD ve EAGF programları tarımsal üretime ve kırsal kalkınmaya yönelik milyarlarca Euro doğrudan destekler sağlamaktadır. Sağlanan desteklerle kırsal istihdam yaratılarak iç göç engellenmektedir. Avrupa’da ikamet eden kişilerin daha çok boş zamanı olması nedeniyle kırsal turizme olan ilgi giderek artmaktadır. Bu nedenle, kırsal turizme yönelik yapılacak yatırımlarda önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Adak, M. Kırsal Kalkınma Desteklerinin İç Göç Üzerindeki Etkileri, 93-107.
<https://www.sehirmedeniyetdergisi.org/wp-content/uploads/2022/09/5-Muhammed-ADAK.pdf> Erişim Tarihi: 02.03.2024

Adedoyin, F. F., Bein, M. A., Gyamfi, B. A., & Bekun, F. V. (2021). Does agricultural development induce environmental pollution in E7? A myth or reality. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 41869-41880.
<https://doi.org/10.1007/s11356-021-13586-2> Erişim Tarihi: 09.09.2024

Adhikari, R. (2018). Relevancy of Harrod-Domar Model in Nepalese Economy. *International Journal of Economics and Finance*, 9(1), 37-44.
https://scholar.google.com/scholar?hl=tr&as_sdt=0%2C5&q=Adhikari%2C+R.+%282018%29.+Relevancy+of+Harrod-Domar+Model+in+Nepalese+Economy.+International+Journal+of+Economics+and+Finance%2C+9%281%29%2C+37-44.+&btnG= Erişim Tarihi: 19.01.2023

Adusei, M. (2015). The impact of bank size and funding risk on bank stability. *Cogent Economics & Finance*, 3(1), 1111489, 1-19.
<https://doi.org/10.1080/23322039.2015.1111489> Erişim Tarihi: 15.08.2024

Akyol, C. (2012). Kırsal Turizmde Ev Pansiyonculuğu Modeli ve Karadeniz Örnekleme Artvin. *International Journal of Social and Economic Sciences*, 2(2), 79-83. <https://ijses.org/index.php/ijses/article/view/72> Erişim Tarihi: 20.06.2024

Akyol, H., & Gül, K. (2021). Sürdürülebilir Kalkınma, Ekonomik Karmaşıklık ve Uluslararası Turizmin Panel Veri Analizi ile İncelenmesi. *Erciyes Akademi*, 35(4), 1721-1740.

https://scholar.google.com/scholar?hl=tr&as_sdt=0%2C5&q=Akyol%2C+H.%2C+%26+G%C3%BCI%2C+K.+%282021%29.+S%C3%BCrd%C3%BCr%C3%BClebilir+Kalk%C4%B1nma%2C+Ekonomik+Karma%C5%9F%C4%B1kl%C4%B1k+ve+Uluslararası%C4%B1+Turizmin+Panel+Veri+Analizi+ile+%C4%B0ncelenmesi.+Erciyes+Akademi%2C+35%284%29.+&btnG= Erişim Tarihi: 29.11.2023

Akyıldız, S. (2022). Dünyada Orta Gelir Tuzağı, Türkiye'nin Orta Gelir Tuzağına Yakalanma Nedenleri ve Çıkışı İçin Öneriler. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32(3), 1169-1182. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.1036031> Erişim Tarihi: 29.10.2023

Alacevich, M. (2018). The birth of development economics: Theories and institutions. *History of Political Economy*, 50(S1), 114-132. <https://doi.org/10.1215/00182702-7033884> Erişim Tarihi: 19.06.2023

Albanese, V.E. (2016) "Opinion Mining to Analyze Perception of a Touristic Destination" Editors: Cevdet Avcıkurt, Mihaela S. Dinu, Necdet Hacıoğlu, Recep Efe, Abdullah Soykan ve Nuray Tetik Global Issues and in Tourism St. Kliment Ohridski University Press, 242-255.

Albrecht, H., Cambecèdes, J., Lang, M., & Wagner, M. (2016). Management options for the conservation of rare arable plants in Europe. *Botany Letters*, 163(4), 389-415. <https://doi.org/10.1080/23818107.2016.1237886> Erişim Tarihi: 29.08.2024

Alonso Cárdenas, G., & Nieto Masot, A. (2017). Towards rural sustainable development? Contributions of the EAFRD 2007–2013 in low demographic density territories: The case of Extremadura (SW Spain). *Sustainability*, 9(7), 1173. 2-7 <https://doi.org/10.3390/su9071173> Erişim Tarihi: 17.05.2024

Amao, O. D., Antwi, M. A., Oduniyi, O. S., Oni, T. O., & Rubhara, T. T. (2021). Performance of Agricultural Export Products on Economic Growth in Nigeria. *Asian Journal of Agriculture and Rural Development*, 11(1), 47-52. https://www.researchgate.net/profile/Oluwaseun-Oduniyi/publication/348976271_Performance_of_Agricultural_Export_Products_on_Economic_Growth_in_Nigeria/links/6019b7dc45851589397a3dc6/Performance-of-Agricultural-Export-Products-on-Economic-Growth-in-Nigeria.pdf Erişim Tarihi: 18.12.2023

Anetor, F., Ogbechie, C., Kelikume, I., & Ikpesu, F. (2016). Credit supply and agricultural production in Nigeria: a vector autoregressive (VAR) approach. *Journal of Economics and Sustainable Development*, 7(2), 131-143. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2735124 Erişim Tarihi: 17.10.2024

Annual activity report 2022 - Agriculture and Rural Development Directorate-General for Agriculture and Rural Development (2023) p. 4-5 https://commission.europa.eu/publications/annual-activity-report-2022-agriculture-and-rural-development_en#files Erişim Tarihi: 04.07.2024

Antle, J. M., & Ray, S. (2020). Sustainable agricultural development. *Palgrave Studies in Agricultural Economics and Food Policy. 1st ed. Palgrave Macmillan Cham*, 10, 978-3 1-229. <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-030-34599-0> Erişim Tarihi: 29.07.2024

Arslan, A. (2022). Türkiye’de i ve dış borlanmanın ekonomik büyümeye etkisi. *Gaziantep University Journal Of Social Sciences*, 21(1), 127-140. <https://doi.org/10.21547/jss.1014047> Erişim Tarihi: 02.12.2023

Aşkın, U., & Aşkın, E. . (2019). İşgücü piyasasında enformel kadın işgücü: ev eksenli çalışan kadınlara yönelik bir araştırma. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(1), 977-1001. <https://doi.org/10.33206/mjss.469231> Erişim Tarihi: 23.08.2024

Ataş, H., Gündüz, S., & Uslu, H. (2023). Fark deme Desteklerinin Tarımsal Göstergelere Etkisi: Panel Veri Analizi. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(3), 716-732. <https://doi.org/10.31592/aeusbed.1301502> Erişim Tarihi: 11.09.2024

Atchad, M. N., & Nougbod, H. (2024). Statistical investigation on the relationship between climate change, food availability, agricultural productivity, and economic expansion. *Heliyon*, 10(12), 1-13. [10.1016/j.heliyon.2024.e32520](https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e32520) Erişim Tarihi: 02.04.2025

Awokuse, T. O., & Xie, R. (2015). Does agriculture really matter for economic growth in developing countries?. *Canadian Journal of Agricultural Economics/Revue canadienne d'agroeconomie*, 63(1), 77-99. <https://doi.org/10.1111/cjag.12038> Erişim Tarihi: 01.09.2024

Awuor, F. Kimeli, K. Rabah, K. and Rambim, D. (2013) “ICT solution architecture for agriculture,” in Proc. IST-Africa Conf. and Exhibition (IST-Africa), 1–7. <https://ieeexplore.ieee.org/abstract/document/6701752> Erişim Tarihi: 03.12.2023

Avcil, C. Ağrılı Kadınların İstihdamı Üzerine Bir Analiz: Tekstil Kent Örneği. *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(1), 503-534. <https://doi.org/10.31463/aicusbed.701308> Erişim Tarihi: 23.08.2024

Avcu, N., & Yayla, N. (2021). TÜRKİYE’DE Kırsal Kalkınma ve Göç İlişkisi: Bir Panel Veri Analizi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (32), 67-86. <https://doi.org/10.18092/ulikidince.931642> Erişim Tarihi: 02.09.2024

Azam, M., Uddin, I., Khan, S., & Tariq, M. (2022). Are globalization, urbanization, and energy consumption cause carbon emissions in SAARC region? New evidence from CS-ARDL approach. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(58), 87746-87763. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-21835-1> Erişim Tarihi: 17.03.2025

Azgün, S. (2022) Büyüme ve Kalkınma İktisadı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 185.

Babayiğit Sunay, E. ve Kılıç, R. (2023) 2000 Yılı Sonrası Kalkınma Planları ve Yıllık Programlarda Türkiye’de Tarım, Ekim Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 53.

Baddeley, M. (2017). *Investment: Theories and Analyses*. Bloomsbury Publishing, 1-257 https://books.google.com.tr/books?hl=tr&lr=&id=ryBIEAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PR1&dq=Investment+Theories+and+Analysis&ots=rhsJ_psl3M&sig=e_BApF3d43Yg-rC5PxppmuUCqZs&redir_esc=y#v=onepage&q=Investment%20Theories%20and%20Analysis&f=false Erişim Tarihi: 24.12.2023

Bakanlığı, K. (2018). On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023) İşgücü Piyasası ve Genç İstihdamı Özel İhtisas Komisyonu Raporu. https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/bitstream/handle/1/1426/39%20IsgucuPiyasasi_ve_GencIstihdamiOzelIhtisasKomisyonuRaporu.pdf?sequence=1&isAllowed=y 1-123. Erişim Tarihi: 24.08.2024

Bakırtaş, T. (2020). Dünyada ve Türkiye’de Ekonomik Kalkınma, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 1-713.

Bal, H., & Çuhadar, P. (2021). Gelişme İktisadı Üzerine Kuramsal Tartışmalar ve Yeni Kurumsal İktisadın Katkıları. *Omer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(2) 578-597. <https://doi.org/10.25287/ohuiibf.752120> Erişim Tarihi: 23.01.2023

Baldanov, A., Kiminami, L., & Furuzawa, S. (2020). *Agriculture and Rural Development in Russia Since the 2000s: Focusing on Human Capital*. Springer Nature, 1-63.

https://scholar.google.com/scholar?hl=tr&as_sdt=0%2C5&q=Baldanov%2C+A.%2C+Kiminami%2C+L.%2C+%26+Furuzawa%2C+S.+%282020%29.+Agriculture+and+Rural+Development+in+Russia+Since+the+2000s%3A+Focusing+on+Human+Capital.+Springer+Nature.+&btnG= Erişim Tarihi: 15.12.2023

Baldıran, Ş. (2021). Kırsal Kalkınma Aracı Olarak Turizm ve Türkiye’de Kırsal Turizm Yatırımlarının Desteklenmesine Dönük Uygulamalar *Uluslararası Kırsal Turizm ve Kalkınma Dergisi (IRTAD)* E-ISSN: 2602-4462, 5(1), 16-33. <https://www.turizmvekalnma.org/index.php/irtadjournal/article/view/497/429> Erişim Tarihi: 07.08.2024

Bareith, T. Csonka A. (2022). (Dynamics of Competititon in the Hungarian Poultry Industry) Do subsidies decrease the farm income inequality in Hungary?. *Agris on-line Papers in Economics and Informatics*, 14(665-2022-763), 49-56. [10.22004/ag.econ.322022](https://doi.org/10.22004/ag.econ.322022) Erişim Tarihi: 16.01.2024

Başol, K. (2012) Türkiye Ekonomisi, Türkmen Kitabevi, İstanbul, s. 213 - 230-231.

Baykal, F. (2018) (Kırsal Kalkınmada Sürdürülebilir Yaklaşımlar ve Türkiye için Öneriler) Arslan, F., Karadağ, A. Aksak P. *Sürdürülebilir Kalkınma ve Türkiye* (s.233-267) Ankara: Gazi Kitabevi

Baydaş, A., ve Bayat, M. (2016). Kırsal Kalkınma Perspektifinden Sektörel Pazarlama, Kriter Yayınevi İstanbul, ss.51,95.

Bekmez, S. ve Nakipoğlu Özsoy F. (2014) (Çevresel ve Sürdürülebilir Kalkınma Endekslerinin Ekonomiye Yansımaları), Bekmez, S. Farklı Boyutlarıyla Türkiye’de Kalkınma, Bekmez Efil Yayınevi, Ankara, ss.217-218 .

Ben Jebli, M., & Ben Youssef, S. (2019). Combustible renewables and waste consumption, agriculture, CO2 emissions and economic growth in Brazil. *Carbon Management*, 10(3), 309-321. <https://doi.org/10.1080/17583004.2019.1605482> Erişim Tarihi: 11.01.2025

Berber, M. (2019) İktisadi Büyüme ve Kalkınma, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Trabzon, 1-433.

Bhattacharya, R., & Gupta, A. S. (2015). Food inflation in India: Causes and consequences. *National Institute of Public Finance and Policy, Working Paper, 151*. p. 1-40.
https://scholar.google.com/scholar?hl=tr&as_sdt=0%2C5&q=Food+inflation+in+India%3A+Causes+and+consequences+Gupta+2015&btnG= Erişim Tarihi: 13.08.2024

Bilgesay, H. (2017). Büyükşehirlerde kırsal altyapı birlikleri önerisi. *Türk İdare Dergisi*, 478, 11-27. [http://www.tid.gov.tr/kurumlar/tid.gov.tr/tum-sayilar\(2\)/2001-2025/2014/Haziran/Buyuksehirlerde-Kirsal-Altyapi-Birlikleri-Onerisi.pdf](http://www.tid.gov.tr/kurumlar/tid.gov.tr/tum-sayilar(2)/2001-2025/2014/Haziran/Buyuksehirlerde-Kirsal-Altyapi-Birlikleri-Onerisi.pdf) Erişim Tarihi: 13.03.2024

Bingöl, Ş., & Meçik, O. (2021). Yeni kapitalizm ve Türkiye’de tarım sektörünün dönüşümü. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(2), 586-605. <https://dergipark.org.tr/en/pub/akusosbil/issue/63225/804695> Erişim Tarihi: 01.04.2024

Bock, B. B. (2016). Rural marginalisation and the role of social innovation; a turn towards nexogenous development and rural reconnection. *Sociologia ruralis*, 56(4), 552-573. <https://doi.org/10.1111/soru.12119> Erişim Tarihi: 14.05.2024

Boğa, S. (2019). Ekonomik karmaşıklık seviyesinin ekonomik büyüme üzerine etkisi: geçiş ülkeleri için bir panel zaman serisi analizi. *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, 6(12), 357-386. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/akademik-hassasiyetler/issue/51005/645866> Erişim Tarihi: 29.11.2023

Boianovsky, M. (2018). Beyond capital fundamentalism: Harrod, Domar and the history of development economics. *Cambridge Journal of Economics*, 42(2), 477-504. <https://academic.oup.com/cje/article-abstract/42/2/477/3865784?login=false> Erişim Tarihi: 20.03.2023

Bozkurt, İ., & Kaya, M.V. (2021). Agricultural production index: International comparison. *Agricultural Economics*, 67(6), 236-245. doi: 10.17221/29/2021-AGRICECON Erişim Tarihi: 05.04.2025

Brugger, F. (2018) “REDUCING TRANSACTION COSTS IN CONTRACT FARMING ARRANGEMENTS: THE CASE OF FARMFORCE” (Richard Duncombe) Digital Technologies for Agricultural and Rural Development in the Global South CAB International Boston &Oxfordshire, 1-166.
<https://books.google.com.tr/books?hl=tr&lr=&id=gQJbDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PR1&dq=Di>

[gital+Technologies+for+Agricultural+and+Rural+Development++in+the+Global+South&ots=8XFXGVLevy&sig=eW8lcy08RhycZpc4LvcpLBsrZZ0&redir_esc=y#v=onepage&q=Digital%20Technologies%20for%20Agricultural%20and%20Rural%20Development%20%20in%20the%20Global%20South&f=false](https://doi.org/10.1016/j.strueco.2019.08.009) Erişim Tarihi: 20.06.2024

Büyükalvarcı, A., & Güçlü, A. (2016). Zirai işletmelere sağlanan IPARD desteklerinin muhasebeleştirilmesi. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 1-16. <https://dergipark.org.tr/en/pub/seyad/issue/53379/709668> Erişim Tarihi: 05.08.2024

Califano, A., & Gasperin, S. (2019). Multi-speed Europe is already there: Catching up and falling behind. *Structural Change and Economic Dynamics*, 51, 152-167. <https://doi.org/10.1016/j.strueco.2019.08.009> Erişim Tarihi: 12.06.2024

Ceesay, E. K., Francis, P. C., Jawneh, S., Njie, M., Belford, C., & Fanneh, M. M. (2021). Climate change, growth in agriculture value-added, food availability and economic growth nexus in the Gambia: a Granger causality and ARDL modeling approach. *SN Business & Economics*, 1, 1-31. <https://doi.org/10.1007/s43546-021-00100-6> Erişim Tarihi: 01.04.2025

Cengiz, S. (2014) “Ekonomik Kalkınma ve Tarım Sektörü” Bekmez, S. Farklı Boyutlarıyla Türkiye’de Kalkınma, Efil Yayınevi, Ankara, 345-368.

Chandio, A. A., Ozturk, I., Akram, W., Ahmad, F., & Mirani, A. A. (2020). Empirical analysis of climate change factors affecting cereal yield: evidence from Turkey. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 11944-11957. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-07739-y> Erişim Tarihi: 03.04.2025

Chandra, R., & Sandilands, R. J. (2021). Nicholas Kaldor, increasing returns and Verdoorn’s law. *Journal of Post Keynesian Economics*, 44(2), 315-339. <https://doi.org/10.1080/01603477.2021.1872030> Erişim Tarihi: 18.12.2023

Charfeddine, L., & Mrabet, Z. (2017). The impact of economic development and social-political factors on ecological footprint: A panel data analysis for 15 MENA countries. *Renewable and sustainable energy reviews*, 76, 138-154. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2017.03.031> Erişim Tarihi: 09.01.2023

Çiğerci, İ., & Öğlek, İ. (2021). Geleceğin Kırsal Turizm Merkezleri Ekoköylerin Dışsallıkları: Türkiye ve Bazı Avrupa Ülkeleri Karşılaştırması (Externalities of Ecovillages as Rural Tourism Centers of the Future: Comparison of Turkey and Some of European Countries). *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 9(2), 1030-1053.

https://scholar.google.com/scholar?hl=tr&as_sdt=0%2C5&q=Gelece%C4%9Fin+K%C4%B1rsal+Turizm+Merkezleri+Ekok%C3%B6ylerin+D%C4%B1C5%9Fsall%C4%B1klar%C4%B13A+T%C3%BCrkiye+ve+Baz%C4%B1+Avrupa++%C3%9Cikeleri+Kar%C5%9F%C4%B1la%C5%9Ft%C4%B1rmas%C4%B1&btnG= Erişim Tarihi: 08.08.2024

Cinnioğlu, H. (2015). Sürdürülebilir Ekonomik Kalkınma Kapsamında Ekoturizmin Çevre Üzerindeki Etkilerinin Eleştirel Bir Bakış Açısıyla İncelenmesi. *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2015(1), 1-22. <https://dergipark.org.tr/en/pub/sbm/issue/47428/598670> Erişim Tarihi 16.01.2023

Coulibaly, S. K., Erbao, C., & Mekongcho, T. M. (2018). Economic globalization, entrepreneurship, and development. *Technological Forecasting and Social Change*, 127, 271-280. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2017.09.028> Erişim Tarihi: 11.01.2023

Crescenzi, R., & Giua, M. (2014). The EU Cohesion policy in context: regional growth and the influence of agricultural and rural development policies. *LEQS paper*, (85), 1-56. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2542244 Erişim Tarihi: 03.08.2024

Cypher, J. (2014). *The process of economic development*. Routledge, 1-736. <https://doi.org/10.4324/9780203080580> Erişim Tarihi: 09.01.2023

Çelik, H. (2016). Yoksulluk ve Kırsal Kalkınma Politikaları: GÜNEYDOĞU ANADOLU PROJESİ İÇİN BİR DEĞERLENDİRME. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi (İKTİSAD)*, 1(1), 29-48. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=586629> Erişim Tarihi: 04.05.2024

Çelik, O., & Çetiner, S. (2019). Türkiye ekonomisinde kalkınma planları ve kalkınma planlarındaki söylem değişiklikleri. *Uluslararası Ekonomi Siyaset İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 2(3), 121-131. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ijephss/issue/45108/580476> Erişim Tarihi: 23.03.2023

Çimen, A. O. (2017). 'IPARD Programının Kırsal Alanda Ekonomik Kalkınmaya ve Yararlanıcılara Katkıları ve Beklentiler Üzerine Bir Araştırma', Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı, Ankara.

Çuhadar, P. (2020). Gelişmekte olan ülkelerde politik ekonomi, iklim değişikliği ve tarım ilişkisinin dinamik panel veri analizi. *Tarım Ekonomisi*

Dergisi, 26(1), 41-50. <https://doi.org/10.24181/tarekoder.697179> Erişim Tarihi: 10.09.2024

Çuhadar, Y., & Coşkun, İ. O. (2022) Kırsal Turizm Faaliyetlerinin Yöre Halkının Ekonomik Refahına Etkisi. *Journal of Gastronomy, Hospitality and Travel*, 5(2), 799-818. https://scholar.google.com/scholar?hl=tr&as_sdt=0%2C5&q=+KIRSAL+TUR%C4%B0ZM+FAAL%C4%B0YETLER%C4%B0N%C4%B0N+Y%C3%96RE+HALKI+NIN+EKONOM%C4%B0K+REFAHINA++ETK%C4%B0S%C4%B0%3A+ISPAR+TA+KUYUCAK+%C3%96RNE%C4%9E%C4%B0+%28THE+EFFECT+OF+RURAL+TOURISM++ACTIVITIES+ON+THE+ECONOMIC+WELFARE+OF+THE+LOCAL+PEOPL....&btnG= Erişim Tarihi: 16.08.2024

Çütçü, İ., & Telli, R. (2019). Avrupa Birliği Tarımsal ve Kırsal Kalkınma Destek Programı (IPARD) ile Tarım İhracatı İlişkisi: TÜRKİYE ÖRNEĞİ. *İktisadi idari ve siyasal araştırmalar dergisi*, 4(8), 101-117. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=798083> Erişim Tarihi: 24.05.2024

Dağlı, İ., & Ezanoğlu, Z. (2021). Ar-Ge, patent ve ileri teknoloji ihracatının ekonomik büyümeye etkileri: OECD ülkeleri için dinamik panel veri analizi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 438-460. <https://doi.org/10.15869/itobiad.780229> Erişim Tarihi: 23.09.2023

Daniels, J. D., Radebaugh, L. H., & Sullivan, D. P. (2019). *International business: Environments and operations*. Pearson, 1-690. <https://thuvienso.hoasen.edu.vn/handle/123456789/10494> Erişim Tarihi: 27.10.2023

Dariusz, K. (2015). Changes in the relations of production factors in agriculture (the case of Poland). *Changes*, 15, 179-188. https://scholar.google.com/scholar?hl=tr&as_sdt=0%2C5&q=Dariusz%2C+K.+%282015%29.+Changes+in+the+relations+of+production+factors+in+agriculture+%28th

[e+case+of+Poland%29.+Changes%2C+15%2C+179-188.+&btnG=](#) Erişim Tarihi: 25.12.2023

Değer, M. K., & Doğanay, M. A. (2017). Yükselen piyasa ekonomilerinde doğrudan yabancı yatırımlar ve ihracat ilişkisi: panel veri eşbütünleşme analizleri (1996-2014). *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(2), 127-145. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ckuiibfd/issue/31317/345332> Erişim Tarihi: 24.09.2024

Demirtürk, S. (2015). 1960–1980 Döneminde Türkiye’de Sosyo-Ekonomik Değişimin ve Dışa Yönelişin Toplumsal Dinamikleri. *21. Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Eğitim Bilimleri Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(12), 155-182. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/367631> Erişim Tarihi: 01.04.2023

Devlet Planlama Teşkilatı – Dünya Bankası, Türkiye’de Kırılgan Kişilerin İyi İşlerde Etkin Hale Getirilmesi, Kasım 2013.

Dhahri, S., & Omri, A. (2020). Does foreign capital really matter for the host country agricultural production? Evidence from developing countries. *Review of world economics*, 156, 153-181. <https://doi.org/10.1007/s10290-019-00361-2> Erişim Tarihi: 14.09.2024

Dikovic J. (2021). (What Is Not Known About Rural Development? Village Experiences from Serbia) Eszter Krasznai Kovács (ed.), *Politics and the Environment in Eastern Europe*. Cambridge, UK: Open Book Publishers, 2021, 1-342. <https://doi.org/10.11647/OBP.0244> Erişim Tarihi: 29.07.2024

Dinçer, F. İ., Çifçi, İ., & Atsız, O. (2015). Sürdürülebilir Kırsal Turizm Kapsamında Milli Parklar Üzerine Bir Araştırma: Munzur Vadisi Milli Parkı Örneği. *International Journal of Social and Economic Sciences*, 5(1), 111-121. <https://ijses.org/index.php/ijses/article/view/141> Erişim Tarihi: 22.06.2024

Dinda, S. (2004). Environmental Kuznets curve hypothesis: a survey. *Ecological economics*, 49(4), 431-455. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2004.02.011> Erişim Tarihi: 01.01.2024

Directorate-General for Agriculture and Rural Development (2024) 1-11. https://agriculture.ec.europa.eu/document/download/c9cd2714-3af7-4b7b-bad3-2cc9c67aa190_en?filename=monitoring-agri-food-trade_mar2024_en.pdf Erişim Tarihi: 18.08.2024

Doğan, B. (2017). 3.Genç Akademisyenler Sempozyumu Bildiriler Kitabı, “ Ortadoğu’da Uygulanan İktisadi Kalkınma Modellerinin Analizi ” Kadim Akademi Mardin Artuklu. 194-210.

https://www.researchgate.net/publication/321749013_3_Genc_Akademisyenler_Sem_pozyumu_Bildiriler_Kitabi Erişim Tarihi: 23.11.2023

DPT. (1991) Türkiye’de Planlama ve Serbest Piyasa Ekonomisi. Ankara: DPT Yayınları.

Drăgoi, M.C., & Grubor, A. (2021) “ Short Food Supply Chains as a Response to Food Supply Disruptions: The Case of the EU’S Common Agricultural Policy” Editors Vasili Erokhin, Jean Vasile Andrei & Gao Tianming Shifting Patterns of Agricultural Trade The Protectionism Outbreak and Food Security Springer Nature, 1-560. <https://doi.org/10.1007/978-981-16-3260-0> Erişim Tarihi: 03.08.2024

DSİ, GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı

Đurić, K., & Puškarić, A. (2018). Challenges of using the IPARD program in financing agriculture and rural development, 318-333. <http://repository.iep.bg.ac.rs/69/1/5%20-%20Juric%2C%20Puskaric.pdf> Erişim Tarihi: 19.05.2024

Dünya Bankası Gıda Üretim Endeksi Verileri, <https://data.worldbank.org/indicator/AG.PRD.FOOD.XD> 2025. Erişim Tarihi: 04.04.2025

El-Gack, N. (2013). *Rural Development and Microfinance Projects in Sudan: with special attention to community participation*. The Edwin Mellen Press Ltd, 1-462. <https://researchprofiles.canberra.edu.au/en/publications/rural-development-and-microfinance-projects-in-sudan-with-special> Erişim Tarihi: 22.06.2024

Erbay, E. R., & Özden, M. (2013). İktisadi kalkınma kuramlarına eleştirel yaklaşım. Sosyal Bilimler Metinleri, 1, 1-27. <https://dergipark.org.tr/en/pub/sbm/issue/47761/603379> Erişim Tarihi: 29.11.2023

Erdem, M. S., & Sezgin, S. (2018). Savunma Harcamaları-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dünya ve Türkiye’nin Genel Bir Görünümü. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(12), 315-333. <https://dergipark.org.tr/en/pub/asead/issue/41905/505275> Erişim Tarihi: 22.03.2023

Erdoğan, Z., & Aydınbaş, G. (2021). Tarımsal katma değer belirleyicilerinin panel veri analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(1), 213-232. <https://doi.org/10.18037/ausbd.902602> Erişim Tarihi: 14.09.2024

Erdoğan, S. ve Canbay, Ş., (2016), İktisadi Büyüme ve Araştırma & Geliştirme (Ar-Ge) Harcamaları İlişkisi Üzerine Teorik Bir İnceleme, Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 4(2), 29-44. <https://doi.org/10.18506/anemon.258538> Erişim Tarihi: 22.09.2023

Ertan, E. ve Ertan Akkoyunlu, K. (2019), (Türkiye’de Kırsal Gelişme Projeleri Üzerine) Mengi, A. ve İşçioğlu, D. Kırsal Kalkınma ve Kooperatifçilik Ankara Üniversitesi Yayınları 163 – 185. https://scholar.google.com/scholar?hl=tr&as_sdt=0%2C5&q=k%C4%B1rsal+kalk%C4%B1nma+mengi&btnG= Erişim Tarihi: 07.03.2024

EUROSTAT (2024) Total Utilised Organic Agricultural Area https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/sdg_02_40/default/table?lang=en&category=t_agr.t_org Erişim Tarihi: 11.08.2024

EUROSTAT. (2015a), <https://goo.gl/Qs8eBE> Erişim Tarihi: 06.08.2024

EU. (2012). Rural development in the EU statistical and economic information. Bruxelles: EC DG Agriculture. https://ec.europa.eu/agriculture/statistics/rural-development_en. Erişim Tarihi: 07.01.2024

Fang, W. T., & Fang, W. T. (2020). Rural tourism. *Tourism in Emerging Economies: The Way We Green, Sustainable, and Healthy*, 103-129. https://doi.org/10.1007/978-981-15-2463-9_5 Erişim Tarihi: 07.01.2024

Feldman, M., Hadjimichael, T., Lanahan, L., & Kemeny, T. (2016). The logic of economic development: A definition and model for investment. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 34(1), 5-21. <https://doi.org/10.1177/0263774X15614653> Erişim Tarihi: 16.01.2023

Feng, W., Liu, Y., & Qu, L. (2019). Effect of land-centered urbanization on rural development: A regional analysis in China. *Land Use Policy*, 87, 104072, 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2019.104072> Erişim Tarihi: 01.09.2024

Furat, M. (2013). Küresel Politika Değişimleri ve Türkiye'de Kırsal Kalkınma. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 12(3), 589-610. <https://www.acarindex.com/pdfler/acarindex-3049-6937.pdf> Erişim Tarihi: 21.03.2024

Fusco, G., Coluccia, B., & De Leo, F. (2020). Effect of trade openness on food security in the EU: A dynamic panel analysis. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(12), 4311. <https://doi.org/10.3390/ijerph17124311> Erişim Tarihi: 16.03.2025

Gallent, N., Juntti, M., Kidd, S., & Shaw, D. (2008). *Introduction to rural planning*. Routledge, 1-384. <https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9780203933435/introduction-rural-planning-nick-gallent-dave-shaw-meri-juntti-sue-kidd> Erişim Tarihi: 12.10.2023

Garrone, M., Emmers, D., Olper, A., & Swinnen, J. (2019). Jobs and agricultural policy: Impact of the common agricultural policy on EU agricultural employment. *Food Policy*, 87, 101744. 1-17. <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2019.101744> Erişim Tarihi: 26.08.2024

Gedik, S., & Ertuğral, S. M. (2015). Kırsal Turizmin Kırsal Kalkınma Projeleri İçindeki Yeri: Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Güzergahı Kapsamında Bir İnceleme. *International Journal of Social and Economic Sciences*, 5(2), 35-39. <https://www.ijses.org/index.php/ijses/article/view/167> Erişim Tarihi: 11.03.2024

Giovanini, A., & Arend, M. (2017). Contribution of services to economic growth: Kaldor's fifth law?. *RAM. Revista de Administração Mackenzie*, 18, 190-213. <https://doi.org/10.1590/1678-69712017/administracao.v18n4p190-213> Erişim Tarihi: 18.12.2023

Gönel Feride Doğaner, Kalkınma Ekonomisi, Efil Yayınevi, Ankara, 2016, 53-54

Green, P. G. & Zinda, A. J. (2013). "Rural Development Theory" Green, P. G. Handbook Of Rural Development Edward Elgar Publishing Cheltenham UK, Massachussets USA, 1-315. https://books.google.com.tr/books?hl=tr&lr=&id=TC1jAgAAQBAJ&oi=fnd&pg=PR1&dq=Handbook+of+Rural++Development&ots=RReL7wWvtq&sig=PqXdOFkWHye5D7O1eNDKy6wsqb4&redir_esc=y#v=onepage&q=Handbook%20of%20Rural%20Development&f=false Erişim Tarihi: 30.06.2024

Günaydın, G. (2002). Küreselleşme ve Türkiye Tarımı TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Tarım Politikaları Yayın Dizisi No: 3 9-10

Gündoğdu, M. A. (2022). Çin'in Kalkınmasındaki Kilit Rol: Dünya Ticaretine Entegrasyonu. *Doğu Asya Araştırmaları Dergisi*, 5(10), 65-80. <https://dergipark.org.tr/en/pub/dasad/issue/70825/1111667> Erişim Tarihi: 18.10.2023

Gürak Hasan, Ekonomik Büyüme ve Kalkınma, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara. 2016, 238-239.

Güriş, S. (2018) Uygulamalı Panel Veri Ekonometrisi, Der Yayınları, İstanbul, ss.90.

Gürlük, S. Turan, Ö. (2013) Avrupa Birliği ve Türkiye (Türkiye Tarımı ve Ortak Tarım Politikası), Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa, 52-54.

Güven, O. (2017). Türkiye Kırsal Kalkınma Politikalarının Analizi. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (63), 209-227. <https://dergipark.org.tr/en/pub/abuhssbd/issue/35955/403438> Erişim Tarihi: 11.05.2024

Harrison B. (1994) Lean and mean: the changing landscape of corporate power in the age of flexibility (New York: Basic Books), 1-279. https://scholar.google.com/scholar?hl=tr&as_sdt=0%2C5&q=Harrison+B.+%281994%29+Lean+and+mean%3A+the+changing+landscape+of+corporate+power+in+the+age+of+flexibility+%28New+York%3A+Basic+Books%29+&btnG= Erişim Tarihi: 06.12.2023

Hatam, N., Tourani, S., HOMAIE, R. E., & Bastani, P. (2016). Estimating the relationship between economic growth and health expenditures in ECO countries using panel cointegration approach, 102-106. https://scholar.google.com/scholar?hl=tr&as_sdt=0%2C5&as_ylo=2015&as_yhi=2024&q=Estimating+the+Relationship+between+Economic+Growth+and+Health+Expenditures+in+ECO+Countries+Using+Panel+Cointegration+Approach+&btnG= Erişim Tarihi: 20.10.2024

Hatiboğlu, Z. (2008). Ekonomi Avucunuzun İçinde, Propedia Yayıncılık, İstanbul, 1-235.

Hendra, Roy. (2010). Determinan Kemiskinan Absolut Di Kabupaten/Kota Provinsi Sumatera Utara Tahun 2005-2007. Tesis, MPKP UI <https://lib.ui.ac.id/detail.jsp?id=131195> Erişim Tarihi: 20.01.2023

Horváth, P., & Pető, K. (2017). Concentration of agricultural and rural development European Union subsidies on regional level in Hungary. *Roczniki*

(Annals), 2016(4), 99-103. <https://ageconsearch.umn.edu/record/257545?v=pdf> Erişim Tarihi: 17.01.2024

Hosseini, S. M., Moosavi, S. N., & Najafi, B. (2022). Agriculture, climate change and sustainability in Iran: Application of numerical taxonomy method and Panel-VAR. *Caspian Journal of Environmental Sciences*, 20(1), 61-75. [10.22124/CJES.2022.5393](https://doi.org/10.22124/CJES.2022.5393) Erişim Tarihi: 18.10.2024

Hussain, S., Maqbool, R., Hussain, A., & Ashfaq, S. (2022). Assessing the socio-economic impacts of rural infrastructure projects on community development. *Buildings*, 12(7), 947, 1-18. <https://doi.org/10.3390/buildings12070947> Erişim Tarihi: 11.01.2024

Hükümet Programları (1988), TBMM, Cilt 1,2,3, Ankara.

Ihnatenko, M. M., Marmul, L. O., Ushakov, D. S., & Kuchyn, S. P. (2019). Transformation of approaches to determine influence factors in the economic development models, 290-301. <https://www.um.edu.mt/library/oar/handle/123456789/44895> Erişim Tarihi: 21.11.2023

İŞIKÇI, Y. M. (2017). Türkiye’de İdari Reform Çalışmalarının Tarihsel Perspektif Açısından Değerlendirilmesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 167-191. <https://dergipark.org.tr/en/pub/anemon/issue/27858/266070> Erişim Tarihi: 08.03.2024

İnan, Z. Y. M. O., & Konyalı, Ö. Ü. S. (2021). Köydes ve Kırdes Projelerinin Kırsal Kalkınma Açısından Değerlendirilmesi. XV. IBANESS İktisat, İşletme ve Yönetim Bilimleri Kongreler Serisi – Plovdiv / Bulgaristan, 1424-1435. https://scholar.google.com/scholar?hl=tr&as_sdt=0%2C5&q=K%C3%96YDES+ve+KIRDES+Projelerinin+K%C4%B1rsal+Kalk%C4%B1nma+A%C3%A7%C4%B1s%C4%B1ndan+De%C4%9Ferlendirilmesi+-+Evaluation+of+K%C3%B6ydes+and+K%C4%B1rdes+Projects+in+terms+of+Rural+Development&btnG= Erişim Tarihi: 11.03.2024

İpek, E. (2022). Bir Ülke Neden Başka Bir Ülkeye Yardım Eder? Kalkınma Yardımlarının Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Donörlerin Motivasyonları. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 21(4), 2305-2320. <https://doi.org/10.21547/jss.1085060> Erişim Tarihi: 25.11.2023

Jain, S., & Koch, J. (2020). Crafting markets and fostering entrepreneurship within underserved communities: social ventures and clean energy provision in Asia. *Entrepreneurship & Regional Development*, 32(1-2), 176-196
<https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781003176107-9/crafting-markets-fostering-entrepreneurship-within-underserved-communities-social-ventures-clean-energy-provision-asia-sanjay-jain-james-koch> Erişim Tarihi: 22.11.2023

Jebli, M. B., & Youssef, S. B. (2017). The role of renewable energy and agriculture in reducing CO2 emissions: Evidence for North Africa countries. *Ecological indicators*, 74, 295-301.
<https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2016.11.032> Erişim Tarihi: 09.09.2024

Jill K. Clark, Becca B.R. Jablonski, Shoshanah Inwood, Aiden Irish & Julia Freedgood (2021) A contemporary concept of the value(s)-added food and agriculture sector and rural development, *Community Development*, 52:2, 186-204,
<https://doi.org/10.1080/15575330.2020.1854804> Erişim Tarihi: 06.04.2025

Kandemir, O. (2011). Tarımsal destekleme politikalarının kırsal kalkınmaya etkisi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 3(1), 103-113.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/ebd/issue/4857/66815> Erişim Tarihi: 11.05.2024

Kaya, M.N. (2020) Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Kırsal Kalkınmanın Yönetimi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara

Kaya, E., & Örs, A. (2019). Comparison of IPARD I and IPARD II programmes as a source of rural development financing in Turkey. *Turkish Journal of Agriculture-Food Science and Technology*, 7(1), 92-98.
<https://agrifoodscience.com/index.php/TURJAF/article/view/2143> Erişim Tarihi: 22.05.2024

Kayıkçı Sabrina. (2009). Türkiye’de Kırsal Alan Yönetimi. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.

Kaymaz, Ç. K., & Birinci, S. (2018). Agriturismo ve Agroturizmin TaTuTa (Tarım-Turizm-Takas) Kapsamında Değerlendirilmesi ve Uzundere-Tortum İlçelerinde Kırsal Kalkınmaya Etkisi. *International Journal of Agricultural and Natural Sciences*, 1(2), 115-126.

<https://www.ijans.org/index.php/ijans/article/view/430> Erişim Tarihi: 19.06.2024

Kaika, D., & Zervas, E. (2013). The Environmental Kuznets Curve (EKC) theory—Part A: Concept, causes and the CO2 emissions case. *Energy policy*, 62, 1392-1402. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2013.07.131> Erişim Tarihi: 01.01.2024

Kelley, A. C. (1988). Economic consequences of population change in the Third World. *Journal of economic literature*, 26(4), 1685-1728. <https://www.jstor.org/stable/2726858> Erişim Tarihi: 28.12.2023

Keleş, R. ve Mengi, A. (2022) Türkiye’de Kırsal Kalkınma Politikaları, İmge Kitabevi, İstanbul, 1-290.

Kepenek, Y. (2017). Türkiye Ekonomisi, Remzi Kitabevi, İstanbul 1-598.

Kılıç, C. (2019) (2008- 2017 Dönemi Türkiye Ekonomisi) Ener, M., Kılıç, C. Türkiye Ekonomisi, Sayda Yayıncılık, Bursa, 1-317.

Kılınç, E. C., & Altıparmak, H. (2020). Çevre vergilerinin CO2 emisyonu üzerindeki etkisi üzerine bir uygulama. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 217-227. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1021383> Erişim Tarihi: 20.10.2024

Kiminami L, Kiminami A (2017) Rural and agriculture development in regional science. In: Sakurai K, Mizunoya T, Uchida S (eds) Socioeconomic environmental policies and evaluations in regional science: essays in honor of Yoshiro Higano (New frontiers in regional science: Asian perspectives). Springer, 537–555. https://doi.org/10.1007/978-981-10-0099-7_28 Erişim Tarihi: 16.12.2023

King, J. E. (2017). Nicholas Kaldor (1908–1986). *The Palgrave Companion to Cambridge Economics*, 747-765. https://doi.org/10.1057/978-1-137-41233-1_33 Erişim Tarihi: 21.12.2023

Kocatürk, G. A. (2021). Türkiye’de kentleşme ve göç olgusuyla ilgili makalelerin dönemsel olarak incelenmesi. *Kent ve Çevre Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 4-27. <https://dergipark.org.tr/en/pub/yykentcevre/article/874607> Erişim Tarihi: 01.04.2024

Koçtürk, O. M. (2009). Cumhuriyet Döneminde Hükümetlerin ve Siyasi Partilerin Tarım ve Çiftçi Örgütlenmesine Yaklaşımları. *Tarım Ekonomisi*

Dergisi, 15(1 ve 2), 45-54.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/tarekoder/issue/25835/272391> Erişim Tarihi:
27.03.2024

Kotevska, A., Bogdanov, N., Nikolic, A. (2015) Introduction Editors, Ana Kotevska & Aleksandra Martinovska Stojcheska The Impact of Socio-Economic Structure of Rural Population on Success of Rural Development Policy Macedonia, Serbia and Bosnia and Herzegovina 1-173.
<https://www.cabidigitallibrary.org/doi/full/10.5555/20163135702> Erişim Tarihi:
30.07.2024

Köse, Z., Gölpek, F., & Erkıılıç, T. A. (2022). Eğitim Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerinde Etkisi Var mı?. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 492-503. <http://acikerisim.gelisim.edu.tr/xmlui/handle/11363/4917>
Erişim Tarihi: 25.09.2023

Kucera, D., & Jiang, X. (2019). Structural transformation in emerging economies: leading sectors and the balanced growth hypothesis. *Oxford Development Studies*, 47(2), 188-204. <https://doi.org/10.1080/13600818.2018.1533934> Erişim Tarihi: 24.05.2023

Kull, M. (2016). *European integration and rural development: Actors, institutions and power*. Routledge, 1-203. <https://doi.org/10.4324/9781315580937>
Erişim Tarihi: 25.06.2024

Kuşat, N. Sürdürülebilir Kırsal Kalkınma İçin Bir Alternatif Olarak Kırsal Turizm ve Türkiye’de Uygulanabilirliği. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 65-87. <https://dergipark.org.tr/en/pub/esad/issue/6070/81682> Erişim Tarihi:
09.12.2023

Kutlu, Ö., Sevinç, İ., & Kahraman, S. (2018). Türkiye’de Kalkınma Planları Çerçevesinde Avrupa Birliği Katılım Sürecinin Değerlendirilmesi. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 20(34), 29-40. <https://dergipark.org.tr/en/pub/kmusekad/issue/38118/439813> Erişim Tarihi:
23.03.2024

Kviatko, T. M., Rudenko, S. V., & Mykolenko, I. G. (2018). Strategic management conceptual principles of agricultural enterprises competitive behavior, 48-53. <https://repo.btu.kharkov.ua/handle/123456789/1442> Erişim Tarihi: 04.10.2023

Lesiv, M., Schepaschenko, D., Moltchanova, E. *et al.* (2018). Spatial distribution of arable and abandoned land across former Soviet Union countries. *Sci Data* **5**, 180056 <https://www.nature.com/articles/sdata201856> Erişim Tarihi: 30.08.2024

Lika, E. (2021). Sustainable Rural Development in Albania Through Agriculture and Livestock: Challenges in the European Union Perspective. *J. Agron. Technol. Eng. Manag*, **4**, 577-582. [https://www.fimek.edu.rs/downloads/casopisi/jatem/issue/v4_2/03-\(3\).Lika_2021_4\(2\)_577-582.pdf](https://www.fimek.edu.rs/downloads/casopisi/jatem/issue/v4_2/03-(3).Lika_2021_4(2)_577-582.pdf) Erişim Tarihi: 24.06.2024

Liu, P., Jia, S., & Zhang, X. (2017). Catch-up cycle: A general equilibrium framework. *Review of Development Economics*, **21**(4), 1-14. <https://doi.org/10.1111/rode.12330> Erişim Tarihi: 13.06.2024

Lorenzini, S. (2017). Ace in the hole or hole in the pocket? The Italian Mezzogiorno and the story of a troubled transition from development model to development donor. *Contemporary European History*, **26**(3), 441-463. <https://doi.org/10.1017/S0960777316000576> Erişim Tarihi: 12.06.2023

Lukić, A., & Obad, O. (2016). New actors in rural development-the LEADER approach and projectification in Rural Croatia. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, **54**(1 (204)), 71-90. <https://hrcak.srce.hr/file/230878> Erişim Tarihi: 06.08.2024

Malgorzata, M.-K., Malgorzata, Z., 2019, Rural Development in European Union Policy. Proceedings of the International Conference "Economic Science for Rural Development", **50**, 140-146. https://llufb.llu.lv/conference/economic_science_rural/2019/Latvia_ESRD_50_2019-140-146.pdf Erişim Tarihi: 18.05.2024

Manga, M., & Cengiz, O. (2020). Çevresel Kuznets Hipotezine Küreselleşme Eksenli Yaklaşım: TÜRKİ CUMHURİYETLER ÖRNEĞİ. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, **11**(28), 738-752. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.674546> Erişim Tarihi: 02.01.2024

Manion, M. (2002). Ethics, engineering, and sustainable development. *IEEE Technology and Society Magazine*, **21**(3), 39-48. [10.1109/MTAS.2002.1035228](https://doi.org/10.1109/MTAS.2002.1035228) Erişim Tarihi: 04.12.2023

Maslow's hierarchy of needs. Accessed on July 10, 2017. [Online]. Available: https://en.wikipedia.org/wiki/Maslow%27s_hierarchy_of_needs Erişim Tarihi: 03.12.2023

Mbrica, A. (2013). EU pre-accession assistance in agriculture and rural development: a comparison analysis of SAPARD and IPARD programme in Slovenia and Macedonia, 1-87. <https://dspace.unitus.it/handle/2067/2747> Erişim Tarihi: 15.05.2024

McAreavey, R., & McDonagh, J. (2011). Sustainable rural tourism: Lessons for rural development. *Sociologia ruralis*, 51(2), 175-194. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2010.00529.x> Erişim Tarihi: 09.01.2024

McMichael, P. & Schneider M. (2017). Food security politics and the Millennium Development Goals. *The Millennium Development Goals: Challenges, Prospects and Opportunities*, 115-135. <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781315085883-7/food-security-politics-millennium-development-goals-philip-mcmichael> Erişim Tarihi: 05.12.2023

Merenkova, I., Agibalov, A., & Lubkov, V. (2019, May). Resources for the transition of rural areas to a diversified development model. In *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science* (Vol. 274, No. 1, p. 012020). IOP Publishing. 1315/2, 1-10. <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1755-1315/274/1/012020/meta> Erişim Tarihi: 07.12.2023

Merenkova I N and Zakupnev S L 2018 Conceptual Vision for Modeling a Diversified Economy of Rural Territories Economics and Entrepreneurship 8(97) 566- <https://elibrary.ru/item.asp?id=35175976> Erişim Tarihi: 08.12.2023

Mert, M. (2017). Kalkınma ve Büyüme İktisadı, Nobel Akademik Yayıncılık Ankara, 1-310.

Meyer, F., Johnson, C., & Sterchi, R. (2016). Growth Theory: The Case of Tractors in Peru. *The Evolution of Development Thinking*, 21, 1-115. https://scholar.google.com/scholar?hl=tr&as_sdt=0%2C5&q=Growth+Theory%3A+The+Case+of+Tractors+in+Peru+Florian+Meyer%2C+Carl+Johnson+%26+Roman+Sterchi&btnG= Erişim Tarihi: 23.06.2023

Millennium development goals and targets. (Source: United Nations Statistics Division. Millennium indicators database.) (<http://millenniumindicators.un.org>). Erişim Tarihi: 06.12.2023

Ministry of Agriculture and Rural Development, MARD, 2019, National Rural Development Program 2014-2020 9th version <https://www.madr.ro/pndr-2014-2020/implementare-pndr-2014-2020/documente-aprobate.html> Erişim Tarihi: 18.05.2024

Mohanty, P. K. (2014). *Cities and public policy: an urban agenda for India*. SAGE Publications India, 1-333. <https://doi.org/10.4135/9789351507949> Erişim Tarihi: 22.01.2023

Mukhtar, A., U., (2019) Economy, D. G. M. O. N. Emprical Assessment Of The Validity Of Harrod. 50-58 https://fud.edu.ng/journals/dujeds/2019_JUNE_Vol_7_No_1/006_DUJEDS_Ahmad%20Mukhtar%20Umar%20edited.pdf Erişim Tarihi: 18.01.2023

Mukoka, S. (2022). Reinterpreting the Keynesian and Neoclassical Growth Models in Zimbabwe: The History of Economic Thought in Perspective. *Euro Economica*, 41(1), 101-111. <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=1064404> Erişim Tarihi: 27.11.2023

Multiple sources compiled by World Bank (2024) – processed by Our World in Data. “Share of land area used for arable agriculture” [dataset]. Food and Agriculture Organization of the United Nations (via World Bank), “World Development Indicators” [original data]. Retrieved August 30, 2024 from <https://ourworldindata.org/grapher/share-of-land-area-used-for-arable-agriculture> Erişim Tarihi: 30.08.2024

Multiple sources compiled by World Bank (2024) – processed by Our World in Data. “Rural population” [dataset]. World Bank based on data from the UN Population Division, “World Development Indicators” [original data]. https://ourworldindata.org/urbanization?source=content_type:react|first_level_url:article|section:main_content|button:body_link Erişim Tarihi: 20.08.2024

Nandi, S., Thota, S., Nag, A., Divyasukhananda, S., Goswami, P., Aravindakshan, A., ... & Mukherjee, B. (2016). Computing for rural empowerment:

enabled by last-mile telecommunications. *IEEE Communications Magazine*, 54(6), 102-109. [10.1109/MCOM.2016.7498095](https://doi.org/10.1109/MCOM.2016.7498095) Erişim Tarihi: 16.01.2024

Nawaz, K., Lahiani, A., & Roubaud, D. (2019). Natural resources as blessings and finance-growth nexus: A bootstrap ARDL approach in an emerging economy. *Resources Policy*, 60, 277-287. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2019.01.007> Erişim Tarihi: 03.10.2023

Nişancı, M., Sarı, S., Doker, A. C., Çelik, A. A., & Emsen, Ö. S. (2017) Lewis' in İki Sektörlü Büyüme Modeline Çin Özelinde Bakış: Büyümenin Sınırlarına Gelindi mi? A Glance of China with Lewis' Two Sector Growth Modelling: Has Been Reached to Growth Limit?. *International Conference On Eurasian Economies*, 339-347.

Nowak-Lehmann, F., & Gross, E. (2021). Aid effectiveness: when aid spurs investment. *Applied Economic Analysis*, 29(87), 189-207. <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/AEA-08-2020-0110/full/html> Erişim Tarihi: 12.03.2023

OECD (2016) A new rural development paradigm for the 21st century: a toolkit for developing countries, OECD. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264252271-en> Erişim Tarihi: 15.12.2023

Ofana, O. G., Efefiom, E. C., & Omini, E. E. (2016). Constraints to agricultural development in Nigeria. *International Journal of Development and Economic Sustainability*, 4(2), 19-33. https://scholar.google.com/scholar?hl=tr&as_sdt=0%2C5&q=CONSTRAINTS+TO+AGRICULTURAL+DEVELOPMENT+IN+NIGERIA&btnG= Erişim Tarihi: 18.09.2024

Olgun, F. A., & Sevilmiş, G. (2017). AB katılım öncesi yardım aracı kırsal kalkınma programı (IPARD) ve Türkiye açısından değerlendirilmesi. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 23(1), 25-36. <https://doi.org/10.24181/tarekoder.317836> Erişim Tarihi: 22.05.2024

Oral N., 2006. Türkiye tarımında kapitalizm ve sınıflar, Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yayınları.

Our World in Data based on International Labor Organization (via the World Bank) and historical sources – processed by Our World in Data. “Number of people employed in agriculture” [dataset]. Our World in Data based on International Labor

Organization (via the World Bank) and historical sources [original data]
<https://ourworldindata.org/grapher/number-of-people-employed-in-agriculture?time=earliest..2019&country=TUR~European+Union> Erişim Tarihi: 26.08.2024

Özdemir Yılmaz, G. (2016) “The Role of Rural Tourism in Rural Development” Editors Avcıkurt, C., Dinu, M.S., Hacıoğlu, N., Efe R., Soykan, A., Tetik, N., Global Issues and Trends in Tourism St. Kliment Ohridski University Press 1-735
https://scholar.google.com/scholar?hl=tr&as_sdt=0%2C5&q=Global+Issues+and+Trends+in+Tourism+St.+Kliment+Ohridski+University+Press++&btnG= Erişim Tarihi: 02.08.2024

Örs, A., & Oğuz, C. (2019). Comparison of economic analysis of dairy farms supported and non-supported by IPARD program: a case study of Konya Province, Turkey. *Custos e Agronegócio Online*, 15(2), 192-212.
https://scholar.google.com/scholar?hl=tr&as_sdt=0%2C5&q=Comparison+of+economic+Analysis+of+dairy+farms+supported+and+non%02supported+by+IPARD+program%3A+a+case+study+of+Konya+Province%2C+Turkey&btnG= Erişim Tarihi: 22.05.2024

Özaslan, A., & Ünlü, H. (2016). Türkiye’de Bölgesel Kalkınma Politikalarında Değişim ve Kalkınma Ajansları. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(13), 64-83.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/makusobed/issue/19445/206867> Erişim Tarihi: 23.03.2024

Özcan, K., & Akci, A., (2016). Kırsal kalkınma için model önerisi: köy kümeleri. *Tarım Ekonomisi Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 13-23.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/tead/issue/22253/238851> Erişim Tarihi: 28.02.2024

Özdemir, A. & M. Mercan (2012), “Türkiye’de Enerji Sektöründe Yapısal Bağınlaşma: Girdi Çıktı Analizi”, *Business and Economic Research Journal*, 3(2), 111-133
[https://www.berjournal.com/wp-content/plugins/downloads-manager/upload/BERJ3\(2\)2012article_803.pdf](https://www.berjournal.com/wp-content/plugins/downloads-manager/upload/BERJ3(2)2012article_803.pdf) Erişim Tarihi: 30.11.2023

Özden, M., & Erbay, E. R. (2017). Demokrasi Ekonomik Kalkınma İçin Ön Koşul Mudur?. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 6(4), 347-358.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/ssrj/issue/32264/369737> Erişim Tarihi: 11.01.2022

Özokcu, S., & Özdemir, Ö. (2017). Economic growth, energy, and environmental Kuznets curve. *Renewable and sustainable energy reviews*, 72, 639-647. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2017.01.059> Erişim Tarihi: 01.01.2024

Özsoylu, A. F. Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim , Karahan Kitabevi, Adana 2016, 49-130.

Özşahin, Ş., & Güven, C. (2023). Tarım Destekleri ve Hükümet İstikrarının Tarımsal Katma Değer Üzerine Etkisi: Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Panel Veri Analizi. *Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi*, 10(4), 791-805. <https://doi.org/10.30910/turkjans.1272944> Erişim Tarihi: 05.09.2024

Özyurt, İ. (2020). IPARD II Desteklerinin Tarım-Sanayi İlişkisi Çerçevesinde Makro Ekonomik Açıdan Değerlendirilmesi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 254-269. <https://doi.org/10.29106/fesa.728127> Erişim Tarihi: 20.06.2024

Özyücel, M. Kalkınma ve Kırsal Kalkınma, Kriter Yayınevi, İstanbul, 2021, 1-72.

Panayotou, T. (1993). Empirical tests and policy analysis of environmental degradation at different stages of economic development, 1-45. <https://ideas.repec.org/p/ilo/ilowps/992927783402676.html> Erişim Tarihi: 01.01.2024

Panwar, N. S., & Mishra, A. (2017). Migration and public policy in INDIA: revisiting the HARRIS-TODARO model. *Indian Journal of Economics and Development*, 5(11), 1-13. https://scholar.google.com/scholar?hl=tr&as_sdt=0%2C5&q=Panwar%2C+N.+S.%2C+%26+Mishra%2C+A.+%282017%29.+Migration+and+public+policy+in+INDIA.%3A+revisiting+the+HARRIS-TODARO+model.+Indian+Journal+of+Economics+and+Development%2C+5%2811%29%2C+1-13.+&btnG= Erişim Tarihi: 30.12.2023

Parasız, İ. (2004) Türkiye Ekonomisi, Ezgi Kitabevi, Bursa, 1-660.

Parasız, İ. & Eroğlu, İ. (2017) Tarihsel Süreçte Türkiye Ekonomisi Yapısal Dönüşüm ve Politika Uygulamaları, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 1-398.

Pehlivanoğlu, F., & İnce, M. R. (2020). Girdi-Çıktı Analizi Yaklaşımıyla Türkiye Ekonomisinde Sektörlerarası Bağımlaşmanın Uzun Dönemli

Analizi. *Sosyoekonomi*, 28(44), 169-190.

<https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2020.02.08> Erişim Tarihi: 30.11.2023

Pesaran, M. H. (2021). General diagnostic tests for cross-sectional dependence in panels. *Empirical economics*, 60(1), 13-50. <https://doi.org/10.1007/s00181-020-01875-7> Erişim Tarihi: 18.09.2024

Piore M.J. and C.F. Sabel (1984) The second industrial divide: possibilities for prosperity (New York: Basic Books) <https://scholarship.law.columbia.edu/books/171/> Erişim Tarihi: 06.12.2023

Popkova, E. G. (2018). Contradiction of economic growth in today's global economy: Economic systems competition and mutual support. *Revista Espacios*, 39(01), 1-10. <https://www.revistaespacios.com/a18v39n01/18390120.html> Erişim Tarihi: 25.09.2023

Prabagar, S., Does Domestic Saving Matter for Economic Growth: In Case of Chinese Economy (November 22, 2016). IOSR Journal of Economics and Finance (IOSR-JEF) Volume 7, Issue 6 Ver. II (Nov. - Dec. 2016) e-ISSN: 2321-5933, p-ISSN: 2321-5925, 35-42. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2867800> Erişim Tarihi: 18.01.2023

Puie, F. (2020). Rural development beyond EAFRD-enhancing Romanian rural entrepreneurship through complementary EU funds and projects, 395-402. https://managementjournal.usamv.ro/pdf/vol.20_2/Art52.pdf Erişim Tarihi: 18.05.2024

Rega, C. (2014), "Rural Development and Landscape Planing – Key Concepts and Issue at Stake" (Carlo Rega) Landscape Planing and Rural Development Key Issues and Options Towards Integration Springer Newyork London 1-155. https://books.google.com.tr/books?hl=tr&lr=&id=ksUpBAAQBAJ&oi=fnd&pg=P7&dq=Landscape+Planning+and+Rural+Development+Key+Issues+and+Options+Towards+Integration&ots=ERKHJdXDx&sig=sxo2KJWusA6VPG8TwPuWZJargVw&redir_esc=y#v=onepage&q=Landscape%20Planning%20and%20Rural%20Development%20Key%20Issues%20and%20Options%20Towards%20Integration&f=false Erişim Tarihi: 29.06.2024

Rehman, A., Ma, H., Khan, M. K., Khan, S. U., Murshed, M., Ahmad, F., & Mahmood, H. (2022). The asymmetric effects of crops productivity, agricultural land utilization, and fertilizer consumption on carbon emissions: revisiting the carbonization-agricultural activity nexus in Nepal. *Environmental Science and*

Pollution Research, 29(26), 39827-39837. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-18994-6> Erişim Tarihi: 17.03.2025

Ritchie, H., Samborska, V., & Roser, M. (2024). "Urbanization" Published online
https://ourworldindata.org/urbanization?source=content_type:react|first_level_url:article|section:main_content|button:body_link Erişim Tarihi: 20.08.2024

Rodríguez-Pose, A., & Hardy, D. (2015). Addressing poverty and inequality in the rural economy from a global perspective. *Applied Geography*, 61, 11-23. <https://doi.org/10.1016/j.apgeog.2015.02.005> Erişim Tarihi: 15.01.2024

Romanenko, Y. O., Boiko, V. O., Shevchuk, S. M., Barabanova, V. V., & Karpinska, N. V. (2020). Rural development by stimulating agro-tourism activities. *International journal of Management (IJM)*, 11(4), 605-613. https://scholar.google.com/scholar?hl=tr&as_sdt=0%2C5&q=RURAL+DEVELOPMENT+BY+STIMULATING+AGRO-TOURISM+ACTIVITIES&btnG= Erişim Tarihi: 12.09.2024

Ruszkai, C., & Kovács, T. (2013). The Community Initiative LEADER I and the implementation and results of the Hungarian Pilot LEADER programme in rural development. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 19(19), 87-97. <https://www.proquest.com/openview/5729be3fd9c97aff91d98ebdd08f20ad/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2026367> Erişim Tarihi: 17.05.2024

Sachs, J. D., Binagwaho, A., Birdsall, N., Broekmans, J., Chowdhury, M., Garau, P., ... & Schmidt-Traub, G. (2019). *Investing in Development A Practical Plan to Achieve the Millennium Development Goals: Overview*. Routledge, 1-124 <https://doi.org/10.4324/9781315065823> Erişim Tarihi: 04.12.2023

Salemink, K., Strijker, D., & Bosworth, G. (2017). Rural development in the digital age: A systematic literature review on unequal ICT availability, adoption, and use in rural areas. *Journal of Rural Studies*, 54, 360-371. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2015.09.001> Erişim Tarihi: 14.01.2023

Sancar, C., Uğur, A., & Akbaş, Y. E. (2017). Hisse senedi fiyat endeksi ile makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkinin analizi: Türkiye Örneği. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 3(5), 1774-1786. <https://www.researchgate.net/profile/Sancar->

[Canan/publication/320983279 The analysis of the relationship between stock price index and the macroeconomic variables Turkey example/links/5a12886a458515cc5aa9e132/The-analysis-of-the-relationship-between-stock-price-index-and-the-macroeconomic-variables-Turkey-example.pdf](https://www.researchgate.net/publication/320983279/The-analysis-of-the-relationship-between-stock-price-index-and-the-macroeconomic-variables-Turkey-example/links/5a12886a458515cc5aa9e132/The-analysis-of-the-relationship-between-stock-price-index-and-the-macroeconomic-variables-Turkey-example.pdf)

Sarkodie, S. A., & Ozturk, I. (2020). Investigating the environmental Kuznets curve hypothesis in Kenya: a multivariate analysis. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 117, 109481. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2019.109481> Erişim Tarihi: 15.01.2025

Satıcı, H. K., & Öner, H. (2020). Türkiye’de Bütçe Açığı, Döviz Kuru ve Enflasyon İlişkisi: 2006-2017 Dönemi VAR, Etki-Tepki ve Varyans Ayrıştırması Analizleri. *Business & Management Studies: An International Journal*, 8(3), 3495-3525. <https://doi.org/10.15295/bmij.v8i3.1484> Erişim Tarihi: 24.10.2024

SBB, (2019b). On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023). Ankara: T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı 1-198. [https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/On Birinci Kalkınma Planı-2019-2023.pdf](https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/On-Birinci-Kalkinma-Plani-2019-2023.pdf) Erişim Tarihi: 25.05.2023

Secretary-General, U. N. (2013). A life of dignity for all: accelerating progress towards the Millennium Development Goals and advancing the United Nations development agenda beyond 2015: report of the Secretary-General. <https://policycommons.net/artifacts/106118/a-life-of-dignity-for-all/155360/> Erişim Tarihi: 03.12.2023

Seth, V. K. (2018). The Process of Transformation of Traditional Flexible Manufacturing into Industrial Revolution in Britain. In the Story of Indian Manufacturing 75-112. Palgrave Macmillan, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-10-5574-4_3 Erişim Tarihi: 22.11.2023

Sezgin, A. (2013) “Kalkınma Ajansı Uygulamasının Gelişmiş ve Az Gelişmiş Ülke Örnekleri Açısından Sonuçları”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum

Singh, D. Pande, A., Kulkarni, S., Kimbahune S., Hanwate T. and Sawarkar A. (2015) “Innovation for crop quality certification using ICT,” in Proc. 7th Int. Conf. Communication Systems and Networks (COMSNETS), pp. 1–6. [10.1109/COMSNETS.2015.7098725](https://doi.org/10.1109/COMSNETS.2015.7098725) Erişim Tarihi: 03.12.2023

Singhania, O., Swain, S. K., & George, B. (2022). Interdependence and complementarity between rural development and rural tourism: a bibliometric analysis. *Rural Society*, 31(1), 15-32.

<https://doi.org/10.1080/10371656.2022.2062198> Erişim Tarihi: 09.01.2024

SkdTürkiye, 2018 <https://www.skdturkiye.org/en/blog/dunya-limit-asimigunu-1-agustos-surdurulebilir-kalkinma-hedefleri-ile-bunu-degistirebiliriz> Erişim Tarihi: 15.03.2025

SPO-UN (2005), Millennium Development Goals Report Turkey 2005, Ankara. <https://www.undp.org/turkiye/publications/national-millennium-development-goals-report-2005> Erişim Tarihi:05.12.2023

Stenbacka, S. (2017). Where Family, Farm and Society Intersect: Values of Women Farmers in Sweden (Bettina B. Bock, Sally Shortall) Gender and Rural Globalization International Perspectives on Gender and Rural Development 1-362. CABI International USA Boston, UK Oxfordshire https://books.google.com.tr/books?hl=tr&lr=&id=HX0yDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PR1&dq=Gender+and+Rural+Globalization+International+Perspectives+on+Gender+and++Rural+Development+Bettina+Bock,+Sally+Shortall&ots=j-06mNvuIS&sig=p_LPth9wMW-oEY4wy3H4ILu1Evs&redir_esc=y#v=onepage&q=Gender%20and%20Rural%20Globalization%20International%20Perspectives%20on%20Gender%20and%20%20Rural%20Development%20Bettina%20Bock%2C%20Sally%20Shortall&f=false Erişim Tarihi: 22.06.2024

Stojcheska M. A., Kotevska A., Stamenkovska I. J., Dimitrievski D., Zhllima E., Spahic M., Kovacevic V., Koç A. A. (2021) The Role of Rural Development Funds In EU Pre-Accession Countries: The Case of IPARD II Editors: Karasavoglou A., Polyhronidou P., & Sklias P. Economies of the Balkan and Eastern European Countries, 1-137. <http://repository.iep.bg.ac.rs/697/> Erişim Tarihi: 31.07.2024

Soylu, Ö. B., Çakmak, İ., & Okur, F. (2018). Economic growth and unemployment issue: Panel data analysis in Eastern European Countries. *Journal of International Studies*, 11(1), 93-107 <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=718187> Erişim Tarihi: 24.08.2023

Sönmez, M. (2019). “Tarımda Gerileme ve Köy Mekanına Yansıması” Genel Yayın Yönetmeni: Deniz İncedayı Yitirilen Köyler ve Dönüşen Peyzaj: Türkiye Kırsalının Geleceği Mimar.ist Süreli Yayın Dergisi İstanbul, 63-73.

<https://www.mimarist.org/wpcontent/uploads/yayinlar/mimarist/pdf/66.pdf#page=68>

Erişim Tarihi: 16.08.2024

Suiçmez, B. R. (2019). “ Kırsal Kalkınma Başarılabilir mi?” Genel Yayın Yönetmeni: Deniz İncedayı Yitirilen Köyler ve Dönüşen Peyzaj: Türkiye Kırsalının Geleceği Mimar.ist Süreli Yayın Dergisi İstanbul 50-63.

<https://www.mimarist.org/wpcontent/uploads/yayinlar/mimarist/pdf/66.pdf#page=55>

Erişim Tarihi: 16.08.2024

Sutiyo, S., & Maharjan, K. L. (2017). *Decentralization and rural development in Indonesia*. Springer, 151-157 <https://link.springer.com/book/10.1007/978-981-10-3208-0>

Erişim Tarihi: 24.06.2024

Sümer, A. L. (2016). Yurtiçi Tasarrufların Ekonomik Büyümeye Etkisi: Türkiye Örneği. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(13), 281-302. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=496544>

Erişim Tarihi: 13.03.2023

Şahin, M.S. (2022). Türkiye’de Kırsal Kalkınma Yönetimi, Çizgi Kitabevi, İstanbul, 177.

Şahin, A., & Şahin, G. (2023). Türkiye’de Farklı Kesimlerin Enflasyon Beklentilerinin Kontrolü İçin Ölçüm İhtiyacı Üzerine Bir Değerlendirme ve Öneri. *Third Sector Social Economic Review*, 58(3), s. 2402-2423

https://www.researchgate.net/profile/Goektug-Sahin/publication/374176508_TURKIYE'DE_FARKLI_KESIMLERIN_ENFLASYON_BEKLENTILERININ_KONTROLU_ICIN_OLCUM_IHTIYACI_UZERINE_BIR_DEGERLENDIRME_VE_ONERI/links/66341a837091b94e93ec3379/TUeRKIYEDE-FARKLI-KESIMLERIN-ENFLASYON-BEKLENTILERININ-KONTROLUe-ICIN-OeLCUeM-IHTIYACI-UeZERINE-BIR-DEGERLENDIRME-VE-OeNERI.pdf

[TURKIYE'DE FARKLI KESIMLERIN ENFLASYON BEKLENTILERININ KONTROLU ICIN OLCUM IHTIYACI UZERINE BIR DEGERLENDIRME VE ONERI/links/66341a837091b94e93ec3379/TUeRKIYEDE-FARKLI-KESIMLERIN-ENFLASYON-BEKLENTILERININ-KONTROLUe-ICIN-OeLCUeM-IHTIYACI-UeZERINE-BIR-DEGERLENDIRME-VE-OeNERI.pdf](https://www.researchgate.net/profile/Goektug-Sahin/publication/374176508_TURKIYE'DE_FARKLI_KESIMLERIN_ENFLASYON_BEKLENTILERININ_KONTROLU_ICIN_OLCUM_IHTIYACI_UZERINE_BIR_DEGERLENDIRME_VE_ONERI/links/66341a837091b94e93ec3379/TUeRKIYEDE-FARKLI-KESIMLERIN-ENFLASYON-BEKLENTILERININ-KONTROLUe-ICIN-OeLCUeM-IHTIYACI-UeZERINE-BIR-DEGERLENDIRME-VE-OeNERI.pdf)

Erişim Tarihi: 16.08.2024

Taghizadeh-Hesary, F., Rasoulinezhad, E., & Yoshino, N. (2019). Energy and food security: Linkages through price volatility. *Energy policy*, 128, 796-806.

<https://doi.org/10.1016/j.enpol.2018.12.043> Erişim Tarihi: 14.01.2025

Tan,. S.S. (Kırsal Yoksulluk ve Sübvansiyonlar: Tarımsal Girdi Sübvansiyonları Açısından Bir Değerlendirme) DIMITROV, D. K., NIKOLOSKI, D., & YILMAZ, R. (2019). International Balkan and Near Eastern Social Sciences Congress Series XI. IBANESS Congress Series-Tekirdağ/TURKEY, 727-731.

https://scholar.google.com/scholar?hl=tr&as_sdt=0%2C5&q=Tan%2C.+S.S.+%28K

[%C4%B1rsal+Yoksulluk+ve+S%C3%BCbvansiyonlar%3A+Tar%C4%B1msal+Girdi+S%C3%BCbvansiyonlar%C4%B1+A%C3%A7%C4%B1s%C4%B1ndan+Bir+De%C4%9Ferlendirme%29+DIMITROV%2C+D.+K.%2C+NIKOLOSKI%2C+D.%2C+%26+YILMAZ%2C+R.+%282019%29.+International+Balkan+and+Near+Easter+n+Social+Sciences+Congress+Series+XI.+IBANESS+Congress+Series-Tekirda%C4%9F%2FTURKEY.+&btnG=](#) Erişim Tarihi: 19.01.2024

Tankosić, J. V., & Stojsavljević, M. (2014). EU common agricultural policy and pre-accession assistance measures for rural development. *Економика пољопривреде*, 61(1), 195-210. <https://cyberleninka.ru/article/n/eu-common-agricultural-policy-and-pre-accession-assistance-measures-for-rural-development> Eriřim Tarihi: 16.05.2024

Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu TKDK (2018) <https://www.tkd.gov.tr>. Erişim Tarihi: 23.05.2024

Tatoğlu, Y. F. (2018) Panel Zaman Serileri Analizi Stata Uygulamalı, Beta Basım Yayım Dağıtım, ss. 32,47, 84,138,139-140,272.

T.C. Maliye Bakanlığı, 2010 Yılı Bütçe Gerekçesi, Ekim 2009, Ankara.

TCRG, 2015. 31.12.2014 tarih, 2014/45 Karar No'lu Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi (2014-2020). Yüksek Planlama Kurul Kararı. 21 Şubat 2015 tarih, 29274 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Resmi Gazetesi. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2015/02/20150221-12-1.pdf> Erişim Tarihi: 10.12.2023

Tekgöl, Y. (2019). Sanayileşme ve İstihdam Üzerine Kaldor ve Prebisch Karşıtlığı: Türkiye Ekonomisi Üzerine Bir Uygulama. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28(2), 134-148. <https://doi.org/10.35379/cusosbil.588887> Erişim Tarihi: 21.12.2023

Temurlenk, M. S., & Erdik, S. Ş. (2023). İklim Değişikliğinin Tarımsal Katma Değer Üzerine Etkisi: Akdeniz Ülkeleri Üzerine Bir Panel Veri Analizi. *Cumhuriyet University Journal of Economics & Administrative Sciences/Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24(2),227-240. <https://doi.org/10.37880/cumuiibf.1231640> Erişim Tarihi: 14.09.2024

Telli, R. (2023). Türkiye ve Seçilmiş AB Ülkelerinde Tarım ve Kırsal Kalkınma Politikaları Verimliliğinin Karşılaştırılması. *Premium e-Journal of Social Sciences (PEJOSS)*, 7(33), 828-843. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8290005> Erişim Tarihi: 07.08.2024

Thomas, M. (1987). General Equilibrium Models and Research in Economic History. In: Field, A.J. (eds) *The Future of Economic History. Recent Economic Thought Series*, vol 9. Springer, Dordrecht, 1-362. https://doi.org/10.1007/978-94-009-3269-2_4 Erişim Tarihi: 23.11.2024

Thutupalli, A., & Iizuka, M. (2016). Catching-up in agricultural innovation: the case of *Bacillus thuringiensis* cotton in India. *Industrial and Corporate Change*, dtv055 p. 1-18. <https://doi.org/10.1093/icc/dtv055> Erişim Tarihi: 14.06.2024

Tian, R., Yang, Z., & Shao, Q. (2019). China's arable land investment in the "belt and road" region: an empirical study of overseas arable land resources. *Sustainability*, 12(1), 97, 1-17. <https://doi.org/10.3390/su12010097> Erişim Tarihi: 05.09.2024

Timmer, P.C. (2016). (The Role of Agriculture in 'Catching Up': A Gerschenkronian Perspective) Andersson M. & Axelsson T. *Diverse Development Paths Structural Transformation in the Escape from Poverty* (p. 68-93). United Kingdom, Oxford University Press https://www.researchgate.net/profile/Martin-Andersson-4/publication/299513039_Diversity_of_Development_Paths_and_Structural_Transformation_in_Historical_Perspective_An_Introduction/links/5bf3f2b4299bf1124fdfae60/Diversity-of-Development-Paths-and-Structural-Transformation-in-Historical-Perspective-An-Introduction.pdf Erişim Tarihi: 13.06.2024

TKDK (Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı: Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu). (2013). Katılım-Öncesi Yardım Aracı: Kırsal Kalkınma Programı (IPARD) [online] <http://www.tkd.gov.tr/>

Tunçer, M., & Günay, H. F. (2017). Türkiye'de Tarıma Yönelik Desteklerin Avrupa Birliği Perspektifinden Değerlendirilmesi. *Avrasya sosyal ve ekonomi araştırmaları dergisi*, 4(8), 15-30. <https://dergipark.org.tr/en/pub/asead/issue/52949/700165> Erişim Tarihi: 06.08.2024

Turhan, Ş., & Erdal, B. (2022). Ekonomik büyüme ve tarımsal istihdam. *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 5(1),

ss.66-74 <https://dergipark.org.tr/en/pub/okufbed/article/972239> Erişim Tarihi: 25.08.2024

TÜİK (2014), İstatistik Göstergeler 1923-2013, Yayın No: 4361, Ankara

TÜİK İşgücü İstatistikleri 2024

<https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Istihdam,-Issizlik-ve-Ucret-108>

Erişim Tarihi: 25.08.2024

TÜİK. (2016), http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=1587

Erişim Tarihi: 06.08.2024

TÜİK (2024), TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri İhracat Haziran 2024

<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Haziran-2024-53530> Erişim Tarihi: 18.08.2024

TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri İthalat (2024),

<https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Dis-Ticaret-104> Erişim Tarihi:

20.08.2024

Türkoğlu, M., & Yetişen, S. (2016). Düzey 2 Bölgelerinde Eğitim ve Sağlık Açısından Beşeri Sermaye Yapısının Panel Veri Analizi İle Karşılaştırılması. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 7(14), 66-80.

<https://doi.org/10.21076/vizyoner.245982> Erişim Tarihi: 09.01.2023

Uçar, M., Çeken, H., Ökten, Ş., (2017) Kırsal Turizm ve Kırsal Kalkınma (Fethiye Örneği) Detay Yayıncılık Ankara 59-65.

Uisso, A. M., & Tanrıvermiş, H. (2021). Driving factors and assessment of changes in the use of arable land in Tanzania. *Land Use Policy*, 104, 105359, 1-12 <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2021.105359> Erişim Tarihi: 01.09.2024

Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi (2021-2023)

<https://www.tkd.gov.tr/Content/File/UKKS-3Belgesi.pdf> Erişim Tarihi: 26.05.2024

Usman, M., & Makhdum, M. S. A. (2021). What abates ecological footprint in BRICS-T region? Exploring the influence of renewable energy, non-renewable energy, agriculture, forest area and financial development. *Renewable Energy*, 179, 12-28. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2021.07.014> Erişim Tarihi: 12.01.2025.

Uzunkaya, S. Ş. (2020). Türkiye Ekonomisi'nde 1923-1977 Yılları Arasındaki Sanayi Ve Kalkınma Planlarının Değerlendirilmesi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi*

Sosyal Bilimler Dergisi, 19(Temmuz 2020 (Özel Ek)), 14-30.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/iticusbe/issue/56181/760458> Erişim Tarihi: 26.03.2024

Üzümcü, A. (2018) (Türkiye’de Tarım Sektörünün Gelişimi) Dikkaya M., Üzümcü A., Özyakışır D. *Türkiye Ekonomisi Sektörel Yaklaşım* Savaş Yayınevi, Ankara, 49.

Üzümcü, A., (2015) İktisadi Büyüme (Teori, Model ve Türkiye Üzerine Gözlemler), Beta Basım Yayım, İstanbul, 297.

Webb, A., McQuaid, R., & Rand, S. (2020). Employment in the informal economy: implications of the COVID-19 pandemic. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 40(9/10), p.1005-1019.
<https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/IJSSP-08-2020-0371/full/pdf?title=employment-in-the-informal-economy-implications-of-the-covid-19-pandemic> Erişim Tarihi: 23.08.2024

Wen, X., Mennig, P., & Sauer, J. (2025). Assessing the regime-switching role of risk mitigation measures on agricultural vulnerability: A threshold analysis. *Ecological Economics*, 227, 108360.
<https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2024.108360> Erişim Tarihi: 14.01.2025

Wilson, R. (2021). *Economic development in the Middle East*. Routledge. 1-241. <https://doi.org/10.4324/9781003053149> Erişim Tarihi: 13.01.2023

Wikipedia Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları,
https://tr.wikipedia.org/wiki/S%C3%BCrd%C3%BCr%C3%BClebilir_Kalk%C4%B1nma_Ama%C3%A7lar%C4%B1 Erişim Tarihi: 15.03.2025

World Bank (2008) World development report 2008: agriculture for development. The World Bank, Washington, 1-390 <https://doi.org/10.1596/978-0-8213-6807-7> Erişim Tarihi: 15.12.2023

Wu, X. D., Guo, J. L., Han, M. Y., & Chen, G. Q. (2018). An overview of arable land use for the world economy: From source to sink via the global supply chain. *Land Use Policy*, 76, p.201-214
<https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2018.05.005> Erişim Tarihi: 28.08.2024

Wu, J., Guo, S., Huang, H., Liu, W., & Xiang, Y. (2018). Information and communications technologies for sustainable development goals: state-of-the-art,

needs and perspectives. *IEEE Communications Surveys & Tutorials*, 20(3), 2389-2406. DOI: [10.1109/COMST.2018.2812301](https://doi.org/10.1109/COMST.2018.2812301) Erişim Tarihi: 01.12.2023

Xu, B., & Lin, B. (2018). Assessing the development of China's new energy industry. *Energy Economics*, 70, 116-131. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2018.01.001> Erişim Tarihi: 11.01.2025

Xu, Y., & Li, A. (2020). The relationship between innovative human capital and interprovincial economic growth based on panel data model and spatial econometrics. *Journal of computational and applied mathematics*, 365, 112381, 1-11. <https://doi.org/10.1016/j.cam.2019.112381> Erişim Tarihi: 25.08.2023

Van der Ploeg, J. D., Renting, H., Brunori, G., Knickel, K., Mannion, J., Marsden, T., ... & Ventura, F. (2017). Rural development: from practices and policies towards theory. In *The Rural* (pp. 201-218). Routledge. <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781315237213-11/rural-development-practices-policies-towards-theory-jan-douwe-van-der-ploeg-henk-renting-gianluca-brunori-karlheinz-knickel-joe-mannion-terry-marsden-kees-de-roest-eduardo-sevilla-guzm%C3%A1n-flaminia-ventura> Erişim Tarihi: 06.12.2023

Vili, D., Nela D., & Ana U., (2012) Mitigation Scenarios INEQUALITIES IN RURAL WEST REGION OF ROMANIA (Adrian Turek Rahoveanu, Jean Andrei) Agrarian Economy and Rural Development - realities and perspectives for Romania pp. 120-127 Research Institute for Agriculture Economy and Rural Development, Bucharest Romania <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/41661/> Erişim Tarihi: 07.01.2024

Voth, A., (2024) The Role of Cooperation and Tourism in Rural Development – Long – term Research Activities in the Alpujarra of Almeria (Spain) (Eugenio Cejudo-García, Francisco Antonio Navarro – Valverde, Jose Antonio Canete-Perez) Win or Lose in Rural Development Case Studies From Europe Switzerland 19 167-189 <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-031-48675-3> Erişim Tarihi: 14.05.2024

Yadav, I. S., & Goyari, P. (2024). The effects of financial development on crop productivity: ARDL evidence from Indian agriculture. *Journal of Financial Economic Policy*, 1-30. https://www.researchgate.net/profile/Phanindra-Goyari/publication/385004650_The_effects_of_financial_development_on_crop_productivity_ARDL_evidence_from_Indian_agriculture/links/6713e9de24a01038d0f37

[66c/The-effects-of-financial-development-on-crop-productivity-ARDL-evidence-from-Indian-agriculture.pdf](#) Erişim Tarihi: 30.03.2025

Yaqoob, N., Ali, S. A., Kannaiah, D., Khan, N., Shabbir, M. S., Bilal, K., & Tabash, M. I. (2023). The effects of agriculture productivity, land intensification, on sustainable economic growth: a panel analysis from Bangladesh, India, and Pakistan Economies. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(55), 116440-116448. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-18471-6> Erişim Tarihi: 03.09.2024

Yenigül, S. B. (2016) Türkiye’de Kırsal Alan Politikalarında Seksen Sonrası Değişimin Değerlendirilmesi. *80 Sonrası Mekan ve Planlama*, 39 – 50. https://www.researchgate.net/profile/Acalya-Alpan/publication/346659219_1980_SONRASI_ULUSAL_TURIZM_POLITIKALARININ_ANTALYA_KALEICININ_TURIZM_ODAKLI_DONUSUMU_UZERI_NDEKI_ETKISI/links/5fcd1f3e45851568d14680cb/1980-SONRASI-ULUSAL-TURIZM-POLITIKALARININ-ANTALYA-KALEICININ-TURIZM-ODAKLI-DOeNUeSUeMUe-UeZERINDEKI-ETKISI.pdf#page=49 Erişim Tarihi: 04.03.2024

Yenigül, S. B. (2017). Kırsal kalkınma politikalarında yeni yaklaşımlar ve bu yaklaşımların Türkiye’nin kırsal kalkınma politikalarına etkisi. *Planlama Dergisi*, 27(1), 16-25. https://jag.journalagent.com/planlama/pdfs/PLAN-47450-RESEARCH_ARTICLE-YENIGUL.pdf Erişim Tarihi: 27.02.2024

Yıldırım, D.Ç., Yıldırım, S. and Demirtas, I. (2019), "Investigating energy consumption and economic growth for BRICS-T countries", *World Journal of Science, Technology and Sustainable Development*, Vol. 16 No. 4, pp. 184-195. <https://doi.org/10.1108/WJSTSD-12-2018-0063> Erişim Tarihi: 20.09.2024

Yıldız, F. (2017). Türkiye’de merkezi yönetim bütçesinden yapılan tarımsal destekleme ödemelerinin tarımsal üretim üzerindeki etkisi: 2006–2016 dönemi. *Sayıştay Dergisi*, (104), 45-63. <https://dergipark.org.tr/en/pub/sayistay/issue/61560/919233> Erişim Tarihi: 18.10.2024

Yuliani, T. W., Suprpto, S., & Setyorini, C. T. (2021). The effect of health and education facilities on poverty in 33 provinces in Indonesia (2012-2016 Periods). *ICORE*, 5(1), 662-669. <https://jp.feb.unsoed.ac.id/index.php/lcore/article/view/1532> Erişim Tarihi: 27.11.2023

Yüceer, S. E., Sibel, T. A. N., & Semerci, A. (2020). Türkiye’de 2000-2020 döneminde tarımsal destekleme politikalarının gelişiminin incelenmesi. *Lapseki Meslek Yüksekokulu Uygulamalı Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 36-46. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ljar/issue/59169/808072> Erişim Tarihi: 19.01.2024

Yüksel, D. (2022). Kırsal Alanlarda Sosyal Kalkınma ve Sosyal Hizmet İlişkisi. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 22(57), 745-773. <https://dergipark.org.tr/en/pub/spcd/article/1019369> Erişim Tarihi:10.03.2024

Zekić, S., Matkovski, B., & Kleut, Ž. (2016). IPARD funds in the function of the development of the rural areas of the Republic of Serbia. *Ekonomski horizonti*, 18(2), 169-180. <https://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=1450-863X1602169Z> Erişim Tarihi: 21.05.2024

Zengin, E., Başkurt, M., & Es, M. (2014). Yerel yönetimler ve yerel kalkınma. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 95-124. <https://dergipark.org.tr/en/pub/mjss/issue/40489/485029> Erişim Tarihi: 11.01.2023

Zheng, L., Abbasi, K. R., Salem, S., Irfan, M., Alvarado, R., & Lv, K. (2022). How technological innovation and institutional quality affect sectoral energy consumption in Pakistan? Fresh policy insights from novel econometric approach. *Technological Forecasting and Social Change*, 183, 121900. 1-23. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2022.121900> Erişim Tarihi: 11.01.2025

Zhou, D., Shah, T., Ali, S., Ahmad, W., Din, I. U., & Ilyas, A. (2019). Factors affecting household food security in rural northern hinterland of Pakistan. *Journal of the Saudi Society of Agricultural Sciences*, 18(2), 201-210. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1658077X16301709> Erişim Tarihi: 14.08.2024